

Володимир Яворівський

 ПРАВО
ВЛАСНОГО ІМЕНІ

Володимир Яворівський

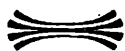
≡ ПРАВО ≡
ВЛАСНОГО ІМЕНІ

Нариси, статті, есе

Книга публицистики известного украинского советского писателя лауреата Государственной премии им. Т. Г. Шевченко Владимира Яворивского затрагивает актуальные проблемы современности. Автор знакомит читателя с людьми, чей жизненный и производственный опыт может быть использован в нашей повседневной практике.

Отдельный раздел посвящен видным деятелям литературы разных поколений, среди них Михаил Шолохов, Олесь Гончар, Григор Тютюнник и др.

Рецензент В. О. Коротич

**ПЕРЕД СОВІСТЮ,
ПЕРЕД ЧАСОМ**

Хліб і душа

Хоч є на землі висушені сонцем пустелі, вічна мерзлота і льодовий полог Північного та Південного полюсів, все ж людству поталанило з планетою, на якій воно ось уже багато тисячоліть мешкає і не збирається її покидати наперекір найзухвалішим космічним спокусам і найпесимістичнішим прогнозам буржуазних футурологів.

А поталанило тому, що навколо неї повітря, щоб дихати, є в ній джерела, щоб напоїти все живе, є на ній шар ґрунту, який дарує людині хліб і до хліба, є в ній камінь, нафта, газ і метали, є, нарешті, оте дивовижне земне тяжіння, котре надійно тримає нас біля неї.

Одне слово — поталанило.

Кілька тисячоліть людство тішило себе цією думкою, продовжувало свій людський рід, знаючи, що щедрот землі вистачить і для дітей, і для онуків, і для правнуків. Ця віра в чомусь таки розбещувала нас, і ми безоглядно халяпнували, знаючи, що земля нас прогудує, якщо в неї посіяти зерно, зітріє, якщо зрубати дерево в лісі, дасть прихисток, якщо з неї зробити житло. Ми докопувалися до її надр, до вугілля і металу, до нафти і газу, думаючи, що вона невичерпна, і знаючи, що нам із планетою пощастило.

Так би воно й тривало, бо ще на початку століття двадцятого на перші, ще ледь помітні наслідки НТР дивилися як на фіглярство диаволів.

З жовтня тисяча дев'ятсот сімнадцятого ми ведемо не лише літочислення нашої соціалістичної ери, а й відрахунок принципово нової сторінки в біографії людства.

Доля окремої людини сьогодні майже не мислима без тісного зв'язку з долею всього людства. Простір і час ущільнилися, спресувалися, породивши нове, радісне і болісне відчуття відповідальності за все, що відбувається не лише в нашому домі, не лише на рідній радянській землі, а й на всій планеті. Відповідальності саме державних людей, котрі вміють мислити державними масштабами, котрі мають здатність у глибинних шарах сучасності побачити паростки майбутнього, котрих не здатні приголомшити навіть вулка-

нічні виверження тих проблем, які накопичує світ, у якому живемо, які акумулює час, якому належимо.

Коли літнього вечора в суботу 1981 року в родовому маєтку Рейгана (місто Санта-Барбара в штаті Каліфорнія) пролунав телефонний дзвінок репортера газети «Нью-Йорк таймс» про підтвердження інформації, що йшла в недільний номер про запуск у виробництво нейтронної бомби,— цей дзвінок почули усі суцї на нашій планеті, на обличчя всього людства лягла зловісна нейтронна тїнь. Я не вірю, що хтось із простих американців, прочитавши в ранковому випуску «Нью-Йорк таймс» офіційне повідомлення: Рейган благословив передачу нейтронної бомби із рук учених в руки генералів — втішився. Я не вірю, що хтось із американських фермерів у той ранок подумав: моя держава стала ще могутішою. Така радість для нормальної людини нашого столїття була б хїба що виявом очевидної патології.

Але того ж таки ранку на планеті появились пові повонароджені всіх кольорів шкіри, вони жадїбно ласували повітрям і материним молоком, на всі легені заявляли: ми е! Того ж ранку під сонцем достигав хлїб вісімдесят першого.

Механізатори села Перемоги на Кнївщині, села, яке повторило долю Хатнї й Кортелїсів у роки Великої Вітчизняної (серед чоловіків були і ті, перед очима яких і досі стоїть заграда запаленого карателями села), того ранку довго мовчки курили, дивилися з польового стану в бік своїх домівок, що мирно дихали пахучими димами з димарів, а потім розходилися лаштувати комбайни до жнив. Лише після обїду веселун і дотешник Андрій Красножон вперше пожартував, і життя на польовому стані ввійшло у свій звичний ритм. Вони стали думати про хлїб, який їм належало зібрати, і саме він, хлїб, знову повернув їм віру: жити!

Мабуть, природа створила хлїбну зернину в мить такого високого натхнення, в мить такого щедрого осяяння, яке потрачено нею і на саму людину.

Маючи на увазі велетенські історичні масштаби, можна повірити, що це навіть було одночасно, і природа здійснила свій дивовижний подвиг «одним подихом». Принаймні в зернину вона заклала стїльки ж могутньої незнищенності та ненаситної жаги продовження, як і в кожного з нас. У чп не найголовнішому слові нашої мови «життя» предки не лише воздали заслужену хвалу житу-годувальнику, а визнали його правічні заслуги в долї людства.

І те, що ми є ось такі всеможні мешканці двадцятого столїття, котрі про політ у космос уже думають так само звично, як колись чумаки про солоний рейс до Криму, котрі про-

никли чи не в усі головні таємниці світобудови, чи не одна з найбільших дяк — то дяка нашому хлібові.

Як і на рід людський, на нього чатували повені й пожежі, війни і мор, смертельні стихії та хвороби, але якщо залишалося хоч кілька його маленьких, тугих зерняток — він продовжувався знову. І все це лише задля того, щоб нагодувати людину, щоб вона жила, вірила, любила, орала свою ниву, усміхалася, впорядковувала свою планету для нащадків, мислила і народжувала дітей для майбутнього. Десь воно закільцьоване природою ще в самих її початках: є хліб — буде й людина, а буде людина — знову буде хліб. Розірвати це коло — значить порушити найголовніший закон буття. В зернину, в цей маленький тугий злиточок матерії, стільки вкладено життєвої мудрості, добра і віри в безсмертя, що його таїна й досі здається нам магічною.

За кілька кроків до порога двадцять першого віку ми вже не дивуємося, чому невтомно світить на небі сонце (запитайте школяра молодших класів, і він подумає, що з нього кепкують — таке елементарне запитання), не дивуємося, чому обертається у всесвіті Земля, чому не виливаються із своїх гігантських чаш моря та океани, не дивуємося, чому птахи долають тисячі кілометрів вище і як пересаджують людське серце, як два шматки урану дають енергію, котра здатна спопелити багатомільйонні міста і котра водночас може дати життя насиченим економічним районам. Нас, чие життя випало на гарячковий період розвитку НТР, справді важко чимось здивувати. Все вкладається в якусь раціональну формулу, міцно скроєну модель, у зухвалу висхідну прогресу.

Більше того, захмелілі від усвідомлення, що нам пощастило з планетою, ми поспішно тверезіємо й починаємо задавати собі запитання: а чи пощастило їй з нами? Чи надовго ще її вистачить? Поволі вичерпуються нафта й вугілля, метал і навіть вода для пиття, порушується її відрегульований тисячоліттями екологічний баланс, звірі, яких ми ще кілька десятиліть тому безоглядно нищили, — сьогодні охороняються найсуворішим законом. Ще недавно ми казали добрій людині: будь здоровий, як земля, а сьогодні навіть її здоров'я підступно підточують хвороби. І ми як люди державні за складом своєї душі та розуму вчасно усвідомлюємо помилки і своїх попередників, і свої власні. У тих щедротах, які сипонула нам науково-технічна революція, ми вже прискіпливо дошукуємося її «підступності», бо нам не байдуже; який хліб їстимуть наші діти й онуки, яким повітрям вони дихатимуть, яких птахів слухатимуть у тихому весняному надвечір'ї, яких пісень співатимуть своїй коханій.

І все ж, либонь, ще ніколи людина не була такою заклопотаною, як зараз. Від неї залежить і те, чи буде пущено в дію «чисту» найтронну супербомбу Рейгана, і те, чи вернуться в свої домівки палестинські вигнанці, і те, чи вродить хліб на полі, і чи не перетворяться ріки на мертву воду, що тече від витоків до гирла, чи здоровими народяться завтра діти, чи різкі перепади клімату не є результатом нашої «агресії» в природу, чи не втрачає чогось за матеріальними достатками наша душа, чи щасливо завершиться політ космонавтів, які перебувають на орбіті, чи здійснить свою задуману подорож Тур Хейєрдал, чи проживе ще хоч кілька днів голодний в'язень, який домагається лише... статусу політичного в'язня в тюрмі «Лонг Кеш»...

Напростіше і найганебіше для людини — переконати себе в тому, що все це вирішити їй одній непосильно. Справді, крім кожного з нас, є ще чотири мільярди людей. І коли кожен бодай на мить втішить себе цією цифрою, станеться найтрагічніше — планету населятиме чотири мільярди байдужих до всього істот. Може, тому наш світ ще такий недосконалий, що багато хто з нас не усвідомив цієї своєї відповідальності.

Але стривайте! Звільнімося хоч на мить від тягара глобальних проблем. Зупинімося на хвилю. І задумаймося над звичним уже дивом, яке сприймається нами як данина за те, що ми живемо на цій землі: можна навіть пальцями розгребти у ґрунті маленьку лунку, вкинути в неї пшеничну зернину, яку полле дощ, приголубить сонце, зігріє й пробудить до життя земля, — і з одного зерна вродить кілька десятків. Посадіть їх знову, і вони віддячать вам сторицею. І ви будете причетні до найбільшого блага у світі, ймення якому Хліб. Хліб, із якого народиться і людська думка, і пісня, і віра, і любов, і безсмертя людського духу.

Все у нас від нього, від хліба.

А втім, і самі ми, кожен із нас, — дитина своїх батьків, свого народу і хліба.

Скільки священного пошанівку одвіку вкладали люди на в поняття «хліб». Навіть наші набожні пращури в першому реченні своєї молитви згадували хліб, віруючи лише в нього.

Скільки прекрасних пісень про нього складено нашим народом. Він, хліб, спонукав душу невідомого автора втворити метафору, поруч з якою найзухваліший поетичний модерн видається літгуртківським учнівством: «Візьми, сестро, піску жменю, посій його на каменю. Коли тотой пісок зійде, тоді брат твій з війська прийде...»

Скільки могутніх драм розгорталось впродовж багатьох історичних епох довкола нього, призвідцем скількох воєн був, бо мрія про достаток і благополуччя в усі часи була пов'язана із хлібом на столі.

Людей, які прийшли з доброю місією, з чистим серцем чи з доброю повиною, на нашій землі завжди зустрічали з хлібиною на вишитому рушнику. Короваєм благословляли у довгу, тепер уже двоєдину дорогу одружених молодят, без хлібини не можна було зайти у повий дім.

Зрештою, вся історія нашого народу пов'язана з історією хліба, з мистецтвом його сіяти, вирощувати, косити, молотити, молоти, розчиняти тісто, пантрувати, як воно сходить, пекти, а коли хочете — то й гречним, вихованим ще з дитинства умінням його їсти. Цілий цикл, у якому є свої таємниці, досвід, розрахунок, цикл, за яким можна вимірювати літа людського життя.

Може, тому так трепетно щемить у нас, сучасників, серце, коли зачусмо прадавню пісню, в якій дочка благає з чужини: «Якби мама знали, яка в мене біда, вони б передали горобчиком хліба... Горобчиком хліба, синичкою солі. Якби мама знали, як тяжко в певолі».

Нашим дітям, яких ми сьогодні посилаємо до магазину по буханець хліба (зважаючи це найпростішим завданням, посильним навіть дошкільнят), ці слова, мабуть, здаються доісторичними, записаними у наше століття доскіпливими фольклористами. Їм уже важко повірити, що так страждено могла співати лише неповних сорок літ тому бранка фашистського концтабору чи бауерська невольниця, вивезена з України в наглухо забитому товарняку. Хліб — то була найзаповітніша мрія їхніх ровесників у блокадному Ленінграді, зчавленому смертельними лепцатами голоду. Їм таки наймовірніше важко усвідомити це, коли за кілька мідяків, затиснутих у кулачку, в тітусі-продавщиці можна купити буханець свіжого, ще теплого хліба.

А ще ж сорок літ тому на окупованій фашистами Київщині, в селі Войковому під Новою Басанню, відбулася драма нечуваної сили.

Частину свого хліба село віддало оточенцям, котрі виходили із ворожого кільця в чернігівські ліси. Ага, для червоних у вас є зайвий хліб, тоді вимітайте його для німецької армії, наказували фашистські носіпаки. В першу окупаційну зиму войківці зайшли без зерна, зайшли уже голодними. Родина Коваленків в січні пухла з голоду. Восьмеро дітей просили носіпаліми губами хоч крихту хліба. Плакала мати по ночах, батько пішов на Полтавщину до родичів: може, пособлять хоч чимось. Прийшов через тиждень,

упав серед хати з ворочком пшениці та з кошиком пшоняної крупи й шматком сала. Можна тепер радіти. На родину вистачить... у кращому разі... на місяць. А далі? Знову повільна й страшна голодна смерть. Першими помруть кволіші, а потім — і решта. Надії ніякої.

Батько і мати мовчки думали про те саме й боялися подивитися одне одному в очі.

Вони таки зважилися на те, на що здатна людина лише в ситуації катастрофічній, зважилися на те, що підказав інстинкт збереження роду.

Перед ними лежали всі восьмеро їхніх дітей, всі рідні, бо всі народжені з їхньої любові, з їхньої плоті. Може, навіть оті, найкволіші, боліли їм найбільше і були найдорожчим.

Та вони мушили вибрати з них найдужчих, яким вистачить цих злидених харчів, щоб вижити до весни. Першими в ряду приречених батько з мамою поставили самих себе, вони своє вже прожили — вистачить.

Яка страхітлива математика! Важко повірити, що це відбувалося в середині двадцятого століття на легендарно родючій землі України. Важко повірити, що цією математикою займалася родина хліборобів Коваленків, якими ще в сороковому гордилася колективізована Березаньщина.

Четверо синів і дочок Коваленків таки вижили, дочекалися, поки зазеленіє кропива й лобода. Таки вижили.

І після війни несамовито орали й сіяли, косили й молотили. Троє з них і досі працюють в радгоспі «Войківський». Щонеділі вони воією родиною навідують велику могилу на цвинтарі, де лежать їхні батьки, брати і сестри, які заплатили життям за те, щоб на землі був рід хліборобів Коваленків.

А втім, і в не таке далеке повосення, яке лягло першим шаром пам'яті мого покоління, коли здичавіла, зграсована фашистською ордою земля начеб знову вчилася родити, шматок хліба ще був овіяний чаром святості. Ми збирали в полі загублений колосок, з худенькими, виснаженими військовою матерією за десятки кілометрів несли до млина маленький ворочок пшениці, кілька днів терпляче чекали черги на помол, несли додому ще тепле борошно, стежили за священнодійством матері, яка місила тісто, саджала його в піч і усміхалася аж тоді, коли брала на долоню свіжу хлібцу. Брала так само ніжно, як і своє дитя.

Скільки неймовірних зусиль коштувало нашій державі, щоб нагодувати в ті роки хлібом великі міста і села, нагодувати весь народ і кожну людину окремо. Сівачі сорок першого повинні бути в нашій пам'яті поруч із тими, хто штур-

мував останній бастион фашизму, бо кожна посіяна ними зернина теж стріляла по ворогові й переможно проростала.

На згарищах Кортелісів, Раски, Капища, Перемоги найперше відбудовували печі, щоб спекти хліб. І коли починала дихати піч — вважалося, що село живе знову, що в ньому є люди. Потім уже довкола печі зводили житло.

Я й досі бачу перед собою стару, розмиту часом фотографію, яка висить у колгоспному музеї села Красносілки Крижопільського району на Вінниччині, в найпівденнішому закутку Поділля.

Маленький гурт чоловіків, жінок, дітей стоїть над трьома мішками пшениці. В центрі (наголошую — в самому центрі) гурту понуро стоять дві худющі корови, запряжені в ярмо з боронами.

На ший корови зіперся чоловік без однієї ноги. Всі як один — босі. В дітей — дорослі очі, такі дорослі, що навіть довгий вік фотографії не здатен цього приховати. Очі, наче діти, прожили вже ціле життя, з усіма його можливими драмами. Сімдесятирічний голова колгоспу імені Карла Маркса, Герой Соціалістичної Праці, учасник тодішньої сівби (на знімку він ще погонич, тримає за налігач корову) Микита Якович Діброва пильно розглядає знімок і пояснює мені:

— Ото так сяяли, сину. Вважай, усе працездатне тоді в селі населення вийшло в поле. Вимели всі комори, щоб стягнутися на посів. Вимели й усю колгоспну касу, щоб... купити кращому сівачеві кирзові чоботи, як премію. А потім довго не знали, кому їх вручити, бо чоботи одні-однісінькі, а нагороджувати можна кожного... Віддали багатодітній вдові, то ніхто й не ремствував.

А цієї весни, вісімдесят першого року, ми кращого тракториста преміювали позачерговими «Жигулями», інших механізаторів — кольоровими телевізорами, килимами, холодильниками, транзисторами, мотоциклами. Душа, скажу тобі, радіє.

Але й болить в мене, сину, душа, бо цієї весни я мав усі підстави віддати під суд одного з сівачів. Розумієш, під чаркою став до сівалки і такого насіяв, такого вже насіяв, що ми занастигли більше тонни насінневої пшениці.

А в сорок п'ятому — ото в мішечках, що на фото, усе насіння. Зо три центнери. Уяви, якби тоді хтось отаке зробив. Селом би судили, вдовицями слізьми, мусив би із Красносілки тікати. А цього ми оштрафували й перевели в їздові. Тонна зерна для держави коштує його місячного заробітку, то, як подумати, хіба ж можна жорстоко карати людину. Сім'я, діти, наче й зрозумів свою провину... А душа мені болить, бо ми за своїми теперішніми статками щось дуже

важливе, людське починаємо потихеньку втрачати. А воно ж нелегко нам далось, платити і голодом, і холодом, і нестатками, і тяжкою працею. Хліб — це основа нашої держави. Отак треба й думати: кожна зернинка — з основи. Хлібові нема ціни, як і людському життю.

Гаразд, той горе-сівач сплатив колгоспові вартість змарнованого зерна, але з того насіння вродило б у десять разів більше хліба. Ми вже про це ніби й забули. Крупинка золота і через рік залишиться крупинкою золота, а хліб, зернина дає щонайменше іще десяток зернин. Отож і я думаю, що завинили ми, сину, за останні літа перед нашим хлібом. Моє життя, вважай, уже відбулося, їду з ярмарку, а от молодші...

Микита Якович запечалився і замовк. Йому було про що думати, цьому мудрому й доброму хліботорцеві, на довгому віку якого були й недороди, було безхліб'я, виснажливі дні та ночі, власне, й життя прожито задля того, щоб у нашому великому соціалістичному домі завжди був хліб на столі.

Я давно його знаю і люблю неминущою синівською любов'ю, багато писав про нього, (він, Микита Якович, став прообразом головного героя мого роману «Оглянься з осені») і в цій книзі ще не раз повертатимусь до нього, бо певен: якщо він думає і говорить про це — таки болить воно йому. Тим більше що з висоти свого життєвського досвіду він завжди гостро відчуває насущні проблеми всесдержавної ваги. Наше сьогоденнє ставлення до хліба мусимо оцінювати в найширшому розумінні, бо це ставлення визначає і наші стосунки з землею, з природою, з нашим майбутнім.

Втішені нашими хлібними мільярдами, могутньою, всевміючою технікою, дарами хімії та селекціонерними дивами прославленого академіка Ремесла, ми начеб і забули про таке значуще й містке поняття, як талант хлібороба. Забули, що холодний, бездушний поденник на хлібному полі приносить більше зла, ніж користі, що він жорстоко експлуатує землю, не думаючи про тих, хто буде жити на ній після нього.

Вже сьогодні маємо безліч прикладів того, як ми бездушно і бездумно ставимось до того, що перейшло нам у спадок від батьків і дідів. Це добре, що нині селянин мислить не масштабами соток свого городу, а сотнями гектарів колективного поля, але коли за цифрою він не бачить до болю конкретного, рідного, милого його серцю образу цієї землі — щось духовне тут уже втрачається.

Мабуть, не випадково серед багатьох великих, всесоюзних починань привернуло до себе увагу ніби й непомітне

починання полтавців (до речі — це ідея першого секретаря обкому партії і письменника Федора Трохимовича Моргуна) — почистити й упорядкувати всі криниці на Полтавщині. Згадаймо, скільки найсвітлішої поезії вкладав народ в образ криниці, в образ цілющої води з рідного джерела. А скільки їх, занедбаних, здичавілих, покинутих напризволяще, зорять своїм підсліпуватим оком у нашу совість. На Вінниччині навіть мальованих, бутафорських лелек над безводними криницями поставили, забувши, що джерело треба почистити і відро почепити. Криниця жива тільки тоді, коли з неї п'ють воду подорожні...

А чи не пора б нам, поки ще не пізно, повернути нашим селам ставки, якими вони споконвіку пишалися. Сільський ставок — винахід наших далеких предків, винахід не лише зі споживацької потреби, а й з естетичної, духовної.

Досі стоїть в уяві величезне ставище мого дитинства в селі Городківці на Вінниччині. У важкі повоєнні роки волами, посылками, однією німичною полуторкою колгоспники насипали дамбу, щоб перегородити маленьку річечку Марківку під водойму для однієї з перших в області гідроелектростанцій. Те, що засвітилися електричні лампочки в хатах, — то була лише крихта радості в порівнянні зі ставком. Скільки незабутнього чару, таїни, краси й радості дарував він. Вечорами цілими родинами виходили погуляти під вербами, скільки зізнань закоханих він чув, скільки розмов літніх рибалок чули його береги. Влітку в село з'їздилися всі колишні городківчани з великих міст у відпустку, бо с де скупатися й порибалити. Потім маленька водіяна електростанція відпрацювала своє, село влилося в державну електромережу, але ставок залишився. Та під час повені гатку прорвало. Маючи кілька десятків колгоспних самоскидів, за один день можна було легко перегатити річку знову. Кілька разів говорили про це на зборах колгоспники, і тодішній голова клявся: зробимо. А через літо ставкове ложе геть замулилося, поросло кропивою, будяками й верболозом. Ставкове дно знову стало землею, а незнищенний інстинкт землі — родити. Почала зело. Безгосподарного голову дуже швидко зняли. І тільки й пам'яті про нього в Городківці: той, що ставок занепастив. Те моторошне, забур'янене місце увечері навіть довго обминали. До минулого року. Добре, що в Городківці почали будувати величезний цукрозавод, для якого потрібна вода. Старе ложе невдовзі затопить озеро.

Скільки ставків і досі залишаються занедбаними, змілілими калюжами, в яких і жаби не ризикують оселятися. Завинили ми перед землею, перед нашими дітьми і за це.

Пригадую, як ревно бідкався недавно наймолодший на Київщині директор радгоспу «Перемога» Микола Науменко (так-так, це радгосп отого, спаленого увійну фашистами і знову живого села Перемоги в Баришівському районі, про яке вже згадувано). Перемога — окраїнне село Київщини, до нього підступає своїми водами й лісами чернігівське Полісся. У кожному дворі — своя криниця. Іще б, копни на кілька метрів — і вода вийде тобі назустріч. Не дивно, що навіть після війни кожен куток Перемоги мав свій ставок. З вербами, з рибою, з місцем для купання. Та поволі ставки замулилися, далось взпаки осушення чернігівських боліт, верби постаріли — калюжі, та й годі. От і вирішив молодий директор: хоч це й дорого, але з допомогою кпівських шефів таки почистимо ставки в Перемозі.

Перший секретар райкому партії Микола Митрофанович Коваленко, попри всі головні господарські клопоти (треба щоденно давати на стіл двомільйонного Кісва м'ясо, молоко, овочі), прагне, щоб район мав своє естетичне обличчя і в архітектурі сіл, і в добротних дорогах, які випускники шкіл обсаджують своїми пам'ятними деревами, і в оформленні в'їзду в кожне господарство, і в затишній охайності районного центру, і в продуманій естетиці приміщення райкому партії... Отож ідея Науменка «вписувалася» в стратегію райкому. Ставок почистили. Про те що сталося далі, молодий директор розповідав з гіркотою:

— Весною ми вирішили в кілька глибших, ще не пересохлих ставків запустити малька, хай оживуть мертві плеса голосами вудкарів, хай люди знову відчують, що це красиво і що почистити ставки — необхідно. Думав, самі допоможуть у цьому. Спершу так воно і було: сидять увечері статечні механізатори, їхні діти. Жінки повеселішали, не в чайній чоловік, а біля ставу. Навіть пиріжка свіжого принесе, бо саме кльов почався...

А потім комусь першому цей промісел здався примітивним. Підкотила компанія, затягнула сіті. За один захід — відро риби. Хтось спробував лаятися з бракон'єрами, а ті: «Це що — твоє власне? Це — наше!»

Ви б побачили, що робилося на цьому ставку вже наступного дня. На машинах, мотоциклах, навіть на тракторі приїхали любителі «швидкого лову». А покарання яке? Штраф кілька карбованців. Він охоче їх заплатить, бо риби ж вилловив на півсотні. А за це б варто карати, як за злочин. Перед дітьми, перед майбутнім. За кілька днів ставок знову став мертвим.

Чистити таки будемо, то справа мосі честі. Але, знаєте, образливо якось. Не мос, отже — шічів, а коли нічів — ви-

ходить, що має. Ось який зигзаг робить психологія холодного споживача.

Секретар райкому партії Леонід Бойко (про нього буде ще мова в цій книзі) вніс суттєвий штрих у нашу розмову:

— Найгірше те, що якийсь зловісний настрій у це бездушне споживацтво природи вносять вчорашні сільчани, які живуть і працюють у Києві. Приїждять на вихідні до отчого дому по батьківські харчі і щоб похизуватися перед своїми ровесниками. І, звичайно, демонструють усе найгірше, що є в місті. Піти з батьком на косовицю чи з мамою на буряк їм соромно, а от із неводом до ставка, чи з рушницею до лісу, чи під чаркою сісти за кермо автомобіля чи мотоцикла — в цьому «шик», самовозвеличення перед ровесниками. Отож допомагайте і ви нам виховувати молодь. Щось я не зустрічав такого типажу в творах українських письменників, хоча перечитую чимало...

Я, далекі, далекий від того, щоб штучно перебільшувати, гіперболізувати цей та інші приклади, але оскільки саме життя вже недвозначно фіксує їх, то вони варті нашої суспільної уваги.

Як і ось цей. Із царини будівельної лихоманки на селі, яка виходить за рамки реальних потреб і переростає в міщанський егоїзм: виділитися, перевершити сусіда.

Один механізатор із села Великої Димерки Броварського району на Київщині, мліючи від гордоців, показував мені та директорові місцевого радгоспу свій маєток, в якому живе з дружиною та сином-школярем... Він роззвуся ще перед сходами ганку й довго водив нас пропахлими пусткою хоромами, в які рідко ступає людська нога. Все тут наче було розраховане на те, щоб приголомшити гостя достатком і пишнотою. Задуха килимів, різючий полиск меблів (крісла обтягнуті целофановою плівкою), холодне переморгування кришталевих ваз, оленячі роги на стіні. Апогей екскурсії — «робочий кабінет» господаря. Як незатишно й сиротливо почувалося б багато київських письменників у цьому «кабінеті», обставленому в стилі котрогось із Людовиків! На столі повільно повзає муха, а в кришталевій вазі — полиняла паперова квітка. На книжкових стелажах — мисливські набойі, різнокаліберні келихи та... кілька шкільних підручників, які вже не потрібні синові.

Потім господар показував «живий» (він так і назвав його, либонь, обмовився, та вийшло правдиво) будинок, де зимує і літує сім'я, хоча літують вони (там теж є столик, ліжко, приймач) в теплиці, звідки вже з квітня везуть на київський базар вугленькі пучки редиски, а пізніше — огірки й помідори.

Коли ми прощалися, господар з гордістю сказав:

— Отак і живемо, товаришу письменник, із свого труда. Цього літа хочу добудувати другий поверх будинку. З масандрою... — Аж коли додав: — Щоб свіжим повітрям дихати. — Я зрозумів — з мансардою.

Зрештою, кожен, хто працює, хто чесно робить своє діло в житті (а цього чоловіка я й не збираюся у чомусь обвинувачувати, бо в теплиці працює вся сім'я, і працює важко), вартий і добротного будинку, і повного достатку в ньому. Та чи отакого, в гонитві за яким непомітно черствіє та відмирає душа, за чутливістю якої завжди в нашого народу визначалася вартість людини?

Духовності матері цього механізатора, яка в сорок четвертому підпрятлася на колгоспному полі до корови в плузі, мабуть, вистачило б на багато забудькуватих синів.

Хай буде в цього механізатора теплиця (держава захоплює ці речі, а кияни ще й спасибі скажуть), хай буде і двоповерховий дім з мансардою, хай буде підземний гараж з машиною, телефон у кожній кімнаті. Але хай це буде задля якоїсь вищої мети, яка робить людину кращою, добрішою, досконалішою, гармонійнішою. Тоді все це буде доречним, тоді й заможний дім не стоятиме пустою, а буде домом для людей.

Мало ми чомусь говоримо сьогодні про талановиту людину на своєму місці. Про молодого співака, актора чи композитора, які принесли нам естетичну насолоду, ми з першого ж разу кажемо: це — талант. Про агронома, механізатора, ланкову, директора радгоспу, партійного працівника ми це кажемо аж тоді, коли держава увінчає їхній труд високою нагородою. А талант цей завжди розвивається на очах людей, він так само очевидний, як і хист митця, тому й мусимо його помічати замолоду, підтримувати його вчасно, бо він — неоціненне багатство держави. Талант уже в природі своїй запрограмований на мислення великими, вседержавними масштабами, на мислення не лише днем нинішнім, а й днем майбутнім.

Тож подумаймо нині разом і про те, чи завжди вчасно ми підтримуємо талановитих, одержимих, гаряче закоханих у рідну землю-годувальницю хліборобів, чи не підсікаємо ми їм крила творчості гонитвою за поданою в строк цифрою, звітом? Чи не завеликі наші збитки в тій цифрі через відсутність того творчого вогню, до якого нас закликає партія?

Ці два приклади, з якими я зустрівся в минулому році, можливо, не такі вже й типові, але по-своєму значущі.

На Львівщині, в Кам'яно-Бузькому районі, є невеличкий колгосп «Дружба», який очолює Володимир Михайлович

Хаба — людина, не лише віддана тій справі, задля якої живе, а й творча. Кілька позаминулих років колгосп на один гектар озимих висівав по 350 кілограмів насіння, а збирав по 2800 кілограмів пшениці. Для тамтешнього ґрунту цифра спокійна, можна господарювати і так. А все ж...

Агрономічна інтуїція (підтверджена й перевірена підрахунками) повела керівника господарства на експеримент, який полягав у тому, щоб зекономити насіння. Вирішили посіяти раніше, не у жовтні, як завжди, а в середині вересня, і сіяли тільки по 220 кілограмів зерна на гектар. Пшениця встигла ввійти в силу, добре закущувалася, зайшла в зимівлю міцною, коренастою. А коли зібрали урожай — він був рекордним для колгоспу: тридцять два центнери. Отож, зекономивши на сівбі 350 центнерів насіння, колгосп ще й зібрав на 540 центнерів зерна більше, як у минулі роки. Ось чого вартий експеримент голови колгоспу і творчий підхід до хліборобського мистецтва.

Або ось приклад з Івано-Франківщини, з господарства імені Жданова Коломийського району, де агрономує Павло Якович Лозюк. Можливості карпатських ґрунтів усім відомі: пусти плуга глибше — заскрегоче він об кам'яне коріння гір. Земля, придатна для хліборобства, на вагу золота, тому й використовується максимально. Де вже їй гуляти під парами. Розкіш, либонь, непростима. А все ж одважився агроном Лозюк: дам землі можливість відпочити бодай під нашівпарами, усе ж збереться з силами, снагу свою зосередить. А земля до ласки чула. Одразу ж і відгукнулася вдячністю справжньому господареві: на, маєш — тридцять шість центнерів пшениці з гектара! Урожай і для степових ґрунтів поважний. Що тепер скаже агроном із сусіднього колгоспу «Влада Рад», зібравши лише по двадцять центнерів? І далі називатиме Лозюка диваком?

Та це ми говоримо про той наш хліб, який розумно зекономлено або мудро, як б сказав — полюбовно, взято в землі понад норму, а скільки ми втрачаємо вже готового, вирощеного, виплеканого хліба через наше безоглядне тютхтійство, породжене, як не парадоксально, з віри в те, що держава у нас велика й щедра, без хліба не будемо. Сьогодні ще наша неекономність просто неприємна, завтра вона вже стане тривожною, а потім — драматичною.

Минулого літа під Золотоношею на Черкащині я бачив епізод, від якого й досі стискається серце. Біля в'їзду в Золотоношу був шматок розбитої грузовиками дороги. Машини, вантажені зерном, шпарко мчали до районного елеватора. В бакристовому місці кожна шпаринка, кожен виїмок асфальтівки був заповнений пшеничним зерном. Зрештою, та-

ке не дивина, бачив не раз. Але тут... ходила старенька бабуся з віником і совком, змітала зерно й носила його в мішок, що лежав на візку. Водії ляглися, бо старенька заважає проїзду, вони змушені обминати її, марнуючи дорогоцінний час жнив. А вона мовчки, наче й не чула їх, збирала разгублену пшеницю. Коли мішок наповнювався, просила котрогось із водіїв: висип на машину, все одно ж на елеватор ідеш. Коли ніхто не зупинявся, Корнієнко Ганна Миколаївна котила свого візка з мішком на державне зерносковище. Довго їй прізвища свого не хотіла називати, тільки сором'язливо примовляла:

— Це ж хліб, дитино, не пісок чи глина, а — хліб...

Ті браві хлопці-шофери, котрі підставляли свої чуби гарячому степовому вітру, мабуть, і забули вже дивну бабусю, яка займалася таким «дріб'язковим» ділом на дорозі під Зототоношею. Кожен з них може похвалитися, що перевіз за жнива сотні тонн зерна нового урожаю. Ну, трохи розсипалося, буває, не збідніємо. Воно й справді мізерія, але побільште ці втрати до загальнодержавних масштабів — і цифра заволає в нашу совість. І тоді матимем навіть право сказати отим зухам-водіям, що вони в чомусь таки завинили і перед всіма голодними на планеті, бо в кінці двадцятого століття третина людства ще недоїдає. А ми належимо до великого радянського народу, який має таку совість, котра не дозволить нам спокійно і вдоволено їсти хліб, знаючи, що хтось, хай навіть з дуже далеких сусідів по планеті, — голодний.

Шляхетного, душевного чоловіка — голову Барішівського районного суду Бориса Івановича Новицького — вперше за багато літ нашого знайомства я побачив у пору жнив похмурим і гнівним. Привезли до суду комбайнера з радгоспу «Лехнівський». Напився і перевернув комбайна.

— З трьохсот шістьдесяти п'яти днів на рік тільки десять-п'ятнадцять комбайнер жнивує. До цих відповідальних днів готується й працює цілий рік. Що ж там у нього в грудях замість серця? Триб від комбайна? Уявіть собі, що спортсмен цілий рік тренується, щоб виступити на змаганнях, і виходить на старт п'яним. А цей нажлуктився, споганив кілька гектарів пшениці, мало сам не загинув і вивів з ладу в такий дорогоцінний час комбайна. Я місця собі не знаходив, ледве заспокоївся, щоб розважливо розібратися у справі. Либонь, правильно вирішив: судити в селі всією громадою. Здається, він зрозумів, до чого докотився. Зрозумів широко... Вірю, що більше такого не повторить. Та й для багатьох присутніх це був урок...

А скільки разів того року змушував комбайнерів пере-

молочувати вдруге керуючий Києво-Святошинським трестом радгоспів Іван Степанович Плющ, виїжджаючи на тривожні сигнали з господарств столичного району. Чи ж у цьому полягає його місія? Та й чи під силу йому отак, в пожежному темпі, будити совість (хай навіть чисто професійну) кожного, хто норить дивитися на світ крізь карбованця, не бачачи, що з половою викидає цінніше за все золото світу зерно? Не встигне до кожного ні секретар райкому, ні керуючий трестом, ні директор радгоспу, ні навіть бригадир. Либонь, простіше й благородніше кожному, хто береться за це святе діло — збирати хліб свого народу на своїй землі-годувальниці, забути все суєтне і марнославне. І сказати собі: ця земля перейшла мені в спадок, вона годувала моїх предків, годує мене і моїх дітей. Я — господар на ній. І тому відповідаю за кожну народжену нею зернину. Кожне втрачене зерно — втрачена частка моєї людської совісті.

Маємо ми, сучасники, ще одну моральну випу перед нашим хлібом. Мусимо усвідомити її та вчасно спокутувати. Прикро говорити про це, але ми — не лише жителі великих міст республіки, а й селяни, — в останні роки розучилися їсти хліб. Саме їсти, бо слова «споживати», «користуватися» в даному випадку звучать як святотатство.

Який прекрасний і людяний ще донедавна був у нас звичай: позичити хліба в сусіда, поки спечу свій. Нікого це не принижувало, навпаки — зближувало людей, довірливо ріднило.

Пекла мати хліб, і кілька пахучих буханців ми розносили сусідам, а пекли сусіди — приносили нам. Одне з незабутніх див нашого дитинства.

Сьогодні навіть у селах перевівся цей звичай. Краще хай буде зайвий магазинний хліб у хаті, хай навіть зачерствіє чи зацвіте, але позичити в сусіда... знаєте, гордість не дозволяє. Віддам його краще свиням, курам чи корові. Хліб — це копійки, а ми ж не бідні. Те, що наші діди навіть крихті не дозволяли впасти зі столу, — то вже безпросвітна утопія. Тепер кожен висотний київський будинок (та й не лише київський і не лише висотний) викидає за добу стільки недоїдків хліба, що це (за приблизними підрахунками хліботоргівлі, а пора б уже мати й точні дані!) п'ята частина купленого мешканцями будинку свіжого хліба. Не насіння, не борошна, а — готового хліба. Проста арифметика наводить на думку, що Київ, уміючи їсти хліб так, як наші предки, тільки в міру потреби купуючи його в магазині, міг би прогодувати ще один обласний центр республіки.

До якого глибокого занепаду совісті мусить дійти людина, яка печеним хлібом, купленим у магазині, — витвором

самої природи і людського розуму, таланту, колосальної праці — може щоденно годувати свиню, педантично підраховавши, що з цього можна мати добрий зиск. Бо в нас хліб найдешевший на всій планеті. А приклади ці сьогодні не поодинокі. Чи часто на сторожі нашої чи не найбільшої цінності — хліба стає суворий закон?

Ті копійки, які платимо в магазині за буханець свіжого хліба,— то не справжня його вартість. Заплативши за нього кілька мідяків і беручи в руки пахучу хлібину, не сміймо думати, що вже розраховалися з державою і з творцями хліба.

Навпаки. Побільшав наш одвічний синівський борг перед хлібом, якого нам великодушно й щедро позичає народ. Тож мусимо віддавати його своєю працею, своїм пошاپівком до хліба, пам'ятаючи, що перед нами найгеніальніший виствір, без якого не було б жодної цивілізації.

3 голосу пам'яті

Кілька літ тому на Вінниччині мені розповіли історію, яка не просто осіла в пам'яті, а стала часткою свідомості, невідступно спонукала: напиши! Поміж усього вже сказанного про минулу війну нашим мистецтвом цей випадок — особливий.

Серед драматичної багатолікості людських доль на війні цьому хлопцеві-подолякові начеб поталанило. І не стільки в тому, що за два роки передової (спершу відступ, а потім — наступ) мав одне легке поранення, як у тому, що його частина наступала за найріднішим для нього маршрутом. Пішли до болю рідні з дитинства назви: Бершадь... Ободівка, Цибулівка... Крижопіль. Звук до обіймів, до радісних слів, до слів: «Визволителю наш». Стільки сотень кілометрів одтупачив — і рідне село он там, за пагорбом, три години ходи, а добіг би миттю. Але, але...

Вій був запеклий, та хлопець не пам'ятав його подробиць, він летів до матері, до отчого дому.

І таки добіг найперший.

Не відчував вогню, що дихав йому в обличчя. Ось вулиця... ось криниця... он має бути рідна хата. І — мама!

...Солом'яна хатина вже догоряла. Ступив на подвір'я. Осокір з шпаківнею, драбина, приперта до осокора,— так і залишив він її в сорок першому.

Зграсований березневий сніг на подвір'ї. Німецькими чобітьми стоптаний. Ні душі. Мамо!

Під виноградною альтанкою... на чистому снігу... заломивши під себе праву руку... щокочу притулившись до землі (сніг підтав у тому місці, від її... останнього... тепла!)...

Вона лежала в свосму святковому одязі, ще дівочий кожущок з бирками, тернова хустина, рубчикова спідниця з прошвами... Буханець чорного хліба відкотився на стежку, що вела на город. Зібралася зустрічати своїх, рідних. А тут наскочили... останні. Побачили її з хлібом. І...

Він не тямив себе. Не волав, не плакав, не взяв її на руки. Потім, мабуть, і кааявся, але в цей момент — через город, через долину з вербами — побіг далі. Він ошалів. Біг, не пригинаючись, не ховаючись від куль, але вони обминали його, а він все косив і косив з автомата, поки вистачило патронів.

З вапнярського боку вдарила інша наша частина, відірвала групу фашистів, і ті здалися в полон.

Незнайомий лейтенантик наказав йому: відконвоювати обеззброєних полонених до Вапнярки, здати в штаб!

Він, мабуть, міг би відмовитись, пославшись на те, що сталося, але війна є війна, бій ще триває, а він на цій війні — рядовий.

Зарядив диск автомата, вишикував у невеличку колону мовчазних полонених і повів.

По-вів!

В усе переказане тут я можу проникнути своєю уявою, здатний і відчутти, і співпережити, а отже, і відтворити в художньому слові.

Але найголовніше, найзагадковіше, а то й просто недоступно таємниче, заховане в недосяжних глибинах його душі (а він — часточка свого народу в найкращому його вияві), — це його шлях до Вапнярки.

Що він думав, ведучи цю понуру юрбу, вже позбавлену людської подоби, — лише тупотіння ніг, згорблені спини й сторожкі, лякливі погляди.

А серед них (напевне ж! напевне! обов'язково!) був і той, що забіг у його дворище і...

Бій покотився далі, до Дністра. Хто питатиме його, чи здав оцю наволоч? Навіть його пострілів не зауважать — гримить з усіх боків. Скомандує — і вони ретельно, з німецьким педантизмом вишикуються в шеренгу, натисни гачок... Хіба це не буде справедливо? За маму. Так-так, тільки за одну маму — і то справедливо.

Ось тут, біля цього вимитого водою яру. Вишикувати і... Ні, там, під лісом... Патронів вистачить...

Все це — варіанти.

Але ж головне — що зупинило його? Чому не розквитався тут-таки, поки ще не одкипіло від праведного гніву його молоде серце?

І яку ж велетенську душу треба було мати, зберегти її за стільки боїв, за стільки кривавих кілометрів цієї війни, щоб залишитися людиною, не опуститися до хай навіть справедливої і праведної, але ж — засліпленості гнівом.

Якщо писати оповідання чи повість, то найголовніше у творі, без чого він просто не може існувати, — шлях цього простого хлопця. Шлях його страждання, сумнівів, спокуси помсти, думок, шлях приборкання своїх почуттів, себе. Звідки це в нього? З яких джерел, з якої натури й досвіду? Адже він був готовий і до такого, але — коли? Перед війною? Чи вже став такий у її випробуваннях?

Не дається. А сфальшувати боюся. Надто святі речі. Перекопливо пояснити їх — означає: зрозуміти найголовнішу істину в характері нашого народу.

Він повертався назад, затиснувши в кулаці розписку про те, що всіх полонених здано до штабу.

Долав той самий шлях. І думав: правильно він вчинив чи ні? Каявся чи пишався собою?

Хотів швидше повернутися. До мами? До лейтенанта, який, мабуть, довідався, кого послав у конвоїри?

Квапився. Дуже квапився. Біг навпрошки. І натрапив на мінне поле. І — все.

Мені розповів це старий чоловік із Нестерварки під Тульчином на Вінниччині — колишній штабний писар саме тієї частини, штаб якої тимчасово стояв у Вапнярці. «У хлопчиська тремтіли руки, він страшенно квапився і вимагав розписку, що всіх полонених здав. Просив вказати кількість, щоб неодмінно розписався начальник штабу, щоб доконче була печатка. Я навіть розсердився. І тому дізнався, чого він такий папосядистий. Поспішав, щоб устигнути поховати маму й не відстати від частини. Запам'ятав його, а тоді довідався — хлопець наскочив на мінне поле».

Не знає він ні його прізвища, ні номера частини. Знає лише, що хлопець із цих місць. Я об'їздив усі окільні села, розпитував людей, але роду його не знайшов. Може, після цієї публікації хтось озветься, щоб довідатись бодай якісь подробиці, якісь реалії його буття, характеру.

Розумію, що не поменшає від того таїни, бо він був, мабуть, як усі. І все ж, яку душу треба було мати, щоб вистояти, щоб відстояти в собі людське й гуманне перед справедливою жагою помсти, перед безмежжям гніву.

Збагнувши це, можна осягнути всю глибину того, чому, зрештою, в Європу йшла Радянська Армія-визволителька, а

не фронти месників. Тут і пролягає ота прірва: фашисти сплювали на нашій землі цілі села з невинними немовлятами, а перша кухня, яка вкотилася на німецьку територію слідом за передовими частинами варила кашу для дітей, які були дітьми найлютішого смертельного ворога. В цьому суть нашої перемоги, а коли хочете — в цьому й причина.

У листопаді минулого року велика група письменників із багатьох республік з'їхалася до Мінська, щоб обговорити тему Великої Вітчизняної в нашій літературі. Вибір упав на Мінськ не випадково. І не лише тому, що фашистська армада всім своїм моторошним тягарем двічі (туди і назад!) підминала під себе Білорусь і замість кожного четвертого білоруса — кровоточить вічний вогонь, але й тому, що саме білоруська література про людину на війні говорить нині мужньо й правдиво.

Бранці перед початком «круглого стола» я зайшов до готельної кав'ярні. Попереду в черзі стояли три німкені. Три бабусі — з тих, які неодмінно хочуть здаватися молодшими. Вони весело сокотили між собою. З балачки неважко було зрозуміти, що приїхали сюди з Баварії.

За віком це були ровесниці однієї з героїнь моєї повісті «Вічні Кортеліси» — Варвара Зайко, яка в сорок другому виповзла з-під трупів своїх родичів та односельчан (по ній стріляли фашисти, але вона врятувалася, й досі їй весь час здається, що ті кулі все летять і летять за нею). Я намагався бодай в уяві побачити Варвару Микитівну біля цього модернового прилавка, в цьому фешенебельному інтуристському барі.

Не зміг. Ніяк не зміг.

Заважали: важкі руки з негнучкими пальцями, селянська тілогрійка, втома, груба хустка... Не вписувалась вона сюди, не поміщалася.

Остання з баварок брала коктейль і (клята старість!) перекинула його. На себе, на людей у черзі, на прилавок.

Варвара Микитівна оціпеніла б від сорому й незручності, заходилася б хапливо перепрошувати, витирати прилавок — навіть якби це сталося в сільській чайній.

Парубій за прилавком налив ще один коктейль і замахав руками: грошей не треба.

А три бабці вже сиділи за столиком і жваво перекидалися словами: про кепську погоду в Мінську, про те, що в їхньому провінційному містечку краще варять каву, що в Мінську ще багато старих будинків (так-так, у тому самому Мінську, який їхні чоловіки змели з лица землі під час війни!), що вони одяглися трішки не за сезоном. Типове ремствування

втомлених життям людей, ображених на цей світ лише тому, що його таки доведеться покидати назавжди.

У сорок п'ятому, коли наші співвітчизники, які дивом вціліли в пеклі війни, поспішно розписувалися на рейхстазі, цим жінкам було десь по тридцять. Я намагався уявити їх дев'ятого травня сорок п'ятого. І — не зміг. Надто жалюгідні здавалися вони сьогодні — тремтіли від старості руки. А в Зайко Варвари вони тремтять уже сорок два роки, з тієї ночі, коли фашисти розстріляли й спалили її хутір Попливці під Кортелісами.

Мені згадався один західнонімецький роман, герой якого — старий фашистський генерал — на зашмуляній карті часів другої світової війни реставрує всі бойові дії рейху. Так-так, він виграє битву під Москвою... під Сталінградом... На Курській дузі... на Дніпрі. І за Берлін — поготів... Виграє їх на карті, в своїй хворобливій фантазії.

Звісно, цим бабусям і на думку не спаде «перевойовувати» другу світову. Вони — реалістки. І війна для них — в далекому минулому, в історії, що давно відлучилася від совітів: так, було, але чи варто згадувати... Чи ж мало цих війн було? Ось, за даними ЮНЕСКО, за три тисячі чотириста років записаної історії людства лише двісті тридцять чотири роки обійшлися без масового кровопролиття. То чи ж варто мордувати свою совість?

Так, «перевойовувати» її вже не можна.

Однак нам, живим, дістався обов'язок — осмислити її в усьому обсязі трагедій, на всіх «поверхах»: від окопу передової до діда й баби на окупованій території, до боягуза, що полишив поле бою й пересидів лихоліття в темному закутку свого дому, до лютих яничарів, що замагнулись на свій народ. Для нас, радянських, — це не історія, яку можна досліджувати в спокійних, «лабораторних» умовах, з холодним розумом і незворушним серцем. А для письменників уже кількох поколінь це не просто тема, а пекучий біль. Причому біль ледве стерпний, іноді він виходить за межі почуттів, за межі можливостей слова.

Хіба хтось нині може закинути нашій літературі те, що вона з сорокарічної дистанції не ввійшла в усі шари цієї всенародної пам'яті й болю?

Маємо невелемовну окопну солдатську правду в романах і повістях Андрія Платонова, Костянтина Симонова, Олеся Гончара, Василя Бикова, Юрія Бондарєва, Григорія Тютюнника, Анатолія Дімарова, Віктора Міняйла, Євгена Носова, Дмитра Міщенко, Юрія Збанацького, Анатолія Хорунжого...

Є правда, побачена з висоти спостережного пункту чи з позиції людьми, які потрапили в окупацію у творах Івана

Шамякіна, Григора Тютювника, Бориса Харчука, Івана Чигринова, Василя Козаченка, Романа Іваничука, Євгена Гудала, Олексі Мусієнка...

Ще навіть десятиліття тому нам здавалося «закритою», в чомусь навіть неприйнятною перед пам'яттю полеглих тема відступників — нині вона безкомпромісно розкрита в «Живи і пам'ятай» Валентина Распутіна, в «Карателях» Алеся Адамовича...

А ще — війна вдалині від фронту в творчості, скажімо, Чінгіза Айтматова, Нодара Думбадзе, в романах і повістях письменників Закавказзя й Середньої Азії. За тисячі кілометрів від фронту, в оманливій тиші глибокого тилу, над кожним домом (і серцем!) зловісний «знак біди».

А ще — війна в творах про сучасність В. Астаф'єва П. Загребельного, В. Бубніса, Й. Друце, Ю. Мейгеша, Г. Бакланова, Р. Федоріва та інших. Живе воно в долях більшості героїв. Як частина їхнього життя, яка визначає справжню вартість людини.

То чи ж не забагато теми війни в нашій сучасній літературі майже через сорок літ після останнього її пострілу, коли настала тиша: для сліз, думок, пам'яті й нового життя. Адже були події, які в історичному розумінні не обходяться без уточнення «вперше в історії людства». Був перший штучний супутник Землі, політ Гагаріна в космос, атомна бомба й приборкання атома для мирних цілей. Цілина. Перша космічна смерть. Пересадка серця. БАМ. Яка щільність і насиченість подій планетарного ряду. А війна для історії явище, на жаль, звичне. На великий жаль.

Можливо, ці події для трьох німкенів з Баварії «вигідні». Так само, як американські «крилаті ракети», що стоять під вікнами їхнього дому (можливо — і не фігурально). Все це для них просто відсуває минулу війну в небуття, в холодну непам'ять, в архівну сутінь історії, куди можуть опускатися лиш надто допитливі.

Хотів назвати це міщанством духу та совісті, але яке безпомічне слово в даному випадку, яке легковажне. Хоча виток цього поняття звідти, з міщанства, з атрофії моральної пам'яті: минуло — забудь. Вони спершу звикли до цих блискучих «МХ» на екранах своїх телевізорів. Не страшно. Навіть інтригує, пощипує душу холодок, але потім зникає. А одного дня побачили... цю саму «цяцьку» з вікна власної кухні. Добре видно, можна пострахати правнучку, яка не їсть манної каші...

Три німкені виявилися моїми сусідками, жили на тому

ж поверсі. Ввечері пили чай у холі. Після — екскурсії до Хатині, яку ми того дня згадували в кожному виступі за «круглим столом» у Спілці письменників.

Вони акуратненько, шляхетно так гризли печиво, розмочували його й балакали, балакали, балакали: про хатинські сувеніри, про дівча-гіда, яке припустилося кількох помилок у німецькій мові, про мокрий сніг і погану частину дороги до Хатині. Одна навіть згадала про непогане архітектурне вирішення комплексу меморіалу, але якимось обережно, без пристрасті. Не підтримали її.

Може, я був максималістом, чекаючи іншої їхньої реакції на таку поїздку, на дзвони Хатині. Адже ж не в кіно побачили, не на екрані телевізора промайнуло. Щось таки повинно було вибухнути в пам'яті, заболіти. Ні, просто змерзли, втомилися, хочуть спати. Ось тільки чай доп'ють.

І тоді ми з білоруським письменником та перекладачем Вячеславом Рагойшею, прсцаючись з ними й бажаючи доброї ночі (гості ж!), запитали:

— Не страшно спати у Мінську? Адже це місто, мабуть, під прицілом тих ракет, які розташовані в Баварії.

Вони на мить перестали жувати печиво, пильно подивилися на нас і одна, найбалакучіша та метушлива, вимушено заусміхалась:

— О, майн гот! Цей російський гумор...

Я згадав стару Варвару Зайко під час нашої останньої зустрічі, коли повість «Вічні Кортеліси» вже була написана. Її рідний хутір Попливці майже збезлюднів, всі молоді його жителі переїхали на центральну, кортеліську, садибу. Вона ж стоїчно залишалася тут, не піддаючись ні на які умовляння й спокуси. Її стара поліська хата, спалена карателями і знову відбудована вдовою Варварою, — теж частка її моторошної пам'яті. Не хоче залишати хату. Не може. Втратиться щось вкрай важливе у ланцюжку її сьогоднішнього буття.

— Вдень — нічого. Товчуся на обійсті, в хаті. Говорю з котом, песиком, корівкою. Нічого, вдень — життя. Почі боюся. При світлі сплю. Вітер хитне суху полинину під окном — прокидаюсь від страху. Ідуть! Ідуть! Висварю себе: дурна бабо, кому ти нужна. Сорок годків зійшло. А як подумаю, що тії, які за кілька годин забили тутика й спалили три тисячі певинних, — десь та живуть... Собачка згавкне на лісового звіра, а в мене біля скроні кулі — фіть, фіть... Господи, спаси мене од цього! Тоді заспокоюся, тихо кругом, місяць, ліс шумить — треба жити все-таки. Почну плетення.

Не знаю для кого, а плету. Поки знову суха гіллячка не хрусне... Спершу я помру, а тоді вже — моя пам'ять. Але Зенюка й Паливоду (два карателі, які втекли з німцями й донедавна жили у Філадельфії. — В. Я.) повинна пережити. На годинку, на мить, але — повинна. Коли довідаюся, що їх уже нема, заспокоюся...

Так, підвелися з попелища Кортеліси, підтвердили вічність і незнищенність народу на своїй землі, школяріки на перерву вибігають на той майдан, куди згнали жителів фашисти перед розстрілом, вдень і вночі полахкотить вічний вогонь на могилі, цілих сорок два роки (все моє життя!) прожила Варвара Зайко після свого розстрілу в сорок другому, вже в її, Варварин, час відбувся політ людини в космос, збудовано мирні атомні електростанції (один з її родичів споруджував реактор на Ровенській атомці), винайдено атомну та водневу бомби, діти Демократичної Німеччини співають по телевізору «Хай завжди буде сонце» так само зворушливо, як і діти з Кортелісів, — скільки змінилося в цьому світі, наче століття минули. Знає вона про це все, прийняла в свою свідомість. Але того, що відбулося з нею, з селом, з народом під час війни і з чиеї вини, — вона не забуде до останнього подиху.

Ось чому, мабуть, такі найзначніші, написані з гарячою вибуховою пристрасстю романи, повісті, поеми (згадайте недавно опубліковану «Небо полеглого безвісти» Бориса Олійника), які складають славу і честь радянської багатонаціональної літератури, — про Велику Вітчизняну.

Отже, минула війна — це наша активна пам'ять, наш неперестанний біль уже в кількох поколіннях. Якась незбагненна й свята таїна є в цій пам'яті, в цьому болеві. Може, це голос тих двадцяти мільйонів життів, правд, невимовлених сповідей, істин не відпускає нас. Якщо забудемо, не зрозуміємо, не розкажемо про це нащадкам — життя відразу втратить сенс. А може, цей біль і пам'ять — від важких передчуттів завтрашнього, бо світ наш і досі не знайшов розумної грані надійності.

Швидше — все це разом узятє, в одному психологічному вузлі. Не лише в пам'яті, а й у її уроках, в досвіді.

Саме тому наша література вийшла на новий виток прочитання долі людини на війні, де питання стоїть не лише: як вижити? А — якою ціною? Заради чого? Навіть — за чий рахунок. Сашко Діденко з новели Олеса Гончара «За мить щастя» гине заради менту любові, а Рибак Василя Бикова виживає ціною начеб і не дуже помітної, а все ж зради Плотникову.

Це друге прочитання яскраво підсвітили нам і письмен-

ники — діти війни, котрі відкрили читачеві тиліві драми, побачені сумними очима приголомшеної душі. Які поклади дорослого суму й дорослого розуміння відкрилися нам у повісті Григора Тютюнника «Климко», герой якої несе через усю війну ворочок солі для своєї вчительки і гине за кілька кроків од її порога. І не кров потекла із смертельної рани, а... цівочка солі посипалася з простреленого мішечка. Здавалося б, у свідомості мого покоління, покоління тих, хто народився вже під час війни (наш плач таки був приголомшливо радісний серед плачів та стогонів народу в першій половині сорокових), ця біда прийшла вже підсвідомо, ледь черкнувши наші душі. Але не відходить, не розчиняється в часі. З підсвідомості перейшла в самий епіцентр свідомості.

І в обов'язок також.

Недавно в Сполучених Штатах опитали десяток наших ровесників. Запитання було дошкільного рівня: хто і з ким воював у другій світовій війні? Лише один із них відповів «поблизу» від істини — Німеччина проти Росії та Польщі. Решту відповідей наводити тут — святотатство, всі вони взяті з рук західних ідеологічних пройдисвітів на догоду сучасній політичній кон'юктурі. Але ж це люди, які народилися не глухі і цілком реально могли чути відлуння Сталінградської битви чи стогони спалюваних у Хатині чи в Кортелісах, у Бухенвальді чи в Орадурі. Не почули. А як і почули та запитали старших: що то? — їм безсовісно збрехали.

В цьому я вбачаю одну з тих найголовніших причин, чому нам сьогодні важко говорити з ними про мир. Саме тут пролягає бар'єр нашої пам'яті і душі.

Людей об'єднує в народ спільна пам'ять. Лиха чи добра, але спільна на всіх. Тоді кожен відчує себе часточкою народу.

Народи також об'єднує пам'ять. Об'єднує і вчить: більш не робить помилок минулого.

І тому ми з надією дивимося в день завтрашній. І тому ми нічого не хочемо забувати з вчорашнього.

«Скільки жила, а кулі за мною літали...» — сказала Варвара Зайко. Кулі з минулого.

Вона казала правду.

1985 р.

При світлі Вічного вогню

Власне, це — монолог, який хочеться говорити тихо, щоб чути биття свого серця перед Вічним вогнем, чути, як росте трава на планеті, як лускається брунька, викидаючи пелюстки цвіту, як пульсують джерела в криницях, як голосно вицокують всі годинники світу.

Травень. Його дев'ятий день. Вскорокове. Після всього, що відбулося з людством, з народом нашим, з усіма, хто здатен відчувати, думати.

Сорок літ. Це так далеко для мого покоління. Далечезно — ціле життя. Це так близько для тих, кому нині за шістдесят, бо в сорок п'ятому вони народилися. Вдруге. І — на все життя. Вони кажуть: «до війни», «після війни». Її саму намагаються обминути. Болить. Нестерпно, крізь час, крізь покоління, крізь товщу тих сорока літ, що вже «після», — болить нестерпно. Не пройде цей біль, не минеться.

Зрештою, всі ми народилися дев'ятого травня одна тисяча дев'ястсот сорок п'ятого. І суцї нині сімдесятилітні, і немовлята — їхні правнуки. Це об'єднує нас усіх в один народ. Молодий, незнищений, вічний.

Вічний перед Вічним вогнем, де совість — як на рентгені.

Один... два... три... чотири... п'ять... десять... Хто вони — ті найперші полегли? Хлопці з застави над Черемошем? Ті, що були в наряді, чи ті, яких підняла тривога? Чи жителі наших послулих сіл, на яких вдосвіта впали фашистські бомби?

Сто... двісті... тисяча... Заходиться серце. Все ж це — люди! Любили, думали, мріяли, лаштувалися косити великий хліб сорок першого, чекали свого продовження в дітях чи свого весілля. Не дочекалися нічого. Все залишили іншим. Назавжди.

Десять тисяч... п'ятдесят... сто тисяч... Братські й самотні могили на рідній землі. В степу, серед поля, край битого шляху — де прийдеться. Вибачайте, рідні наші, за скромний салют, патронів обмаль. Воздамо, як залишимося живими, а ні — то нащадки.

Мільйон... два... п'ять... П'ять мільйонів — це вже великий народ. Був. І — нема?

Є! Лише втрати його, біль і гнів його — нестерпні. Ра-на його — величиною в п'ять мільйонів життів співвітчизників. Окуповано його міста й села, поля й криниці, але не окуповано його душу й історію, його розум і його май-

бутнє. Отже, окуповано тимчасово. Не Батьківщину, а лише територію.

Шість мільйонів... вісім... десять... Мільйонів. Мільйонів! Людей! Назавжди! За кілька годин нема Кортелісів, Хатині, Аблінги, Копищ, Бірок... Коли ж зупиниться цей осатанілий Молох в образі фашиста? Сам — ніколи. Він осатанів і осліп, бо чим же завинили у цьому світі хатинські й кортеліські немовлята? Тільки тим, що народилися й хочуть продовжити свій народ?

Тому й вистояв Сталінград на гарячому камінні своїх руїн, вистояла до останнього (як армія, як цілий фронт!) тендітна дівчинка Зоя Космодем'янська. Одина перед фашизмом, протиставивши йому лише свою людську гідність.

Одинадцять мільйонів, дванадцять (мільйонів!)... п'ятнадцять...

Герої-лицарі, які одчайдушно перепинили своїми грудьми ті кулі, які були націлені в усіх живих на нашій землі. Життя — це останнє, що вони могли віддати задля перемоги. Під Ленінградом, Курськом, Києвом. Тільки скупа похоронка повернеться в отчий дім, до останньої сльозинки виплачеться мати, дружина, наречена. Похоронка і могила зі скромним дерев'яним обеліском, що нагадує знак оклику після слів «Не забудьте нас, живі!»

Закатовані в концтаборах народні месники і ті, хто не міг відректися від свого народу, його ідеалів, розстріляні й спалені живцем, пропали без вісті, отруєні газом у фашистських камерах, розстріляні в Янові й Бабиному Яру...

Сімнадцять... вісімнадцять... Не окремих людей, не десятків, тисяч — мільйонів. Найкращих. Навіть якщо вони й не всі були такими, то пам'ятаймо: просто не встигли стати ними, не встигли, бо полягли за нас. Хотіли, та не встигли. Полягли за ідеали народу, тому й стали ідеальними.

Знову стали на священному кордоні Вітчизни. За плечима — сторозтерзана, зграсована танками, ще гаряча від пожеж, вища за рахунок братських могил, але жива! рідна! свята! і вільна! отча земля. Ще не знали ціни її волі, не знали своїх втрат у повному обсязі, їх уже п'янила близька перемога.

Яку ж душу треба було мати нашому солдатові, щоб у цей час не думати про своє власне життя (обов'язок виконано: ось кордоц, я — живий, Вітчизна визволена!), а піднятися до усвідомлення, що у світі ще є фашизм, що волають на поміч румуни, словаки, чехи, угорці, поляки, що й сама Німеччина поволі виходить з-під гітлерівського «наркозу» і порятує її не наша сувора помста за все сподіяне в наших домі, а передусім мудра, всерозуміюча доброта переможців.

Та шлях цей — через бої, вогненні плацдарми, через Дунай і Альпи.

Не бували ці тихі й нездобливі колгоспники, шахтарі й металурги у закордонних подорожах, не було в них на це часу перед війною. Хіба ж могли вони тоді думати, що ціною власного життя доведеться рятувати цю одурену Європу, іти по ній, не бачачи ні її красивидів, ні архітектури, ні музеїв, ні магазинів... Не до цього було. Копали шанці, кидалися під танки, підривалися на мінних полях, гинули в одчайдушних атаках, ховали своїх побратимів, визволяли бранок і бранців з таборів смерті.

Дев'ятнадцять мільйонів... Дев'ятнадцять мільйонів материнських плачів, холодних вдовиних самотностей, невинних сирітських печалей — назавжди! Назавжди!

І — найбільша, всепланетарна радість у двадцятому столітті (а можливо, й в усій історії людства — найбільша!) — Перемога. Травень. Пелюстки цвіту на полинялих солдатських погонах. Порожні диски автоматів — вперше кулі летіли в небо, у безвість. Птахи повертаються до своїх гнізд, а гнізд немає, невже їх підвів інстинкт, що вони не впізнають своїх місць, спалених і потрощених війною? Наперекір усьому таки зеленіють європейські ліси, гаї, пущі, засіваються лани, сонце виманює до себе кожен паросток, щоб зігріти й поживити його. Навіть тяжкопоранені солдати наші підходять із шпитальних ліжок, щоб обняти один одного. На кортеліському попелищі-погарині — сон-трава і червоні маки, здичавілі коти й тиша. Скриплять протези й милиці по всій Європі. Вибігають на дороги, що ведуть до села, матері, дружини й сестри: може *він* повернеться вже сьогодні. Перемога ж! Інші заходяться нестримним плачем, дивлячись услід тим, які чекають. *Їхні* не повернуться ніколи. А все ж раптом це помилка — одна з найщасливіших помилок? Видивлятимуться на дорогу й вони, пильно і сторожко.

(Уже в сорок сьомому, коли наша родина і вся наша маленька Теклівка знала, що мій дядько Дмитро Сиротюк загинув, хтось сказав бабусі Ксені серед дня на полі: Ксеню, бачили вашого Дмитра у дворі, біля хати... Вона бігла чотири кілометри навпростець, через лани, з перевеслом у руці. Злетіла хустка, вітер вишарпував з перевесла житні стебла. Земля гойдалася й тікала з-під ніг — бігла. Я грався у дворі з п'ятирічним сусідом-ровесником. Бабуся влетіла на подвір'я. І, мабуть, зрозуміла: неправда. Вскочила до хати. І вийшла, я це добре пам'ятаю, вже старою сивою бабою, яка невтішно голосила, простягаючи тремтячі руки до неба. Вона й померла, чекаючи його, свого сина Дмитра).

А гинули ж іще й після Перемоги. І десятого, й одинадцятого, і дванадцятого... Останні полеглі в тій війні. Хто вони? Вчора ж до samozабуття салютували, витирали фашистськими знаменами свої стоптани, запилюжені чоботи, роздавали консерви голодним німецьким дітям, сміялися й не соромилися сльози, що викочувалася ненароком з очей і падала на спечену «катушами» землю. Вчора ж тільки повірили: кінець стражданням, смертям, кінець цій найчорнішій нелюдській роботі, в яку їх втягнув фашизм і яка тривала чотири роки. Кінець. Червоне крило нашого прапора над лігвиськом Гітлера. «Старшина, дай нарешті новий одяг за розміром, вже не забрудню його. Не жалій, старшина, бо ж на днях — додому...» — «А я поїду в оцих стоптаних чоботях і потертій гімнастерці. Вони мені дорожчі й рідніші. Як розійдуться з хати гості — одразу ж скину й заховаю до шафи...»

Вони вже бачили, як їх зустрічають в містах і селах, як сидять за святковим столом, як піднімають на руках своїх одвиклих від батьківської ласки дітей, як читають жагучу вірність в очах дружин, навіть відчували сторожкий дотик маминої руки — живий, спасибі долі, живий...

Все це вони уявляли так реально: що можна торкнутися до матері, дружини, дітей, одвірка рідної хати — всього того, що вчора іще в гулі останнього (вірив — останнього!) бою було таким далеким і недосяжним... (

А вони ще гинули в Берліні та Празі. Останні кулі війни наздоганяли їх ще й тоді, коли в далеких їхніх домівках накривалися столи для зустрічі.

Вони полягли вже переможцями. І з безсмертя свого переполюються з отими найпершими, котрі загинули в червні сорок першого, зустрівши на кордоні фашистську орду. Для нас усі вони — переможці. І за законами пам'яті, совісті й моралі, думаючи про минулу війну і про перемогу, ми в перший, священний ряд ставимо їх — двадцять мільйонів. Поіменованих історією й безіменних, юнаків, які так і не зазнали дівочого поцілунку; сивоголових чоловіків, котрі воювали поруч із своїми синами й кожної миті готові були кулю, націлену в сина, прийняти на себе, щоб мати внуків; фронткових сестер милосердя, які такого набачилися в пеклі боїв, що пережите ними з генами перейшло б до нащадків — не перейде, забрали з собою; розвідників, які не повернулися із завдання — пішли у вічну розвідку майбутнього; пілотів, які стріли смерть у небі, а крилаті душі їхні зійшли на землю благодатними дощами; танкістів, котрі й мертвими ще вели свої танки на ворога; зв'язківців, які хо-

лонучими пучками з'єднували живих, начеб до останнього пантрували за нерозривністю часу...

Хай не ображаються живі наші ветерани за те, що ми вважаємо полеглих найголовнішими переможцями. Це їхня найбільша й остання слава. Остання. Найбільша. Ми маємо право думати, що всі найкращі риси тих, хто залишився живим, перейшли їм од полеглих. Тому й не поменшало в нашому світі доброти, милосердя, щирості, благородства й тихої мудрості. Все це у нас від них, від тих двадцяти мільйонів, які щільно вдивляються в нашу совість: чи такі ми, якими вони хотіли нас бачити після війни?

Чи ж кожен із нас витримав би цей іспит, на якому не злукавиш у словах, не одведеш погляду, не обійдеш правди?

Небагато з тих двадцяти мільйонів запитали б живих нині про те, чи запустили вже ми штучний супутник на орбіту, чи літала в космічну безвість людина, чи винайдено новітню суперзброю, чи розшифровано письмена древніх народів, чи збудували ми електростанції, що працюють на урані, чи перелітаємо ми за кілька годин на інший континент, чи дивимося кольорові телевізори.

Кожен з них може запитати нас: чи не змілили наші душі в гонитві за статками, за всеможними ентеерівськими дарами, чи не поменшало в наших серцях любові, здатності переїматися чужим болем (та й чужою радістю — теж треба вміти!), чи не знецінилися в житті благородство, мужність і честь, чи не стали ми нині занадто ситими, забудькуватими й нещирими, яких пісень співаємо, кого з нас могли б вони взяти з собою у розвідку? Не відгородишся від цих запитань ні штучними супутниками, ні кольоровими телевізорами, про які вони й не чули, ні високою посадою, ні гучними словами — нічим. Сутність твоя не в цьому, а в тому, хто ти є, скільки доброти і правди випромінюєш щоденно, без чого не можеш жити, за кого і за що віддав би й саме життя?

Найтрагічніше, якщо за двиготливим гулом велетенських міст, за ревом космічних ракет, за багатослів'ям футбольних телекоментаторів, за тріскотнявою моторів, за інформативним бумом, за виснажливими іграми «в престиж і достаток» — ми, сучасники, не розчуємо двадцять мільйонів їхніх прямих і безкомпромісних запитань.

Полегли на війні пілоти лише на якусь мить зупинили б свою увагу на наших «Ту» та «Антеях». Найголовніше для них було б — хто піднімає ці гіганти в небо, кого він любить і кого ненавидить, чи здатен прикрити своїм літаком (ні, собою!) товариша, якби раптом...

Полеглі зв'язківці не кинулись би випробовувати міжміські телефони-автомати, за хвилину набираючи найвіддаленіше містечко нашої країни. Гармаші й мінометники нічого б не зрозуміли у ввігнаних у підземелля ракетах, а якби їм і пояснив усе молоденький, щойно з училища, лейтенант-ракетник у старанно випрасуваній формі й показав їм на маленьку кнопку на пульті, кнопку, доторк пальця до якої може... Вони б передусім запитали: що ж ти за людина, якщо тобі доручено таку нищівну силу, з якою не може порівнятися цілий фронт на тій нашій війні? Не який же ти вчений, а — який людяний і впевнений у своїй державі, у колективному розумі людства, якщо віриш: кнопка не буде натиснута ніколи. Вартуй, товаришу, вартуй пильно, пам'ятай про червень сорок першого і про нас пам'ятай... А все ж, про що ти думаєш, коли вільний від чергування? Чи не заропило тобі в душу це моторошне всесилля бацили надлюдини — страшне то почуття. Не підпускай його до себе. Що ятрить твою душу і що тішить її? Що ти пишеш у листах до батька й матері? Чи пам'ятаєш, чий ти син? Чи страждаєш од любові? Чи подаєш руку негідникові, знаючи, що лукавиш? Чи не втрачаєш свою гідність перед вищим за чином, чи не принижуєш гідності тих, хто нижчий від тебе за рангом? Кажі! Нам ти не можеш збрехати, бо ми звідти, з вічності, з війни, на якій відстояли і тебе.

Вони б не впізнали тих доріг, якими йшли на війну, несучи на собі печальні погляди матерів, не впізнали б (і сіл своїх (можливо, крім тих, на які впав жереб неперспективності) — ніби століття попрацювало над нашою цивілізацією. А все ж таки б упізнали те місце, де робили перші кроки по споришу, впізнали б поля, які сходили, тримаючи чепіги плуга, які засівали з руки, урожай з яких клали в покоси важкими косами, обмолочували ціпами й примітивними молотарками до першого снігу. Вони знали цю землю краще, як власне обличчя, кожну улоговину й пагорбець, кожен пісний «лишай», кожен калиновий кущик у лузі, який обминали під час косовиці. Вони вдивлялися в лице своєї рідної землі щоденно, торкалися її руками, щоб відчувала їхню ласку, втому і мовчазну любов.

Та чи визнали б вони за господаря цього лану декого з наших нинішніх трактористів, комбайнерів і високоосвічених, з академічним значком на лацкані, з персональним газиком і водієм агрономів? Разом із стосильними тракторами-велетами, наймодернішими комбайнами, плугами, що дістають до найболючіших «нервів» землі-годувальниці, з засиллям хімією. Поміркуйте на самоті й ви погодитесь: декого б вони просто прогнали з поля.

«Невже ж ваша душа хліборобська знітилася й помаліла перед сліпою силою моторів? Чи є вона у вас, душа ваша, чи тільки орган, який переганяє кров; невже пам'ять тільки для того, щоб не забути, як вмикаються швидкості?»

Ми не мали годинників на руках, а то й навмисне не брали їх із собою на роботу. Ми міряли день тільки тим, що зробили і чого ще не зробили. Дивіться й ви, яка борозна лишається за вами, як лягає зерно в лоно землі...»

Вони ідуть і йдуть до нас щоденно. З-під Берліна, з альпійських висот і лугів, з придунайських плацдармів, з Бунхенвальду й Освенціму.

Виходять з дніпровської води, в яку їх скинули вибухи ворожих снарядів під час форсування Славутича. З плодючих гектарів Букрина, з курських пуцц, де в травні псамовитіють від любові солов'ї. З Мамаєвого кургану, з Піскарівського кладовища, з-під Лохвиці, де полягла на чолі з Кирпоносом ціла армія...

Ідуть ось уже сорок літочок од війни.

Не для того, щоб довідатися, чи знаємо ми усіх їх поіменно, чи на кожній їхній могилі поставили пам'ятник і засвітили Вічний вогонь, чи зберегли їм вірність їхні дружини-вдовиці, чи в гараздах їхні діти й онуки, як ми святкуємо День Перемоги, як вшановуємо їх? Не для того. До посмертної слави своєї вони байдужі. На це вони ніколи не виставлять нам рахунку.

Вони ідуть до нас, щоб дізнатися найголовніше: чи завжди ми варті того, що вони полягли за нас? Чи варті ми їхньої священної жертвності задля того, щоб ми були на цій землі? Були добрими, благородними, мудрими, совісними. Інакшими вони не признають нас ніколи.

Думаймо й пам'ятаймо про це щоденно.

Вони ідуть...

Один... два... три... ДВАДЦЯТЬ МІЛЬЙОНІВ.

1985 р.

Державна людина

Людство не знало епох розважальних, чи по-теперішньому — курортно-відпочинкових. Не було їх. І, мабуть, ніколи не буде. Таке собі може дозволити, і то на дуже короткий час, лише окрема людина.

Повторюю: людство не звідало часів легких і бездумних, якщо воно дбало про світ у собі й довкола себе, якщо воно завтра хотіло бути кращим, як сьогодні. Зрештою, йому постійно потрібний був хліб, віра, правда й істина — щоденно.

А що вже казати про нас, людей кінця двадцятого століття, на яких сунуть не лише косяки буденних життєвих, а й цілі циклони невідкладних, просто-таки драматичних проблем, в яких ущільнено і час, і простір, коли мусимо відповідати і за ковток чистої води на завтра (немало річок зникло за останні роки лише на Україні, залишивши по собі згадку в піснях та в пам'яті тих, хто виріс на їхніх берегах), і за бджолу (нещодавно на них упав «імпортований» мор, і пасічники думають не про мед, а про те, як зберегти бджолиний рід), і за збереження людського благородства, і за плодющу снагу землі-годувальниці, на яку наведені імперіалістичні ракети, і за безпеку космічного простору, бо мілітаризація космосу пентагонівськими генералами може позбавити нас одвічно лагідного й мудрого погляду до зір.

І все ж.

Ми не втрачаємо розумної розважливості й певності в своїй державі та в собі, не втрачаємо віри в людину та в людство на загонистих вітрах століття, бо ми — люди державні.

Ця риса в характері нашого народу ще дуже молода, відлік її ми ведемо від перших сторінок нашої новітньої історії, коли народилася держава соціалістична й першою передумовою її існування стала наявність людей із державним розумом та серцем. Ішлося не лише, скажімо, про перших народних міністрів-комісарів, а й про рядових комнезамівців, моряків-чорноморців, які потопили свої кораблі в інтересах держави (це ж треба було піднести до усвідомлення цієї потреби!), про перших комунарів і колгоспників, які переступили через віками формовану приватновласницьку психологію, оте виховане впродовж багатьох століть дбання про себе, про свій рід, про маленький світок, який закінчувався за порогом.

Не маємо права спрощувати народження цієї риси в характері кожної людини, бо це складний і болісний процес, йому чинив та й чинить досі опір звужений погляд на світ.

Якихось два десятки літ було цій рисі, коли фашизм кипув супроти неї весь тягар своєї мілітаризованої ненависті, щоб переконати людину: ти — ніхто; будь маленькою і непомітною, існує тільки біологічно, їж і працюй, в тебе нема ні історії, ні совісті, щоб вижити, мусиш переступити через іншу...

Порівняно легкий успіх, здобутий фашизмом на початку другої світової війни, коли одна за одною капітулювали єв-

ропейські держави, саме в тому й полягав, що розрахований був на егоцентричну психологію західного міщанина: зберегти себе, вижити, навіть ціною батьківщини.

Під час Великої Вітчизняної визначальна риса в характері нашого народу, яку звемо державністю мислення, постійним відчуттям Вітчизни, причетністю власної долі до історії,— не лише пройшла випробування на ратному полі, а й утвердилась остаточно. Без неї не вистояли б панфіловці під Москвою, без неї життя на блокадному п'ятачку Ленінграда втратило б сенс уже першої доби після оточення міста залізним зашморгом. Без неї і травнева радість сорок п'ятого була б неможлива.

Сьогодні ми в особистому і суспільному бутті так невідступно культивуємо цю рису, дошукуємося її витоків у кожній особистості не тому, що їй у наших мирних статках загрожує ерозія чи знецінення, а тому, що час, його проблеми потребують від нас не лише відповідальності, а й громадянського максималізму як у малому, так і у великому, як від міністра, так і від, скажімо, колгоспного фуражера, який у січневий мороз та снігові перемети везе на ферму сіно чи силос. Різні масштаби відповідальності, але сутність їх одна: як за це відповідаю і перед власною совістю, і перед державою.

Прославлений хірург Микола Амосов, беручи до рук скальпель, відповідає за людське життя. Не лише перед хворим та його родичами, а й перед усім суспільством. Відповідає за конкретну людину. Без цього усвідомлення (щоденного й категоричного) він би перестав бути хірургом. Тих, кого він повернув до життя вже з-за «межі», певно, не всіх пам'ятає, має на це право, зате пам'ятають про нього вони. А от кого не пощастило врятувати — то його біль, про який не має права забувати.

Гаразд, Амосов — володар рідкісного таланту, одержимець, який стоїть на вістрі нашої медицини, йому начеб інакше вже й не можна жити. Фігурально кажучи, за його скальпелем стежить увесь народ: товаришу Амосов, не схибте! Хай ніжна й тверда буде ваша рука. Ви ж — Амосов!

Ім'я сільського лікаря Петра Фількова майже нічого не скаже читачеві. Хіба їх мало, лікарів, у кожному селі? І справжніх подвижників, інтелігентів, для яких не тісні масштаби навіть глухого провінційного села, і таких, що «транзитом» зупиняються в непоказній лікарні, щоб тільки перебути час після дипломного призначення, і — забудь, як звали. Отож і Петро Фільков — ім'я для більшості невідоме, хоча, я певен, могло б нині й світитися серед медичної елі-

ти столиці чи республіки. Оце «могло б» кажу без крихти жалю, бо доля його збулася в державних масштабах, а не лише в селі Перемозі на Київщині. Суть не в гучному чи малознаному імені, а саме в долі, в її потужній вичерпності, в кінцевому сенсі.

Вісімнадцятирічним юнаком-фельдшером восени сорок третього він ішов зі своєю частиною на Київ, визволяючи українські села від фашистів. Корінний сибіряк, він тоді вперше побачив Україну. Чув про неї багато від своєї бабусі-полтавки, а от побачив уперше.

Ні квітучих садів, ні чепурних хаток — руїни. Тільки люди світилися довгожданою, вистражданою радістю. У Ядлівці ж не було й людей. Кілька димарів бовваніли на велетенському попелищі, сухі осінні бур'яни, здичавілі бездомні коти та собаки — пуста, сум, покинутість. Лише недогорила церква серед села і самотній дід біля неї. Як привид. Ледве вивідали в нього: Ядлівку спалили карателі, багатьох жителів розстріляли й повісили, а решту погнали на каторжні роботи до Німеччини.

Молоденький фельдшер ходив спаленим селом, вітер купшпелів попелом йому в обличчя, й очі його сльозились. А оця ж земля була жива, ряхтіла квітниками, цвіла любов'ю, носила на собі дітей і дорослих. Через скільки літ оживе вона знову? Чи залишився хтось живий із вигнанців? Чи повернеться сюди? Із молодечою категоричністю Петро Фільков присягнувся на моторошному згарищі: після війни закінчу медінститут і приїду сюди лікарювати!

Цієї присяги ніхто не чув, щоб дорікнути потім: не дотримає ти, хлопче, слова. Та її чули руїни, спалена земля, заметені понелом вулиці. Чув її він сам.

По війні таки закінчив інститут, ще студентом його запросили на роботу до столичної клініки, пророкували велике майбутнє. Одружився, отримав квартиру, народилася дочка. Так вдало й надійно розпочалося київське життя, стелилася стежка до аспірантури. Та все ж... чогось мучить совість, дошкуляє на роботі і вдома, будить серед ночі, не дає заснути до ранку респектабельному київському терапевту. Він знає чого це. Знає, що не приглушить її ні роботою, ні успіхом, ні кандидатською дисертацією, ні сімейним добробутом. Нічим.

Спробував пояснити дружині. Не зрозуміла. Сприйняла як невдалий жарт. Відчув, що зраджує не лише юнацькій присязі, а й собі самому.

Іде до Барिशівки, прихопивши лише лікарську валізу. Тут йому раді: такий лікар приїхав у район, очолюйте райлікарню, дорогий товаришу; в Перемогу (так назвали Яд-

лівку після війни) весняної негоди — хіба вертольотом, ви тут потрібніші. Наполіг на своєму, ледве дістався до села на ніч. Те, що тут живуть люди, підтверджували хіба що димки при самій землі, димки з тісних землянок. Навіть лікарня (точніш — медпункт) тулилася в землянці. Не дивно, що за два роки тут перебувало близько десятка лікарів. А Петро Фільков залишився. Люди повернулися з Німеччини з стількома хворобами, що лікарю треба було думати про них, а не про себе. Дружина вірила, що чоловік подивакує й повернеться.

Не повернувся. Почалось будівництво мурованої хати під лікарню, де виділили кімнатинку і йому. Двері цієї лікарні були відчинені вдень і вночі. Він лікував і приймав пологи, був педіатром і хірургом, провізором і будівельником, депутатом і порадником у житейських турботах, скромним сільським інтелігентом-просвітителем і непохитним авторитетом у всіх сільських справах. Він не покинув цих людей тоді, коли їм було важко, і вони повірили йому назавжди і платили щирою приязню. Тепер він не міг їх покинути й поготів.

Село будувалося, виходило з землянок, народжувало дітей, розросталось; у затишному місці звелася нова красива сільська лікарня. Навіть перемогівський інженер-будівельник Олександр Нечипоренко, трудами якого зведено всі капітальні споруди в селі, потверджує, що лікарню будував Петро Ілліч, він же — лиш асистував йому.

Тепер у Перемозі багато лікарів. Одні приїзять на «сезон», інші стали багаторічними сподвижниками Фількова, бо його приклад багато чого вчить.

Тепер уже з певністю можна сказати: Перемога має свого лікаря Петра Ілліча Фількова, має назавжди, бо тут збулася його доля, тут він став тим, ким йому хотілось бути: рідним для людей і рівним серед них.

Уже вирости й міцно стоять на землі ті, кого він приймав з матириного лона на свої долоні. Повз його двір вони проходять, стишуючи крок, знаючи напевне: зараз він у лікарні. Так само проходять і ті, кого він врятував, чи вилікував, чи просто угамував біль (і душевний теж). А це — більш ніж слава. Це — святість. Хоч у межах невеличкого села на самому краю Київщини, але яка вона щира й почальна. Перемога не мислить себе без цього добродушного, демократичного в найкращому розумінні слова сільського лікаря, товариша й порадника, а він уже не може уявити себе без цих людей, задля яких і живе, і працює досі.

Ось вам і державність. Трудів і помислів.

Мабуть, через чийсь недогляд (сам він не нагадає) на

шістдесятиріччя Петрові Іллічу Фількову не присвоїли почесного звання Народного лікаря. Я сподівався почути від нього бодай натак на образ. Ні. Для нього суть не в цьому. Адже в Перемозі його ніхто не називає інакше, як «наш Петро Ілліч».

Щороку він «погрожує» піти у відпустку, але... тяжкий хворий, ремонт лікарні, товариш видає заміж дочку, жнива в радгоспі... Хай уже в наступному році відпочину...

Амосов вписав своє ім'я в історію радянської медицини, Фільков — в історію села Перемоги. Для мене вони обидва — прекрасні люди, які подали нам приклад державності свого життя і діяння на царині медицини.

Постійне відчуття державної значимості й ваги того, що ти робиш, дає не посада, не адміністративний ранг чи суспільний щабель — вимір тут безкомпромісний: що ти робиш для того, щоб посаду, яку обіймаєш, вважали саме твоєю, ніби тільки для тебе створеною. Ось чому, коли кажуть «сучасний хірург», одразу ж згадуються прізвища таких ушлявлених фахівців, як Амосов, Пучковська, Скляренко... Коли кажуть «сільський лікар нашого часу» — Фількова, а читачі, звичайно, доповнять цей ряд новими іменами.

Ми багато думаємо про те, який він, сьогоднішній голова колгоспу. Недаремно й майстри художньої літератури так пильно вдивляються в цей образ. На цих людях фокусується нині весь масив злободенних сільських проблем: і виконання Продовольчої програми, й міграція, й екологія, й пам'ять села, і долі старих солдаток. Все іде крізь нього, крізь його душу.

Перед Володимиром Кубалем великий колгосп у селі Городківці на Вінниччині очолювали різні люди. Свого часу господарство, як тут кажуть, гриміло на всю республіку. Було споруджено одну з перших гідроелектростанцій, колгоспний будинок відпочинку, дороги. Колгосп славився всім: і врожайми, і добробутом, і культурою. Яких тільки іноземних делегацій не перебачили у своєму селі жителі Городківки, коли колгосп очолював уже покійний Антон Бобов. А потім, як сказав мені один старий чоловік, ніби «зурочили». Повело господарство донизу. Мінялися голови колгоспу і безславно покидали цю посаду. Один випустив воду із ставу й забув його наповнити, а через рік там погнало бур'яни в ріст людини — село одразу ніби втратило своє обличчя. Інший — завів колгосп у борги перед державою, ще один — дивився на село крізь денце чарки. Невдовзі господарство стало майже безнадійне. Городківкою навіть пострахували інших голів: ось переведемо тебе туди...

Знав це і Володимир Кубаль із сусідньої Гарячківки,

знав ще тоді, коли був директором школи. І раптом пропозиція: іти головою колгоспу. Він зрозумів, що це не зухвалий подарунок долі, а випробування, випробування на характер, надійність, зрештою — на державність. І зголосився.

У Городківці його спершу так і сприйняли: черговий голова. Одна справа — невеличка школа, інша — величезний колгосп. Молодий, ввічливий, приязний, але цього ще мало для голови колгоспу.

Перший секретар Крижопільського райкому партії Анатолій Мельник пообіцяв йому підтримку — працєю.

Кубаль розпочав з того, що членам правління за звичкою здавалося другорядним, «учительським»: точність, дисципліна без окриків як елемент взаємодопомоги й рівності — від сторожа до голови. Ремствували: це ж не школа, де пролунав дзвоник — і починається урок, у колгоспі просто треба «загвинчувати гайки». Либонь, характер у голови м'який. Почав відзначати на зборах дні народження, урочисті ювілеї доярок, солдатських вдів, учителів, механізаторів, лікарів, фронтовиків. Тепло й шана — не за чимом, а за заслугами перед селом. Кубаль зупиниться й підвезе до самого дому бабусю. Кубаль приїздить щоденно на ферми не для того, щоб «проінспектувати», а чимось конкретним допомогти. І неодмінно допоможе.

Все, що він робить, якесь невагоме, не масштабне. Нікого не пересуває і не зміщує, не ламає узвичаєного господарського ритму, а все ж, все ж непомітно прискорює його. Будує лазні, капітально лагодить обидві середні школи, відкриває цех по добуванню вапняку, лагодить млин. Хіба це розмах? Дядьківська кустарщина.

А невдовзі і млин, і вапняковий кар'єр допомогли так поповнити колгоспну касу, що можна було розмахнутися і на щось більше.

Молодий голова не вдається до ризикованих новацій, не адмініструє, а думає, радиться, непомітно й ненав'язливо пробуджує ініціативу інших. Поки що він не вписує свої сторінки в буття села й господарства, а відроджує його традиції, багато ким забуті. Знову зазвучав колись знаменитий на всю республіку колгоспний духовий оркестр. У центрі села буде вже не ставок, а велике озеро з вербами, човнами, причалом. Віриться, що Городківка знову стане славетна, бо люд тут господаровитий, чіпкий, любить живе, динамічне діло і вміє його робити. Треба лише йому довіряти, треба, щоб він мав перед собою живий приклад чесної, розумної, негаласливої поведінки. І приклад любові до них. Володимир Кубаль усвідомив це з перших днів свого головування.

Та найголовніше — не відчуває він себе «строкарем», черговим головою у Городківці, а державною людиною, якій дано не лише право керувати колгоспом, а й покладено важкий обов'язок відповідати за долю села.

Я чув, з якою пошаною говорили про свого голову дві бабусі-пенсіонерки: його попередники першого ж року закладали підмурок хати у Крижополі, поспішали, бо знали — ненадовго в Городківці. А Кубаль дороги й ферми буде, консервний завод. Восени попросив людей з буряками допомогти — хіба що геть німці не вийшли в поле. Добру людину, як добру погоду, всяк відчуває.

Кубаль не квапиться завойовувати собі авторитет. Він передусім хоче повернути Городківці авторитет голови колгоспу, щоб відчувати себе людиною державною, яка хоч і відповідає за одне-єдине село Городківку, але відповідає а нього перед усією державою.

Я навмисне навів приклади державності розуму й серця наших людей не з ряду особливого, гучного, а з буденного, який розгортається на «малій площі» — в межах одного села на Вінниччині й Київщині. Виявляється, що суть не у величині «плацдарму», який охоплює діяння державної людини, а в усвідомленні свого місця, позиції в суспільстві, своєї потребності і конкретним людям, і державі в цілому. Саме тут лежить істина. І в своєму житті до неї можуть сягнути всі, хто хоче полишити по собі добру пам'ять, утвердити свою неповторність, засвітити своє ім'я від великого світла державності.

Може, саме тому, навіть одійшовши у вічність, світять нам у день суцільний і проста українська селянка з села Богданівки, і геніальна художниця Катерина Білокур, і її ровесниця з Голубечого ланкова Тетяна Марцин, яка навіть того дня, коли їхала на вручення їй другої Золотої Зірки, копала з ланкою буряк на полі, і несамопитий, нещадний до себе самого Макар Посмітний, і легендарний мостар Євген Патон. І... всі ті, кого ви зараз згадаєте, і від цього спогаду лагідно й мудро задумаєтесь. Всі вони стоять в одному ряду. Ті, хто прославив свою Батьківщину, своє місто чи село, вулицю чи рід свій,— всі вони сьогодні з нами. Бо були і залишаються людьми державними.

Тож, думаючи про це, дошукаймося державності в своїх ділах, у своїх трудах і почуваннях, у малому й великому. Віднайшовши й усвідомивши її в собі, тільки тоді ми станемо чогось варті у цьому світі, тільки тоді кожна мить життя стане історією нашого часу.

Неповторність

Мільярди літ, многотрудно й невтомно творився цей світ, щоби врешті-решт все в ньому було неповторне: схід і захід сонця, припливи й відпливи океанів, цвітіння бузку й дозрівання яблука, кування зозулі й тривожне трубління вовка, безпричинний плач немовляти й очі коханої, безоглядний хміль молодості й розважливе всерозуміння старості, холодна білінь січня й зелений бунт травня, багатозначна таїна народження й однозначна прямолінійність смерті — все неповторне і єдине навіть у циклічній повторюваності своїй.

Тим-то й принадне життя для нас, що завжди і кожному воно випадає лише в «одному примірнику», без права на «дублікат». Навіть наша нинішня ентеерівська всеможність, яка здатна повернути навспак річки, не дозволить нам двічі вступити в ту саму воду, яку мали на увазі стародавні філософи.

З висоти космічних польотів людство переконалося, що й сама наша колиска — зелена й затишна Земля — неповторна у всесвіті. Неповторна, бо — жива, бо немає на ній двох однакових океанів чи пустель, однакових рік чи гір, родючих степів чи тайгових масивів.

Жага неповторності закладена в саму природу всього суцього, напоєного живими соками. То що вже казати про людину — витвір унікальний, вінцевий, у який закладено могутній код самовдосконалення, істиношукання, руху свідомості й невтоленну спрагу безсмертя. Неповторність твого образу, характеру, твореного тобою діла, твоєї любові й ненависті, неповторність твоєї думки і вчинку — це не лише виправдання життя, а й до певної міри мета його. Жили до тебе й після тебе житимуть на цій землі люди — добрі й не дуже, талановиті й такі собі, одержимі й ледачкувати — всякі, як за всіх часів, але ти просто не маєш права бути «енним примірником» чийогось буття ні в теперішньому часі, ні в минулому, ні в майбутньому. Обов'язок неповторності, одвічна ностальгія за нею — це наш природний виклик минулості днів і літ, мигтінню хвилин і житейській суєті.

Століттями колективних зусиль далася неповторність кожному народові. Власне, лише тоді, коли він досягав цього у своїй естетиці, історії, долі, коли він утверджував свій колективний образ серед інших народів — уже ніхто не міг піддати сумніву, що він є, що з ним треба рахуватися. Майже незбагненною ціною створено оте містко й значуще для

кожного жителя планети поняття, яке ми вкладаємо в слова «російський характер», за ним одразу ж постає образ народу широкого, океанного, могутнього, надійного в своїх почуттях, але й одчайдушного, коли на карту ставиться його існування, народу кмітливого й начеб невибагливого до того, що є в його домі, але безкомпромісного, коли йдеться про його душу і гідність.

Ми однаково шануємо емоційну розкритість, південну «спалаховість» на добро і зло, на вияви мужнього благородства в характері грузинів чи аскетичну стриманість, сказати б — первинність розуму, а не почуттів (потім уже збагнеш — двоєдині вони!), в естонців, які обжили суворо землю кам'яних островів. Отож народи-побратими шанують і нас, українців, саме за нашу неповторність, за все те краще й істинне, чим ми утвердили себе серед інших: на благодатних, родючих чорноземах ми сформувалися як народ працьовитий, мужній, поетичний, який не розгубив своєї духовності у війнах проти напасників (від кочових орд до фашистської навали).

Тим-то наша держава й неповторна, що в ній, освячені спільною метою перебудови світу на кращий, живуть справді неповторні народи.

Мабуть, саме тому нашим ворогам хотілося б бачити нас уніфіковано однаковими (згадайте хоча б основні постулати фашизму: ніяких росіян — безликі гречкосії, народжуваність яких суворо контролюють арійці; ніяких білорусів (— плем'я лісовиків, які вирощуватимуть картоплю для фатерланду!), знеособленими і нецікавими для інших.

Отож тема неповторності буття виходить далеко за межі чогось особистого, що стосується лише царини мистецької чи духовної, самоствердження й самовияву окремої людини, — вона сягає рівня суспільної проблеми, про яку ми ще мало думаємо, іноді вважаючи її за справу аж надто приватну і непоказну.

Через перенасичені історичними подіями десятиліття (власне, через ціле століття) відчуваємо ми геніальну неповторність особистості Леніна. Яка могутня й сліпа в своїй злості імперська державна машина кидала всі свої сили на те, щоб розхитати, знеособити цей характер. Кинула весь досвід, штат, провокаційний арсенал. А він — вистояв, а він — лише гартувався, особистість великого революціонера поставала в льому з іще більшою силою. Тому й сьогодні все те, що творило його неповторність, дороге й священне для нас: його вчення і революційний темперамент, спосіб мислення, талант оратора — вміння говорити з тисячами людей, але і вміння погемоніти з українським ходяком

про селянську долю, його усмішка і навіть одяг, — все це складалося для нас в образ вождя і людини, близької нам.

Або неповторність Тараса Шевченка, якого ми вшановуємо разом з усіма братніми народами. Поетичне слово творило не лише його як поета, а й самотність нашого народу. Все в його житті, в його долі (безправний кріпак, вільний, знов уполіуджений до рекрута, якому заборонено писати й малювати, а потім, після смерті, безсмертя, що повернулося до нього в його творчості) має для нас значення, бо воно, власне, й творить його геніальну особистість і нині.

Ці приклади — з ряду особливого, історичного; але то не означає, що неповторність — привілей тільки людей особливих, наділених рідкісним хистом і суспільною місією. Думаймо про те, що кожен із нас живе один-єдиний раз і живе для того, щоб забезпечити по собі пам'ять серед тих, хто залишається на цій землі. А залишається по нас лише воістину неповторне і справжнє. По одному — талановито здійснене назавжди діло, по другому — думка чи пісня, по третьому — вчинок (скажімо, Олександрові Матросову достатньо було єдиної героїчної миті), ще по комусь — вишитий рушник, що став символом роду... Отож неперебутню вартість має тільки те, що зроблене в хвилини могутнього випромінювання душі, життєвого хисту, наближення до істини. Оце і є виправдання безлічі непомітних буднів, терплячої непомітності — задля того, щоб засвітитися раз і назавжди своєю людською оригінальністю.

Був (ще рік тому жив, чукикав онуків, неквапливо стругав дошки й вітався на вулиці навіть з кожною дитиною) у селі Русанові Броварського району на Київщині старий радгоспний тесля Яків Черняк. Пенсіонер, сухорлявий дідок, який гречно зійшов на узбіччя життя, даючи дорогу молодшим, загонистим, нетерплячим: хай ідуть, так і мусить бути. В Русанові чи не в кожній хаті «працюють» його, Чернякові, двері, вікна, підлоги, ворота, хвіртки. Робив на совість, отож і служать людям.

І раптом задивувався старий у такому віці, коли треба подумати про копійку на старість, про відпочинок. Надумав над сільськими криницями вздовж центральної вулиці зробити різьблені дашки. Не просто майстрував, а вкладав у них душу, своє уявлення про красу, гармонію, довершеність. Ні в радгоспі, ні в сільраді не питав про плату, його цікавило єдине: який вигляд матиме вулиця, коли над кожною криницею постає мереживна різьба, піжме плетиво співучого дерева. Ніби передчував чоловік, що одійде назавжди, а що залишиться, що?

Все літо старий Черняк чаклував у своїй столярній

майстерні, рідко з'являвся на людях, не вникав у сімейні справи. Ображалися замовники дверей та вікон для нових будинків, ремствували, що старий запишався, відсилаючи їх до молодших, не таких майстровитих і совісливих.

Його зрозуміли і пробачили тільки тоді, коли одна за одною стали виростати в Русанові придорожні криниці, коли проїжджі зупинялися біля них, щоб роздивитися зблизька, покругити різьблений коловорот, дістати холоденької води й обмацати руками теплу дерев'яну казку, яка милус око й зігриває душу.

Старий закінчив криниці й заходився біля нового дитячого садка. Вирізьбив браму, ганок, іграшкове містечко, альтанку при в'їзді до села. І — склав руки...

Після похорону Русанів не квапився на поминки, а довго по черзі кожен із русанівців пив воду з Чернякових криниць, начеб іншими очима роздивлявся оздоблення дитячого садка і думав: якого ж майстра втратили!

Безперечно, Якова Черняка пам'ятали б і так: усе життя теслярував, у кожній русанівській хаті є щось зроблене його руками, був він добрим і надійним чоловіком — таких не забувають. А все ж спромігся на самому «фініші» поставити яскравий штрих у своїй неповторності, наче все життя готувався до цього. І тому є в Русанові Чернякові криниці, Чернякова вулиця з дитячим садком, з альтанкою. І живе в усьому цьому талановитий столяр Яків Черняк.

Багато є столярів у Русанові, вміють змайструвати і лаву, і вікна, і двері фільончасті, і воза, і весільного стола. Заправлять недешево, зате зроблять на совість. Але на зробленому холодний відблиск однаковості, стандарту, ремісницької байдужості.

Мусимо думати й говорити про те, що відходять нині від нас справжні майстри свого діла, талановиті, одухотворені й мудрі — неповторні. Скільки ще донедавна було в нас по селах чи містечках пічників, які володіли найтоншими таємницями свого фаху? Після їхньої роботи десятиліття весело й загонисто гоготів вогонь у печах, грубках, кожна диминка виходила в димар, залишаючи господарям чисте й свіже тепло. Не квапилися, по кілька разів переробляли, навіть коли замовник був задоволений, вони ще знаходили якийсь лише для них помітний гандж і довершували роботу, можна сказати, творили кожну піч. У Новій Басані на Чернігівщині молода сім'я механізатора Василя Сороки так і не перейшла зимувати в нову, майже закінчену хату, бо чотири різні ремісники ставили піч, яка так і не зігріла хату перед грудневими морозами.

Стандартизована однаковість — не безневинний вияв не-

смаку, цей несмак завжди агресивний, навіть підступний, бо гнітить душу, а не окрилює її, не дивує, не веселить.

Це багато в чому стосується нашої сьогоднішньої сільської архітектури. Я кілька разів проїздив невеличке село Бояни на Буковині. Власне, не проїздив, а подовгу зупинявся біля кожної хати як біля унікального витвору мистецтва. Варто зараз заплющити очі, й без принуки постають в уяві мальовані виноградні кетяги на струнких колонах біля входу в дім, легкі, аж летючі якісь, верандочки, ніші, заплетені живим виноградом, калачиками, заокруглені вікна, на традиційно «сліпих» кутах дому, м'які переливи кольорового тиньку, народні орнаменти на стінах, різьблені ворота. Ніби весело й винахідливо змагаються між собою господарі, й змагання це приносить їм духовну насолоду. Не хто вище, хто помпезніше, дорожче, а хто краще, неповторніше, з більшою мистецькою вигадкою оздобить своє житло. Знаю, що різні люди тут живуть. Не всі вони добрі, талановиті, великодушні, але я перекоаний, що ці поетичні, сонячні, аж ніби усміхнені до світу Бояни щоденно роблять їх кращими, душевнішими, ніжнішими. Таке село — єдине на Україні, а можливо, єдине й на всій земній кулі. Хіба цього мало для гордості жителів?

Я б порадив кожному, хто закладатиме підмурок нового дому, поїхати до Боянів, побути там день-другий, і ви вже не станете гнати товстезних стін безликої споруди, яка відрізняється від сусідової лише тим, що на метр довша чи на кілька цеглин вища. Особливо це стосується сіл прикиївських, біля центру, здається, живої архітектурної думки та біля музею архітектури просто неба. Проїдьте селами Васильківського, Броварського, Фастівського, Переяслав-Хмельницького, Барішівського районів — яка будівельна капітальність, розмах, добротність у всьому тому, що недавно збудовано, що іще будується. Але яка ж безкрилість будівельної фантазії, яка бундючна сірість, повторюваність і казенщина обступатиме вас звідусіль. Обов'язкове облицювання сірою цеглою, двійники-дахи із «зламаними» кроквами, неоксирні, немов приліплені тимчасово веранди, всуціль забетоновані дворища, зварені з металу ворота. Різниця лише в тому, що одразу видно: ця хата дорожче обійшлася господареві, а ця — дешевше, цей уже переселився, а цей — ще добудовує... Скільки зусиль та грошей вкладено в кожну таку будову, але як житло для людей, як категорію естетичну, котра постійно акумулює настрій пожилця і по-своєму формує його як особистість, найкраща хата із, скажімо, підкиївського Лютежа не варта навіть середнього будиночка в буковинських Боянах. Бо навіть середня за

кількістю житлових метрів — вона неповторна своєю архітектурною поетикою, в ній живе душа будівничого.

Думаючи про неповторність і самої людини, і всього того, що вона творить своїми руками й розумом, того, що оточує її щоденно, а отже, й творить її саму, я хотів би закликати вас поміркувати зі мною і про наш з вами одяг. Не одмахуйтесь від цього, як від дрібниць. Одяг — категорія не лише практична, а й естетична. Славнозвісну чеховську фразу «В людині все має бути красивим» ви знаєте, та не зайве її повторити. Чехову треба вірити, він заслужив це право.

Нарешті вщухає потроху «джинсоманія», і джинси, загалом дуже практичний робочий одяг, стають тільки робочим, а не вихідним. Довго триває цей «марафон», ця гонитва за модою і таки стає ознакою стандарту, однаковості, а то й знеособлення. Таке логічне завершення кожної масової крайності.

Однак «джинсоманія» — така ж підступна, як і безсмертні шевйотові шестиклинки на голові кожного літнього селянина, сірі фуфайки на його плечах (і на жіночих також), невмирущі кирзачі і грубі гумаки на ногах. Виблискують нові сліпучі «Жигулі» у розчиненому навмисне гаражі, наймодерніші меблі в кожній кімнаті, збудовані для дітей кооперативні квартири в містах, ростуть вклади в ощадних касах, матеріально наш сьогоднішній селянин просто могутній. А от перевдягнутись із свого ще повоєнного, продиктованого тодішніми життєвими умовами одягу йому не вистачає чи рішучості, одваги, чи розумної допомоги кравців-шевців. Мабуть, не вистачає саме цього, бо про гроші й згадувати смішно. Від отіві псевдоселянської традиції — не виділяйтесь, а губитися в масі, у натовпі — тягнеться й донині ця «мода». Мабуть, таки завинила й наша легка промисловість, безкінечно продукуючи не для сучасного жителя села, а для «дядька й тітки» свої сірі фуфайки, важкі кирзачі, паркі кашкети на літо, штамповані хустки, якими завалено крамниці. Але й покупець не чинить цьому спротиву.

Міркую про це з болем, бо як би ж хотілося бачити наших батьків і матерів, ровесників і молодь — всіх жителів нашого сучасного українського села, наших невтомних годувальників — одягненими зі смаком і на роботі, а особливо — після неї. Не їде ж київський будівельник через усе місто на роботу в заляпаному фарбою й вапном комбінезоні, а сільський — піде через усе село, заїде до магазину або чайної, до дитячого садка по дитину. А це, до речі, значною мірою формує і душі, і почуття власної гідності.

Я не раз писав про Героя Соціалістичної Праці найстарішого голову колгоспу на Україні Микиту Яковича Діб-

рову. Оце зараз дуже доречно, згадав ще одну його рису: ми зустрічалися з ним в різні пори року, в різних ситуаціях і в різних місцях. В його натурі просто закодовано: не вирізнятися з-поміж своїх односельців. Нічим, що б могло дратувати інших. Але він постійно пам'ятав, що стоїть на чолі колгоспу, що він — керівник великого колективу людей, а не сімдесятип'ятилітній дід із села Красносліпки. Я ось зараз хочу пригадати, в чому він був одягнений влітку під час нашої зустрічі, і... не можу, однак знаю, що вдягнений він був гарно, зі смаком, відповідно до свого віку; в тому одязі він міг появитися і в конторі, і на фермі, і в райкомі, і в обкомі. Не закінчував він інститутів, не бував на дипломатичних прийомах, але, зайшовши якимось до редакції журналу «Вітчизна» й побувши в колективі короткий час, залишив по собі враження незабутнє — так міг поводитись лише вроджений, а не вишколений інтелігент. Я й сам не знав, що цей селянин так шляхетно й природно поцілує руку кожній жінці, схилить перед нею голову з пошанівком і з гідністю. Я тихо тішився ним, моїм мудрим «дідом Микитою». Все це підкреслювало в ньому особистість. Як і коричневий костюм-трійка, бездоганно біла сорочка й акуратно пов'язана краватка. Який він гарний у свої літа, стрункий, — і свій у гурті столичних письменників.

На ескалаторі метро, у велелюдді Хрещатика, біля входу на вечірній концерт у Палаці «Україна», у вокзальному тлумі я хочу радісно й ніжно впізнавати жителів села, які на короткий час приїхали до міста. Вони варті того, щоб їх впізнавати здалеку й за сільською прекрасною звичкою вітатися з кожним із них. Але впізнавати по обвітраних обличчях, по тій селянській перечуленій зосередженості, по голосній говірці, по зачарованих красенем Києвом очам, а не по грубих сірих хустках, «плюшках», скошеній набік краватці (з часів забутого весілля), що муляє горло...

Не хочу бути категоричним і не беруся нав'язувати вам свої смаки, а все ж свідомо загострив на цьому увагу, бо хочеться, щоб ми з вами були красиві, щоб пам'ятали про свою неповторність не лише у великому, а в усьому, що творить клімат нашого життя.

Народитися.

Знайти своє місце в житті, найдоречніше і найдорожче тобі.

А тоді — утвердити себе серед людей і всім життям довести свою неповторність. У бутті, в роботі, в материнстві, в любові й вірності, в думках і вчинках — у всьому, що дає нам право бути людьми.

1985 р.

Перед совістю, перед часом

Уявімо собі, скількох помилок припустилася, скільки гірких невдач і розчарувань пережила й вистраждала людина, щоб сказати собі: сім разів відміряй, а раз відріж. Ця народна мудрість слугує вже багатьом поколінням, не знаючи переоцінок, девальвацій чи навіть дрібничкових поправок. «Сім» — число, звісно, умовне. Одначе чомусь не менше, а саме «сім». Менше передбачає похибку, а більше... можна домірятися до того, що й ніколи не одріжеш. У цьому теж є сенс: прийняти рішення вчасно, не згарячу, але й не тоді, коли воно, як кажуть мої земляки-подоляни, «скисло».

Знаємо цю істину з дитинства, повторюємо її чи не щоденно, а все ж сутність її ніколи не приходиться до нас у готовому, як пігулка, вигляді, кожен самотужки, шляхом власних помилок і спроб мусить прийти до неї. Але й тоді життя не стає одразу простішим і зрозумілішим, не відчуваємо себе застрахованими від невдачі, бо нічого, виявляється, не можна відміряти раз і назавжди. У цьому й полягає головна принада нашого буття і його мудра гіркота теж.

Ніщо не дається нам задарма. Навіть наше народження вже оплачено любов'ю і святим стражданням матері. Все те, що дається нам у дитинстві начебто безкоштовно, мусимо віддати потім своїм дітям. Кожну істину мусимо вистраждати власним досвідом, власними поразками і власними, іноді непомітними для інших перемогами, на кожен наступний день свого життя треба здобувати право сьогодні.

Найсолодша радість — саме та, яка приходиться до нас після журби, найпрекрасніша і найнеспростовніша істина вистраждана, яка пройшла крізь усі сумніви й випробування життєвським досвідом.

Всьому свій час. Дитинство — для зачудування цим прекрасним світом і його пізнання, молодість — для любові й самоутвердження, для відповіді на безкомпромісне запитання «хто я є?», для вибору друзів, фаху, дружини — всього того, що маємо право вибрати, бо ось-ось настане зрілість, коли треба буде відповідати за все вибране нами в молодості. Зрілість — найдовша пора нашого життя, бо саме на її дистанції ми проходимо безкомпромісні випробування на право особистості, право власного імені, будучи свідомі святої повинності своїх обов'язків, які вже не знехтуєш відкладанням «на потім», бо саме тепер ми починаємо відповіда-

ти і за малих дітей своїх, і за старих батьків, за свою родину, і за людське товариство, до якого належимо. Здається, що й сама історія кладе на наше плече важку руку й пильно видивляється в очі: чого ти вартий, що по собі залишиш?

У трудах своїх ми помітимо старість тільки тоді, коли вона стане аж надто очевидною, коли втомлена правиця підніметься до посіченого зморшками чола, щоб з-під дашка долоні ми оглянулися на все, що назавжди залишилося позаду, щоб повторити для дітей і внуків нажиті істини. Вони їх вислухають, запам'ятають, але остаточно повірять у них лише тоді, коли прийдуть до них через власні помилки, через власний досвід.

І одна з цих істин — почуття міри — завжди була й буде найскладнішою і найзагадковішою. Рідко говоримо про неї, вважаючи просто рисою людської вдачі, рисою здебільшого вродженою, генетичною, а не вихованою, добутою з життєвої необхідності. А звужений погляд на неї дає результати, суспільні навіть, непередбачено підступні, з небажаними наслідками у наступних поколіннях, а не лише в суцях. Коли б це була риса приватноінтимна, замкнута в межах особи, то чи й варто було б виносити її на привселюдний «рентген»? Особиста справа кожного, та й тільки.

Але ми запропонували світові модель такого суспільного життя, яке пристрасно й болісно реагує на кожен прояв відчуженості, егоїзму, егоцентризму, ми культивуємо в моралі та в ідеології не безликий колективізм натовпу, а єдність душ, емоційний клімат товарищескості — ті риси, дефіцит яких так гостро відчують нині не лише окремі люди на нашій планеті, але й цілі народи і нації.

Тому-то інтимна, особистісна риса кожного зокрема творить і колективну рису суспільства. І коли ця риса не в усьому прикрашає нас навіть у власних очах — варто підняти її на рівень проблеми.

Отож ідеться не про те, що хтось, скажімо, оглушливо рече з найменшої для того нагоди (іноді й без неї), чи дарує завчену улесливу посмішку кожному знайомому (особливо коли той на вищій посаді!), чи ні на мить не знімає зі свого обличчя маску похмурої, холодної значущості, чи розкидає банальні й нещирі компліменти всім без розбору, чи, випивши чарку на поминках, починає розповідати хвацькі анекдоти, а на чиемусь дні народження виголошувати тост за власне здоров'я — так втрата почуття міри хоч і здатна зіпсувати настрої багатьом, але в даному випадку вважатимемо її вадою того чи іншого характеру, який діє на малій площині, і шкода його локальна й до того ж — «не-

заразна». Тож залишимо цю царину для естетів і моралістів.

Сьогодні наша держава живе життям особливо напруженим. Воно пронизане шуканням нових шляхів розвитку економіки і діловою самокригічністю оцінки наших досягнень, рішучим зреченням всього віджилого, вже відпрацьованого суспільством. Сьогодні ми вимагаємо творчого підходу до своєї справи і від міністра, і від голови колгоспу, і від працівника служби побуту, і від будівельника, сільського механізатора чи робітника. Ми пильно приглядаємося до всього того, що діється у нашому соціалістичному домі, і це — доказ нашого суспільного духовного здоров'я.

І, можливо, єдине, де не доконче дотримуватися межі й міри, так це у нашій відповідальності. Перед власною совістю, перед народом і державою, перед тими проблемами, які безжалюно кидає на нас час, перед історією й майбутнім. Тут маємо право не знати міри, і ніхто нас у цьому не звинуватить. Тут надмірність це лише виправдана, а й доречна, бо вона визначає рівень нашого громадянського темпераменту, суть нашого буття на землі та в цьому часі. Майбутній — уже належатиме іншим.

Та мусимо пам'ятати, що найменше зниження міри своїх обов'язків неодмінно вплине на міру завищення своїх прав. Це — теж мудрість, перевірена й утверджена досвідом народу.

У журналі «Юність» опубліковано інтерв'ю з президентом Академії наук України Борисом Євгеновичем Патоном, в якому порушено питання про міру відповідальності вченого і науки перед часом, суспільством, власною совістю.

Мстивою може бути ця риса, коли нехтувати нею, коли «різати, не міряючи».

З тривогою думаємо нині про односторонні міграційні процеси, які вже зараз не лише негативно, а й драматично відбиваються на долі села. Часом говоримо про те, що місто вихоплює з села «робочі руки». Втрачаючи молодь, навіть велике село прирікає себе на певну неперспективність, застиглість. Це з повною викладкою аргументів підтверджують і економісти, і соціологи, й голови колгоспів та директори радгоспів. Уже нині ми в державних масштабах шукаємо шляхів впливу на міграційні процеси. І, безперечно, знайдемо.

А почалося все з начебто і невинної втрати почуття міри... самими ж таки жителями села, які, скажімо, в п'ятдесяті роки мали молодих синів і дочок. Війна викосила двадцять мільйонів наших співвітчизників безоглядно — з міста

вони чи з села. Всім було однаково важко, але відродити за короткий строк міста й індустріальні центри неможливо було без негайного поповнення їх людьми. Тож закономірно, що село віддало туди свою молодь, цей його подвиг не менший за той, коли воно руками натомлених солдатських вдів, престарілих і підлітків давало державі важкий військовий хліб. Пам'ятаємо про це.

А згодом спрацювала мода, яка завжди супроводжується втратою почуття міри. Як правило — надмірністю.

Син сусіда поїхав до Одеси, вступив, скажімо, до мореходки, приїздить на канікули в смугастому тільнику й кльошах. А мій хіба гірший, ту саму школу закінчив, і я не бідніший від сусіда, в мене гонору не менше. Гайда! Провалився на екзаменах до вищого навчального закладу? Іди будь-куди, тільки б зачепитися у місті, щоб... сусіда не вказував пальцем, не розтрушував смішок поза мою спину...

Саме так починалося це безглузде змагання, в якому втрачався розважливий погляд на життя. І вже годі було зупинитися, щоб запитати себе: а чи ж по-справжньому щасливі ті діти, які назавжди покинули своє родинне гніздо, чи знайшла їх душа ту прекрасну й мудру рівновагу, яка й робить нас щасливими? Не до цього. І хоч батьки надривали жили, щоб збудувати кооператив для дочки чи сина, щоб купити меблі, а то й машину, аби возити торби з харчами для своїх (уже й дорослих) дітей, зупинитися було важко. Бо така мода, бо так роблять чи не всі, бо навіть виробилась порятункова псевдофілософська модель: мовляв, хай діти живуть краще за нас. Та чи ж краще живуть вони, чи щасливіші, чи знайшли себе, втративши десятиліття на невлаштованість у холостяцьких чи сімейних гуртожитках, найманих кутках чи квартирах у Києві, Одесі, Львові чи Хмельницькому? Найкращі роки пішли на самий лише побут. Скільки з них каялося в душі, нарікаючи на свій вибір, але повернутися після того, як поїхав з дому, не дозволяло хибне розуміння престижу: невдаха, або ж тато з мамою не змогли пособити.

І процес цей триває й досі. Не тому, що село чогось недодає в порівнянні з містом, а тому, що «моя дитина не гірша», тому, що думка ця гіперболізувалася до мети життя: випроводити дитину до міста, купити квартиру, облаштувати її, подарувати машину й підтримувати матеріально... навіть п'ятдесятирічних синів і дочок, виховати внуків. А коли ж жити їм самим — нашим багькам і матерям? Чи ж не заслужили вони цього одвічного права: пожити для себе, для своєї душі і втіхи, поїхати у відпустку, почитати

книжку, а не годувати свиней, гроші за яких будуть «інкасовані» їхніми «престижними» синами й дочками на дублянку для невістки чи машину для зятя.

Отож порушено щось суттєве не лише в економіці й демографії сучасного села, порушено й саму мораль, бо втрачено міру. І якби не ця безоглядна (ой яка ж виснажлива для них!) «любов» батьків до продовжувачів роду свого — не було б зміщено стільки життєвих понять, не було б цих дорослих нахлібників, які старіють, не встигнувши чогось зробити у цьому світі, а їхні батьки доживатимуть віку в самотній хаті і аж тоді — будуть каятися...

Згадую родину Василя Лукича Стефурака — кожухаря з села Соколівки під Косовом, у Карпатах. Живе він на горі, куди лише кінями можна щось завезти, однак тут мешкали його батьки й дід, тут — корінь їхнього роду. Скільки мудрості треба було мати цьому чоловікові, щоб не піддатися масовій пошесті, яка охопила Соколівку, й не вчинити, «як усі». Старша дочка Марія закінчила школу, та Василь Лукич з дружиною знали: дальша наука не принесе їй ні насолоди, ні радості, ні успіху. Дійти такої думки, тим більше сказати про це дочці — було мужністю, але лукавити не хотіли. Дочка залишилася в селі, вийшла заміж. З якою радістю батько із зятем Юрком будували нову хату поруч, тут-таки. Скільки взаєморозуміння, тихої приязні і рідності було в цій їхній спільній роботі, бо ж розростався Стефураків рід на карпатській горі, вкорінювався в неї глибше.

А от меншу, Наталку, яка на відмінно закінчила школу, відпустив. Ненадовго. Не вступиш до інституту — повертайся одразу ж. Вступиш — повертайся через п'ять років, он є місце і для твоєї хати. Повернулася з дипломом фармацевта, з чоловіком-інженером. Того ж літа заклали підмурок дому для Наталки й Петра. Цієї осені просять на новосілля. Який би не був зайнятий — поїду, хочу побачити очі старого Василя Стефурака і його дружини Марії, які зуміли вистояти під натиском моди, відстояти свою розумну позицію. Щасливі дочки і щасливі батьки. Щаслива і гора Василя Стефурака, яка тримає на собі і корінь, і кроку його роду. Не самотні літні люди тут живуть, а три покоління Стефураків, бо вже топчуть цю гору Василеві та Маріїні онуки. От вам приклад життєвого реалізму, мудрого відчуття міри звичайного сільського мешканця, який одважився на те, щоб не чинити, як «усі», а дійшов правильного висновку, як буде краще — для цього, для дочок, для рідної Соколівки, зрештою — для держави.

Ми вже говорили, що будь-яку моду, як правило, су-

проводжує надмірність. Особливо у побуті тенденція її набирає тотального поширення, у чомусь — навіть загрозливого.

Скільки століть творилося, шліфувалося прекрасне народне дійство — весілля. Скільки щирого, щоразу неповторного чару в цьому просто-таки театральному обряді. Весела лукавість, сміх і сум, пісні й цілі інтермедії, мудре напучування старших, прощання молодої з батьком-матір'ю, радість і сльози, тиха задума й буйство танцю — свято на все життя.

Що залишилося пині від нього? Сучасне сільське весілля найскромніше — півтисячі гостей. Справжнє, з розмахом — на тисячу. Не запрошують лише тих, з ким явно ворогують. Одна мати якось ремствувала: «Вісімдесят гостей не прийшло, а я в них була». Отже, прийти на весілля — це щось ніби «відробити» павзаєм. І то правда. Сьогоднішнє весілля — важка, виснажлива й обов'язкова робота, яка облікується.

За місяць майстри починають будувати курінь-казарму з електрифікацією та радіофікацією. Спорудження таких куренів стало статтею прибутку розторопних дядьків. Батько місяць гасає до міста по «дефіцити», мати з родичками валиться з ніг: у сусіда було двадцять відер самогону, а в нас буде двадцять п'ять. Киплять казани армійських розмірів, з усього села зносять тарілки, виделки, чарки, сільська пошта захлинається конвертованими запрошеннями-повістками. Нарешті все готово.

«Ну, то що? Вип'ємо за молодих! Гірко!»

Випили і — забули про молодят, бо заревів крізь посилювачі ВІА-заробітчанин, і себе не почувш за його лементом. Через годину молодь уже залишає намет, здіймаючи куряву на танцмайданчику, де лише сліпуча білість фати видає винуватців оказії. Старші ще якийсь час сидять за столом, нав'язливий сват «заливає» й «годує» гостей. Чути лише його припрошування, побулькування оковитої, жування і «То ли еще будет» з потужних гучномовців над самим вухом. Чоловіки п'яніють, і для жінок це сигнал: треба йти додому, бо потім не доведеш... Але йти ще рано. Треба обов'язкового «здати» гроші. Нарешті! Молодята ходять з величезною мискою, завчено дякують, але й приглядаються, хто скільки кинув. Коли відбуду цю акцію — вважай себе вільним. Можеш сидіти за столом до ранку, а можеш і йти, щоб завтра заявитися знову, і ще через день, і ще... на скільки тебе вистачить.

На Хмельниччині я бачив, як родичі молодого і молодої зважували на вазі гроші: чиї гості більше кинули? Я не ка-

жу про те, що половина харчів просто переводиться й викидається худобі. Я не кажу про принизливу оплату весільного розрахунку, про змагання в кількості гостей і про безглузде марнотратство батьків. Мені найбільше болить втрата духовності у сучасному весільному обряді. Надмірність в одному відомстила повним знеціненням, сказати б, бюрократизацією й вихолощенням іншого. Що запам'ятають молодята зі свого весілля: слова побажань і мудрі поради родичів і гостей, пісню, яку співали тільки для них, отой єдиний на все життя настрій, коли мама прилюдно прощатиметься з дочкою і заплаче такими сльозами, на які здатні лише ті, хто нас народив? Де там, у пам'яті залишиться тільки кількість гостей, кількість відер випитої горілки і... сума зібраних грошей.

Може, в чомусь я перебільшую, але сутність явища від цього не міняється. А хіба поступаються бучності весілля проводи до армії? Засоромимося за їхню міщанську надмірність і кількадечну гульбу хоча б перед пам'яттю тих, хто, випивши води з рідної криниці та взявши буханець маминого хліба і довго оглядаючись на рідне село, на постаті тата й мами, пішов у вирівисько війни. Пішов назавжди.

Отож думаймо про міру. Не шукаймо тлумачень її в довідниках чи словниках. Вона — в нас самих, але озивається лише тоді, коли ми не даємо заснути нашій совісті, нашим обов'язкам перед суспільством, нашій душі та розуму.

1985 р.

Солодка сіль осені

Тут, у цьому благословенному закутку південного Поділля, де з усієї сили розкошує сонце, котиться через височезне, тендітно підсилене, аж оскоминно чисте небо, де навіть у листопаді несамовито пахне чебрець і до перших приморозків тирлюються перелітні птахи (лише ранкова паморозь на крилі нагадає їм про вирій, висока й свята печаль засвітиться в пташиних зіницях, а правічний інстинкт вишикує їх у ключ), де в хатах одні вікна виходять на Молдову, а інші дивляться в причорноморські степи,—

тут не привчені говорити стиха. Варто вдосвіта прокинутися двом сусідкам, вийти на дворище й чемненно привітатися, як притьмом оживе усе село.

— Від вас ніяк раніше не встанеш, тітко Уляно! Доброго ранку! Хоч бери та зовсім спати не лягай — все одно за вами таки спізнишся! — пругко вилунює з одного подвір'я, аж осипається змлявіле за осінню ніч тополине листя.

— У твої рочечки, Марійко, і мені подушка була м'якою, як літня хмарка, а ночі вистачало на одне око лишень... Гай-гай, як солодко згадувати... Хай-но через тиждень закінчимо буряк, ото вже заляжу в сплячку, що й не добудишся мене, — погрожує тітка Уляна, вже зараз знаючи, що коли вивезуть останній грузовик буряків з плантації, вона одразу ж допадеться до хатньої роботи: поїде в Городівку змолоти на вареники вальцьованого борошна у височезного колгоспного мельника Миколи Савицького, збити запахущої домашньої олії, з'їздить аж у Сороки на гучний молдавський ярмарок, затіє велике передзимове прання, кілька днів палитиме на городі пересохле бадилля, листя та бур'яниччя, фарбуватиме бляшаний дах на хаті, білитиме обшурганий дощами хлів — опам'ятається лише тоді, коли в році зостанеться кілька днів.

Дві сусідки з Красносілки стоять майже поруч, але перемовляються так голосно, наче між ними лежать гектари бурякового поля або ж перегукуються вони з різних кінців села.

Я вже ладен був повірити, що цю рису споконвіку вигойдував у південних подоляків оцей прадавній сонячний степ і вітер, оця далекість обрію і широчінь, цей міцнющий чорнозем, що не знає міри своїм щедротам, та шум Дністра й Південного Бугу на порогах. Коли я вже майже утвердився в цій думці й переповів її Микиті Яковичу Діброві — найстарішому на Україні голові колгоспу, Герові Соціалістичної Праці, невисокому меткому чоловікові (зберить добру сотню його ровесників, поставте їх у ряд, і ви ніколи не впізнаєте серед них, якщо незнайомі досі, цього легендарного діда Діброву, паділеного невичерпною снагою хлібороба і талантом не відрізнятися нічим від інших, окрім роботи), — він приязно усміхнувся, поправив маленького сірого бриля на голові, м'яко поворушив сивими бровами, просвітлів з лиця іще більше й сказав:

— Може, воно, сину, так і є... Може, перейшло нам від прадідів, а від нас піде до дітей та онуків... Але я собі думаю: нам просто нема про що перешпінтуватись. Усе, що ми

думаємо, можна говорити вголос, щоб чули всі, кому цікаво. Навіть закохані розмовляють у нас між собою так гучно, що на ранок село може точно встановити дату їхнього весілля...

Он приїхали нам на поміч молдавани зі своїм бурякозбиральним комплексом — і геть чисто все розуміють по нашому. Звідки б, ви думали, знають нашу говірку? Кажуть: таж так балакаєте й співаєте, що до нас, у Молдову, чути. По голосах вгадуємо, коли ви сієте, коли жнивете, коли свайби справляєте. Якщо людина говорить стиха, значить, вона щось приховує від інших. А що нам таїти? Отако я собі думаю, бо інакше цього пояснити не вмю. — Він якусь мить помовчав, а потім вибачливо додав: — Та й не хочу шукати інших пояснень...

З усього було видно, що ця думка не загодя підготовлена ним, не вилезувалася в запасниках пам'яті, а народилася щойно, точніше — давно колобродила в ньому, зріла, шукаючи нагоди сформуватися остаточно.

Я вже вкотре чудуюся його дивовижному вмінню: сперечається він так шляхетно й по-дібровинському делікатно, що напруга суперечки майже непомітна для співрозмовника, бо той отямиться аж тоді, коли зрозуміє, що став його, Дібровиним, однодумцем. Він спершу охоче приймає твою позицію, непомітно чаклує над нею і раптом повертає її такою несподіваною гранню, що ти лише примирливо усміхнешся йому, подякуєш і довго ще докорятимеш собі: як же це я сам не додумався. Все ж так просто...

Учора ввечері його перестрів представник автомобільного загопу донечан, які допомагають колгоспові вивозити буряки на Соколівський цукрозавод. Підійшов рішуче, либонь, його щойно підігріли товариші, розкрутили загонистий чоловічий темперамент.

— Ну, Микито Яковичу, знаєте, ми не в наймах у вас! У Донецьку ми б мали своїх законних чотири вихідних на Жовтневі свята! Мали б — і квит! Я, звісно, розумію, що ці кілька днів вирішують для вас усе. Ви зберете свій рекордний буряк, доповісте в райком про щасливий фінал бурякових жнив. Все це я розумію. Але ж мої хлопці просто відряджені до вас, а не підлеглі вам, Микито Яковичу. Вони вимагають те, що їм належить. Держава встановила чотири вихідні дні, і хоч три з них ви мусите нам віддати. Зрештою, ми їх заслужили... — Микола Устименко вочевидь нервується, густі рум'янці вигуляють на його молодцюватих, ледь-ледь припорошених першпими зморщечками щоках.

Розмова ця для нього вкрай неприємна: бо він уже

вдруге приїздить на бурякову кампанію саме в Дібровин колгосп (хоч вибір у нього був — уся цукрова Вінниччина!), бо любить цього непосидючого діда, шанує його досвід і непарадну, розважливу доброту. Неохоче ішов на цю гостру розмову, але ж представляє інтереси своїх підлеглих, які й справді виснажились у грузьких подільських болотах, ба, навіть дехто й постарів, надриваючи себе й мотора на розгаслій плантації, а ще декого підкосив грип, що ожив разом з осінніми дощами, — ото ж керівник колгоспу мусить передусім думати про них.

Микита Якович якось аж винувато вислуховує його, скрушно схиляє голову, мимохіть поправляє капелюха, терпляче вичікує, поки перекипить водійський «посол», поки вийде з нього трохи «пари». Тоді бере Миколу під руку, веде до лавчини над ставком, садовить, обіймає за плечі:

— Правду кажеш, Миколо. Ой, яку ж гірку правду кажеш мені! Не маю чим і покрити її.

Співрозмовник (готувався до крутої розмови, запаса аргументами, мав напихваті навіть конституційні докази своєї правоти, а про емоційний резерв і говорити нічого), зачувши щире ремствування Діброви, одразу ж стихився й поник. Його очі поволеньки лагіднішають, він починає шукати щось у кишені, а що саме — запитай, не відповідь...

— Що ж, хай відпочивають шостого і сьомого. Я не проти! — Микита Якович ловить Миколин погляд і не відпускає його. — Добре відпочинуть півдня, відіспляться, поголяться, причепуряться, потім, звісно, вип'ють по чарці, підуть у Будинок культури на концерт наших сільських артистів. Наступного дня похмеляться, пошастають у Кржижополі по райцентрівських магазинах, потеревенять за гальбою пива в барі, подивляться футбол по телевізору... Не правду хіба кажу, Миколо?

Устименко спантеличено дивиться на старого, йому вже й самому цікаво: куди це веде Діброва, в деталях розписуючи сценарій (а так воно й буде насправді) відпочинку водіїв.

— Авжеж... Нічого кращого тут у вас не придумаєш, хоч гопки скачи...

— Придумаємо, Микольцю! — наче саме на таке заперечення й очікував Микита Якович, розставивши свої мудрі селянські пастки. — Вже, вважай, придумали. Я даю вам автобуса, наш касир вручає твоїм хлопцям зарплатню з преміальними, і ви всі, як весільні бояри, їдете в Сороки. Ох, Миколо, який там ярмарок! Дай оку волю — піде й не повернеться. Вся Молдавія з'їжджається й половина Він-

ниччини. Гоголівський ярмарок, лише з молдавським колоритом!

Микита Якович і сам нехотячи заходить в буйний ярмарковий азарт, ество його торжествує й втішається, очі зухвало молодшають і виграють веселими біскамц, сірий брилик зсувається на потилицю, здається, що й насправді довкола нього бучно вірує ярмарковий майдан і сам він — зухвалий покупець, який для ритуалу зачне торгуватися, збавляти ціну й по-селянськи перебивати стиснуті руки.

— Уявляєш: кишить у казанах смачнюща мамалига, іскриться в келихах холодний іскристий квас, хрумтять на зубах квашені кавуни та цьогорічні яблука! Магазинів наїздить стільки, що товари на парканах розвішують. Та що там казати, Миколо, таке диво можна тільки в Сороках побачити. Твої хлопці накуплять дружинам подарунків, бо ж будуть при грошах та при базарному настрої. Оглянуть Сороцьку фортецю, побачать Дністер, паромну переправу, старовинний Ямпіль, поласують мамалигою з бринзою. Та вони мене й тебе все життя згадуватимуть за таку поїздку! То по руках? — Діброва дужче обіймає Миколу, рішуче тисне йому руку.

— Чого ж ви раніше не казали, Микито Яковичу, про таку спокусу? Ну й зух же ви! Давайте шостого і влаштуємо цей виїзд. — Микола метушливо розстібає гудзики на шелесткій куртці, щоб дістати записник і занотувати деталі поїздки.

— Микольцю, ти ж не забувай, що в Сороках ярмарок тільки в неділю. Отож на завтра ми спізналися. Контора порожня, а треба ж загодя підготуватися. І твоїм людям, і моїм. А наступної неділі гайнемо. Я оце подумав: поїду з вами, що мені самому дома робити.

— Та наступної неділі ми, либонь, закінчимо вивезення вашого буряка...

— Тим краще, веселіше святкуватиметься... І совість буде чиста, як слъозина...

— Ой, Микито Яковичу, — з радісним видихом зводиться на ноги співбесідник. — Ви й дерево можете вмовити, щоб перейшло з одного місця на інше. Разом з коренем.

Микола таки втішається, що його каверзна місія закінчилася так мирно і він прийде до своїх підлеглих з гарною вісткою.

Діброва довго дивиться йому вслід, поправляє капелюха й чимчикує до контори: треба ж сказати головному бухгалтерові Миколі Гуцулу (той засиджується допізна — стара, повоєнна звичка, якої Микола вже не позбудеться

нізащо), щоб нарахував заробіток донецьким водіям та підготував матеріали на правління колгоспу про їх преміювання. Завтра він нагадає інженерові, щоб дав на неділю автобуса,— і ще одна проблема зсунеться з його втомлених пліч.

Якщо не закаверзує погода, буряк до неділі вивезуть, можна буде перевести подих, оглянутися в свої сімдесят літ (він потайки хоче чкурнути у відпустку, щоб упикнути помпезного ювілею, який, з усього видно, затівають у районі) та починати думати про рік наступний, що вже маячить на обрії.

«Минуле людини береться до уваги лише тоді, коли вона має майбутнє. Тільки тоді прожиті літа щось та значать, сину. Тільки тоді можеш відчувати їх за спиною, як крила, а не важкий, осоружний горб, що нахилиє тебе додолу. Якщо почнеш віддавати перевагу своїм вчорашньому чеснотам та минулим заслугам — ти належиш вчорашньому дневі, а в сьогоднішньому тобі вже робити нічого»,— знову й знову озиваються в мені його слова, мовлені кілька днів тому в розмові з Григорієм Доляком, колишнім бригадиром тракторної бригади і колишнім секретарем парторганізації колгоспу.

Микита Якович болісно затинався, вимовляючи оте жорстоке «колишній». Воно боліло йому на губах і в серці, він щоразу спотикався на тому слові, замовкав і дивився собі під ноги, важко, надсадно зітхаючи при цьому. А він же так ревно вірив у Доляка, так тишився його життєвою снагою, так сподівався на міцний природний розум, навіть мав утаємничену надію — саме йому, Григорію, передати колгосп (Діброва здобув це право — передати колгосп своєму учневі), не дипломованому молодикові, а саме Грицеві, який безліч разів переорював красносільські поля, який знає цю землю не зі структурних карт подільських ґрунтів, а знає, як обличчя своєї матері. І так гірко все вийшло, така приголомшлива драма розігралася на очах у всього села.

«Для когось іншого це була б всього-на-всього життєвська невдача: спіткнувся, набив лоба, через кілька днів забув і живе собі, наче нічого не сталося. Але це ж Грицько...» — Микита Якович так скрушно вимовляє оте «Грицько», що мимоволі думалося: так може тільки батько вимовляти ім'я свого сина, хоч той і збився на манівці.

Діброва міг би схватися у натовп глядачів, коли розігралася Долякова трагедія, міг би здивовано розводити руками, бо вина його така мізерна, що про неї можна б і забути, знаючи, що ніхто тобі не дорікне за неї, бо, зрештою,

ти ж хотів добра Григорію, хотів випробувати його на секретарській посаді — хай вчиться, хай метикує на ширших обрях, звідки і він бачить далі, та і його видніше всьому селу. Він міг би таки забути про Долякову поразку, списавши її в глухий кут пам'яті. Та совість Діброви постійно волає: ти, голово, винен у першу чергу, бо годишся Грицеві в батьки, бо необачно переборщив у своїй добрості, надміру дав їй попуст.

В особі Доляка ти довгий час мав найкращого в Красносілці тракториста, який залюбки, з якимсь дитинно-сонячним азартом переорював, засівав, обкошував і знову переорював від весни до осені колгоспні поля. Бувало ж: замурзаний мастилом (повоєнні трактори треба було лагодити просто в борозні — такі вони недолугі), закіптюжений димом і порохнявою, голодний і перевтомлений, а все одно усміхається, трясє чорним чубиськом, як орлиним крилом, і позиркує на сонце, наче хоче затримати його поглядом у небі, щоб іще обійти кілька загінок. Потім ти мав у його особі талановитого бригадира трактористів, який був удостоєний ордена Леніна і примножив славу хліборобства у своєму селі. В Долякове керівництво Микита Якович втручався дуже рідко, та й то павдивовижу шляхетно й обережно і лише тоді, коли цього просив сам Доляк. Їхні взаємини нагадували стосунки батька з сином, який уже має свою сім'ю, обгосподарювався, і батькова рада потрібна йому лише в дуже важливому й вирішальному випадку.

Бригадирство — то таки була найбільша Долякова висота, він щасливо почувався на своєму місці, це приносило йому постійну душевну рівновагу, відчуття власної гідності й непересічної значущості не лише в своєму селі, а й у своєму світі. Це розумів і Діброва, повністю покладаючись на Григорія, не погейкуючи його, а по-батьківському радячись, оберігаючи його ініціативу (навіть коли передчував очевидну й неминучу помилку, — не біда, це навчить його більше, ніж прісна вказівка).

Хай би працював бригадиром (зрештою, Доляк і не зазіхав на вищі чини), хай би радісно наорював свої гектари для звання Героя. Ні ж бо! Спокусився ти, голово, на пропозицію колишнього секретаря райкому висунути Доляка у вищу керівну ланку, думав — добро чиниш...

А треба було тобі полежати ніч із розплющеними очима (хіба ж звикати до цього?), закласти руки за голову, віддатися сумнівам, повертати ними, як жорнами, — може, змололася б таки істина на розумний споживок, знайшов би аргументи і для райкому, і для Доляка, і для себе. Усе

було б гаразд, нічого б у житті не порушилося. Ні, підкусив біс погодитися. Сам же, голово, й умовив Григорія, коли той одмагався (ти подумав, що огинається Доляк «для протоколу»).

А керівна посада виявилася для нього непосильною, та ще й така складнюща, як посада секретаря парторганізації колгоспу. Доляк відчув це відразу, але, напевно, не вистачило сміливості зізнатися в цьому не собі самому, а людям, підступно спрацювала гордість, загойдалася на хвилях сумнівів душевна рівновага, як з розв'язаного міха посипалися помилки. Щоб якось, бодай штучно зупинити цю психологічну хитавицю, чоловік потягнувся до чарки, яка на короткий час ніби й обезболювала душу, а згодом ще більше роз'ятрювала її.

Далі все було закономірно й логічно: з новими обов'язками Доляк не впорався, і його довелося звільнити. А місце бригадира тракторної тим часом зайняв інший, молодший, тямковитий механізатор, який встиг утвердити себе на цій посаді.

Далася взнаки правічна сільська специфіка: у Вінниці, наприклад, Доляк непомітно перейшов би на інший завод і швидко забув би про всю поразку, в селі ж такий зрив загоюється довго, і лише дуже міцній, з могутніми вольовими покладами людині під силу випростатися знову.

— Це ж треба було на старості літ нажити отакий гріх. Вік живи, вік учись, а все одно спіткнешся. Спокутую лише тоді, коли Грицько поверне собі житейську певність та щирі усмішки, яка завжди підсвічувала його лице...

Помилка пече Діброві душу невідступно, бо хоч би як обминав цю тему в наших розмовах, Микита Якович щоразу потрапляв у її болючу пастку, сумнів, надовго відчужено замовкав. «Колись я думав, що найбільший біль — зубний, а насправді — душевний, бо він просто нестерпний. Колись я думав, що душа — бездонна, а виявляється, що глибина її вимірюється болем, який вона здатна витримати».

Доляк уже працює механіком на фермі, робота потроху повертає йому певність у собі, добра батьківська рука обачно — Григорій ще весь наятрений і опіку може сприйняти як принизливу жалість — допомагає йому випростатися на весь зріст. Але сам Діброва не може вибачити собі гіркого Долякового зигзагу. Таки не може, бо коли б міг — не знати б нам його сімдесятирічним головою колгоспу, бо живе він і не покидає своєї посади лише тому, що мудро й самотньо живе в ньому Людина. Поки він відчуває її в собі — не горбиться від важкої ноші літ, всі

його щоденні мороки мають високу доречність і називаються не суютою, а життям. Справжнім людським життям, таємниця якого для Діброви полягає в тому, щоб дотримуватися в малому і у великому закону збереження людської доброти на землі: все, що віддаєш світові щедро й повно, повернеться до тебе подвоєним. Сьогодні, завтра, через десятиліття, але таки повернеться. За однієї умови — коли ти його не облікуєш, як педантичний комірник чи скнарковитий позичальник, який призначає годину сплатення боргу і... проценти. То вже не доброта, а її холодна й вишукана протилежність.

— Якби була можливість попросити щось у долі (якщо я заслужив за свій вік оте право: попросити), я б звернувся до неї з одним: скинути мені хоча б десяток літ. Розумію, що це зухвальство нечуване, бо кожен у моєму віці просив би саме це. Та я зважився б лише тому, що використав би отой подарунок не для того, щоб довше поголовувати, нажити собі більшої слави чи заробити двічі Героя Соціалістичної Праці, а для того, щоб іще пожити серед своїх людей, без яких я був би просто непомітною порошиною на вітрі. Пожити, щоб віддячити їм за все, чого вони мене навчили. Навіть тим, кого вже давно нема.

Думав про це, коли на тому тижні їздили в Тиманівку відкривати бронзове погруддя Пилипові Желюкові. Моєму незабутньому Пилипові. Не вірилося, що сорок два роки тому я — двадцятисемирічний голова колгоспу — худющою шкапиною, яку вітер здував з дороги, і через кожних десять кілометрів треба було зупинятися, підгодовувати її придорожнім зелом, їхав до Пилипа за порадою і за насінням. Тільки до дуже доброї людини можна їхати з такими мороками: по зерно на посів та по добре слово. І він вділив мені не лише зерна та мудрості, а й подарував свої юхтові чоботи, бо з моїх кирзаків повиштрикувалися вустілки і за мною залишався слід із пшеничної соломи. Пилип був не при багато більших статках, ніж я, але силоміць озув мене в свої ще весільні чоботи.

Вже немає Пилипа. Їдучи на відкриття його пам'ятника, думав я, що коли відходить від нас назавжди справжня людина, начеб меншає тепла й світла у світі. Бувало ж, і довгенько не бачимося, але я весь час із своєї Красносілки відчуваю: отам, за Ваняркою і за Тульчином, є Пилип; їду вдосвіта на ферму й думаю, що оце ж, напевне, й Пилип об'їздить свої ферми. І якогось так тепло стане на душі, наче погмоніли з ним, з'їли шматок хліба, розділеного навпіл. Я весь час ніби відчував його, Пилипове, плече, на яке завжди можна було опертися.

Думав я і про нашу невсипущу Тетяну Марцин, нашу славетну й невтомну Тетяну, яка у повоєнні роки від останнього до першого снігу ходила в поле босоніж, мішками виносила буряк на дорогу (щоб коням було легше, бо плантація грузька і в'язкий чорнозем налипає до коліс), усе примовляла, винувато усміхаючись: не взуваюся, босою легше ходити, і земля не так затоптується, їй же родити треба. А я ж знаю, що єдині черевики віддала навіть не своїй дочці, а сусідці-сироті, щоб та мала в чому до школи ходити. Спече, бувало, свій вдовиний хліб і гайда сиротам роздавати, поки всім уділить — собі нічого на стіл покласти. Залишилася після війни молодою вдовицею, женихи траплялися, а вона їм у відповідь: та ніколи думати про таке, он робота стоїть. Присвоїли їй Героя за буряки, у Вінниці вручили Зірку, по обіді повернулася додому і ще того самого дня вийшла на поле. Бачте, боялася, що дуже запризникувалася, а тим часом люди з її ланки працюють. Вже ніхто й не дивувався, коли їй другу Зірку присвоїли. Нема вже й Тетяни, а її бронзові очі з пагорба нашого рідного села стежать за мною: чи правильно живу, чи не захирував у нинішніх статках?

А ще б мені здався отой десяток років, щоб віддячити не лише Пилипові та Тетяні, а й тим, хто щойно народився і лише намагається вимовити перші слова. Таки треба віддячити і їм за те, що вони житимуть після нас, виправлятимуть наші помилки, робитимуть наше діло краще, ніж ми, бо інакше й бути не може, за те, що вони згадають коліс, що ми такі були і жили недаремно на цій землі. Боргів та боргів — умій лишень чесно рахувати їх...

Микита Якович набирає кварту чистої води з криниці польового стану, смакує нею і довго стежить за останнім журавлиним ключем, який, либонь, замикає аж до весни це височезне подільське небо над нашими головами. Тремтливо тане у високості журавлиний клекіт, вістря ключа націлене на далекі півдні, де цілорічно торжествує сонце й земля гонить зелений сік у зело. Дуби-нелині стоять на обрії як витязі, що ідуть з минулого в майбутнє, блакитна юга тремтить за ними, паче шовкові хітони витязів майорять на вітрі. День відлтий із чистої синяви та прозорості, земля дихає рівно й спокійно, як породілля після своїх праведних мук.

Недопиту воду він не вихлюпує під ноги, а йде до кущика калини й виливає джерелицю під корінь.

Микита Якович знову стежить за журавлиним ключем, а я згадую слова першого секретаря Кривописького райкому партії Анатолія Олександровича Мельника — смаг-

лійкуватого, приязного подоляка, в очах якого можна вгадати всі перебіги його настроїв (ось він шмальне добродушним подільським дотепом замість довгих, надокучливих пояснень, ось рішуче займе свою позицію, де інший вибрав би хистку й затишну середину, а то розповідь про когось так приязно й живописно, що ти зможеш упізнати ту людину на вулиці).

— Якби в Красносілці раптом майнула чутка, що Діброва йде на пенсію, яку заслужив десять років тому, половина села кинулася б умовляти його, щоб не робив цього, а друга половина приїхала б у райком з проханням залишити його на посаді голови колгоспу. Я переконаний — дома б не залишилися навіть ті, кому Микита Якович дає перцю, шпетить чи, як кажуть у Красносілці, «наступає на мозоль». Поясню вам витоки своєї людської поваги до нього: деякі районні керівники намагаються голів колгоспів не лише добирати, а й перелицьовувати на свій копил. Крижопільський район у цьому не виняток. Одверто кажучи були такі й тут, але Діброва залишився самим собою: простим, добрим і далекоглядним мудрагелем, який ніколи не втрачав власної гідності й не принижував її в інших людях. А скільки ж районних керівників пройшло через його довге, многотрудне життя, якщо він головував іще до війни. Будь він улесливим, поступливим запобігальом, готовим підладнатися під чийсь норів чи смак, він би розмножився на десятки таких собі посередніх Дібров, а нашого справжнього, неповторного Діброви давно б уже не було. Це теж талант: вміти зберегти в собі оте найкраще, що дали тобі тато-мама, вистояти перед дріб'язковими способами марнославства.

Он його ровесник, колишній голова колгоспу із Заболотного Василь Семенович Мурований, не вистояв навіть перед своєю невеличкою, я б сказав районною, славою, повірив у власну безгрішність, а гріхи наче й чекали цього — носипалися з нього, як з решета. Тепер тільки й звання: колишній голова колгоспу. Дібровина ж багаторічна слава така, що не кожен і здужає розумно й тактовно розпорядитися нею. Микита Якович уміє ніби несамохіть спрямовувати її на інших, а вже коли доводиться її таки використовувати, то знов-таки тільки для інших. За чужу дитину він поклопочеться перед приймальною комісією в інституті (навіть Зірку для такої нагоди приколе на вилогу піджака), а щоб за своїх — ніколи. Своєю поведінкою він переконує, що слава для того й існує, аби людина довго й терпеливо здобувала її, у чомусь собі відмовляла, була одержимою і невтомною. Зрештою, не мені вам це поясню-

вати, в літературі та мистецтві цей закон діє так само. Здобувши славу, людина має право розумно (повторюю: дуже розумно!) розпорядитися нею. Наприклад, допоможе іншим, молодшим, скоротити шлях до визнання, виховати учнів, використає своє ім'я для добрих і потрібних справ. Але ж немає ніякого гріха в тому, щоб за багаторічну виснажливу працю скористатися славою й для себе. Тут усе логічно і справедливо. Разом з тим знаємо чимало прикладів, це аж ніяка не таємниця, коли маяки-одноденки спалахували не внутрішнім світлом, а фоторепортерським магнієм чи в потужному промені нового якогось почину. Таких вистачало ненадовго, швидко вичерпувалася снага, людина починала вірити, що їй усе можна: хочете, щоб я виростив чи виростила високий урожай, — дайте мені більше, ніж іншим, добрий, краще насіння, кращу техніку, збудуйте мені нову хату, виділіть поза чергою автомобіль (мені, дітям, онукам)...

Дібровине ж ім'я уже понад три десятиліття тримається серед найушлявленішої хліборобської еліти нашої республіки, але жодного разу він не скористався ним для себе особисто, і не тому, що не мав у цьому потреби, а тому, що не хотів виділятися серед інших своїх односельчан. Оце такий він у нас.

Ось кілька деталей нашої важкої осені з густою тванюкою, в'їдливими дощами й сльотами, з буряком, половина якого вистріляла в гичку. Микиті Яковичу зробили операцію апендициту. В та-а-кому віці! Думали, з місяць лежатиме в лікарні, буде час навідати його, спокійно поговорити. Домагаємося для нього путівки в гарний санаторій, аби поїхав та підлікувався, відпочив.

Телефоную його заступникові, щоб прийняв на цей час головування (здається, десять днів минуло з дня операції), а мені відповідає своїм тихим, спокійно-лагідним голосом сам Діброва: «Не хочу залежуватися на досягнутому, Анатолію Олександровичу, та ще й на казенному лікарняному ліжку. Ми сьогодні почали буряк збирати, то я вже всі поля об'їхав. Хіба кращі ліки можуть бути? Та ніколи!»

Або ж проситься з'їздити якомсь у Дніпропетровськ на комбайновий завод. Куди, кажу, з вашим здоров'ям, після операції. Може, в січні піддужаєте, отоді й поїдете. Ні, тільки зараз, до Нового року. Ледве випитав у нього: виявляється, пропаде після Нового року безкоштовний квиток Героя, якого він не використав. Навіть на ділове, в інтересах колгоспу, відрядження не хоче тринькати колгоспні гроші. Оце такий він у нас.

Ідемо до Вінниці на нараду. А чого ж Зірку не почепили, питаю? Та воно, бачте, коли Зірка на грудях, то спершу дивляться на неї, а вже потім — тобі в очі, а так простіше, того й залишив дома...

Анатолій Олександрович не лише не приховує своєї радості, що район, яким він керує, має такого голову колгоспу, а й дякує долі, що вона звела його з Дібровою, що він має можливість щоденно спілкуватися з ним, щедро всотувати його вроджену і нежиту мудрість, яка подарована цьому світові, цьому дивовижному, солодкому, а бува, й гіркому світові, сином злиденного подільського наймита Якова Діброви — Микитою Дібровою.

Сам Анатолій Олександрович належить до молодого покоління партійних вождів, які принесли з собою й нові методи керівництва. Добротне знання економіки, постійна націленість на конкретну, обчислену й реальну перспективу, розважлива господарність, а ще — вміння шанувати в людині її талант, вміння вчитися в інших. Саме ці Мельникові риси глибоко тішать і старого Діброву.

— Я давно вірив у те, що раніше чи пізніше, але ми таки прийдемо до проблеми людського таланту і в сільському господарстві. Вже вона владно стукає, а то й вривається у наше життя. — Микита Якович послаблює шарф на шиї, потирає долонею круте чоло, зриває кетяг доспілої калини й тримає її на теплій долоні. — Ото як ми говоримо про талант Олеса Гончара, Миколи Бажана чи Павла Загребельного, як говоримо про талант Олександра Білаша чи Ніни Матвієнко, Наталі Ужвій чи Івана Миколайчука, так повинні говорити про талановитого секретаря райкому, талановитого тракториста, голову колгоспу чи агронома. Талант замінить десятки сірчків-поденників, які виконуватимуть вказівки, метушливо здрібнюючи справу, накладаючи на неї відбиток своєї посередності. Сучасне життя можуть розвивати й рухати вперед тільки люди талановиті, сміливі, перспективні. З такими і нам, старшим, додається сили.

Осінній спокій та просвітленість торкнулися ставкового плеса в улоговині Красносілки, Дібровиного ставу, обсаженого рядами кучматих верб. Змлявіла під осінь риба вже не скидається у надвечір'ї, а нипає в теплих глибинах ставу між збляклим куширем та водяними сутінками; навзнік лежить на прозорій поверхні води тремке відображення Палацу культури та нової контори; зграйка білих гусей елегантно цогойдуться під критим берегом, як біла хмарка на небі. Жбухають димами у надвечір'я сільські коминки (так тут називають димарі), здається, навіть у лі-

таку, що бринить у високості над Красносілкою, відчувають пахощі красносільських борщів, засмажених цибулею та салом.

Тирлюються біля Палацу культури школярі — батьки ще зайняті на осінніх роботах. Олександр Побережний — красносільський «міністр культури», як його любовно називає Діброва, і таки не безпідставно, бо погодьтеся, що то рідкість, аби завідуючий сільським клубом удостоївся ордена Леніна, — щойно показував мені сільський історичний музей, один з перших музеїв такого типу на Україні. Діброва не ходив з нами від експоната до експоната, на його обличчя не виповзала удавана зацікавленість (все це бачив і показував гостям тисячі разів), він просто слухав свого товариша, знаючи, що той не буде виголошувати завчених екскурсійних пасажів, щоб приголомшити відвідувача, а й на цей раз скаже щось нове й суттєве. Так воно й сталося, коли Побережний, вказуючи на фотографію з першої повоєнної сівби, помовчав, напружив пам'ять і згадав:

— Либонь, того самого дня увечері кращого сівача правління нагородило кирзовими чобітьми. Знали б ви, молоді, що то був за подарунок на ті часи! Не зрівняються зараз із ним ні холодильники, ні телевізори, ні персидські килими. Ну, хіба що поїздка за кордон, яку оплачує колгосп. Та й то на любителя, а чоботи мріяв мати кожен. Оце тільки для фотографа ми повзувалися в стоптані солдатські черевики. Залишали взувачку біля мішків із зерном, а самі — босоніж по ріллі з досвітку до смерку. От лише не можу пригадати, хто повертався з чобітьми з поля, несучи їх зв'язаними через плече? Знаю тільки, що пахли вони свіжою шкірою для всіх.

Може, при цих словах Діброва знову пригадав свою довгу дорогу, на якій була радість подарованих чобіт, і позиченого пуда пшениці, і всенародного визнання його праці, зрештою, цей шлях можна вимірювати відстанню від позиченого на посів зерна для колгоспного поля до мільйона в колгоспній касі. І сам він не нагадує втомленого подорожнього на цій дорозі, здається, зупинився лише на одну мить, щоб оглянутися з осені.

Споконвіку людина любить оглянутися з осені, бо з літа — іще рано, а з зими — вже пізно. Їй таки конче треба оглянутися, щоб побачити: недаремно йшла, і відчуті потребу йти далі.

Микиті Яковичу є на що оглянутися: жар-пташиним крилом торкнеться його пам'яті перша і єдина любов до Христі, з якою прожили, як лебедів пара, усе життя, начеб змагаючись, хто може більше роботи впорати від схо-

ду до заходу сонця, хто кому більше подарує радості та добра, хто кому продовжить віку, взявши на свої плечі їхні сукупні мороки, смутки і невдачі. Христа ніколи не була головиною, вона гречно знала своє місце: бути великодушною і терплячою дружиною свого Микити, який відповідає за все село з його людськими долями, з його ворожачами й недородами, з його заведеною житейською круговертю, якій ніколи не буде кінця. Вона ростила йому синів і дочок, варила сніданки, обіди й вечері, прала сорочки, приймала далеких і близьких гостей, чекала його з усіх доріг, на які він ступав, весь час намагалася вберегти його хирляве здоров'я — чинила все це не ремствуючи, не перебільшуючи свої ролі ні в колгоспній ланці, ні в родинному гнізді.

Підмоилося натружене Христинине крило, і йому, Микиті, хотілося кинутись із високості стрімголов на її могилу, та вигоїла душу робота, і діти, і внуки, і люди довкола...

У першу повоєнну весну молодий голова, ледве ступаючи на прострелену ногу, з кількома вдовицями йде за десятки кілометрів, до Дністра, де тоскно іржуть покинуті фронтом поранені коні. Віддав їм свій глевтяк, щоб тільки звелися на ноги, одібрав тих, що можуть переставляти копита, й привів у свій розорений колгосп, бо якось же треба орати й сіяти.

Перед виходом на сівбу опасистий, товстопикий піп перестріне його пізнього вечора біля хати і, важко дихаючи горілчанам перегаром, тусатиме кулачиськами у кволі груди демобілізованого фронтовика, який навіть набожних бабів намовив вийти в поле, хоч завтра — церковне свято.

Згадавши це, він зніяковіло усміхнеться, підіб'є на чолі бриля й додасть:

— Я просто переконав їх, що сіяти — діло куди святіше, ніж стовбичити в бабинці, відбиваючи поклони вичовганим дошкам церковної підлоги. Набагато більша святість — вкинути зернину в землю та вклонитися чорнозему, щоб щедріше вродив. І вони пішли за мною. А тепер аж незручно буває. Іноді твоя роль на сівбі чи на жнивах схожа на роль весільного генерала. Ви думаєте, що без мене б не посіяли й не зібрали в строк?

Другий секретар райкому партії (недавній сільський учитель, який на цій керівній посаді зберіг свою педагогічну тонкість у стосунках з людьми, вроджену делікатність, я б сказав — шляхетну поетичність натури) Дмитро Васильович Тарахкало широко посміхається, лагідним поглядом обіймає маленьку Дібровину постать.

— Та ви, Микито Яковичу, затримаєтеся в райкомі на якусь годину довше — і ваші так звані «самостійні підручні» крутять усі телефонні диски, які є в Красносілці: Діброви там у вас немає?

— Е-е-е, Дмитре Васильовичу, то вони думають: а може, нашому старому нагінку дають, то ми його швидше виручимо...

Оглянувшись у свої літа, згадає Діброва й Симона Журавського, хоч він і не вартий його, Дібровиної, пам'яті. Та все одно згадає, бо то — також життя.

Коли Діброва прийняв красносільський повоєнний колгосп, Симон Журавський, який кротом пересидів окупацію, уже обіймав тут посаду головного рахівника. При першій зустрічі Симон іронічно скалив око, переганяв недопалок самокрутки по слинявій губі: «Ти б краще у штрафну роту попросився замість того, щоб приймати на свою голову оці злидні». Діброва тоді думав: щось по тобі не видно, що злидарюєш, але змовчав, бо без рахівника спробуй обійтись.

А через півроку Симон украв шістнадцять тисяч додаткової оплати, заробленої вдовами, інвалідами та дітьми. То була перша нагода розквитатися з ним за ту першу зустріч, за п'ятики, за постійні вихватки проти голови колгоспу. Інший би використав всю потужність закону, а Діброва просто звільнив Журавського з посади, примусивши, звісно, повернути гроші, може, виправиться, а коли ні — то не розминеться з в'язницею все одно.

Так воно й сталося: через півроку Симон прокрався в Молдавії. Тоді його вже не помилювали. Відбувши покарання, Журавський повернувся не куди-небудь, а саме до Діброви, знаючи, що той не носить в собі злої пам'яті. Микита Якович зжалобився, пішов на ризик, призначивши вчорашнього крадія сторожем на фермі — одразу ж буде видно, як на рентгені, зміни в його совісті. І справді, все прояснилося дуже швидко: сторож украв свиню, а коли його впіймали — кинувся з ножем на голову колгоспу. Симон знову відбував покарання (за крадіжку колгоспної свині, а не за напад на Діброву — цього Микита Якович навіть не згадав на суді, хоч, якби тоді не нагодилися два трактористи, які вибили з рук Симона ножа, не відомо, чим би все скінчилося).

— Був він у мене й кілька років тому, вже не просився на роботу, бо знав, що я не повірю йому, то він вчинив хитріше: прийшов попросити в мене особисто грошей. Вагавсь я — а раптом унадиться так, що й не випровадиш потім? Та все ж купив йому черевики, костюм, дав грошей на до-

рогу — хай їде куди хоче. Я думав, може, пробудиться все-таки щось людське в ньому, а він кинувся мені руку цілувати (я ледве встиг заховати її в кишеню й одскочити). А тоді прийшла чутка в Красносілці, що Симон помер десь у Донбасі. То я собі подумав: совість моя перед ним чиста, хоча він, ясна річ, і невартий того.

А Діброва з Журавським ровесники. Симон зібрав у своїй особі стільки неслави, жадібності й злості, що йому вже начеб і жити далі було нічого, навіть померати в своєму селі стало соромно. Залишилася по ньому лиш дрібка ганебної слави, про яку вже й забули в Красносілці. І є світлий чоловік Микита Якович Діброва, який усе життя хотів уділити Симонові своєї доброти і віри, є славетний Діброва, який живе на цій прекрасній землі, бо серце його потужно випромінює чисте людське світло.

Але, крім Симона, були в його житті Пилип Желюк і Тетяна Марцин — великі зірки на просторах його пам'яті. Були й менші, без яких однак, він теж не може уявити себе сьогодні таким, яким є.

Вже давно чукає онуків старий Йосип Побережний — незмінний колгоспний комірник. Бувало, розірветься в коморі пачка солі, спиши її й забудь, а Йосип піде в кооперацію, купить за свої власні гроші цілу пачку, щоб не списувати чужого. Чи випише собі якогось харчу додому, покличе людей, зважить при них і віднесе родині, щоб усі бачили.

Або колишній завідувачий фермою Роман Божемський, який, крадучись від власної жінки, у важкі роки носив на ферму кукурудзяну дерть. «Коли я його з цією ношею перестрів якийсь удосвіта по дорозі на ферму, він так розгубився й засоромився, що мало не кинувся навтьоки. Якби я не знав Романа з дитинства — міг би подумати, що він додому тягне ворочок дерті... Правда, в колгоспі цих ласочів тоді не було...»

Я був до глибини душі зворушений, коли відкрив, що в житті Діброви був і мій рідний батько — покійний, але живий у моїй пам'яті. Був здивований, бо маленька моя Теклівка закинута в протилежний кінець району від Красносілки. Микита Якович довго розповідав про те, як приймав колись, ще в тридцятих роках, теклівського парубка Сашка Яворівського в комсомол, як приятелювали потім, коли батько працював інструктором райземвідділу.

— Гай-гай, скільки в нас було вечірніх розмов. Приїде, бувало, на пошарпаному велосипеді (як зараз бачу: одна шина чорна, а друга — жовта), засидимося допізна в конторі, то я забираю його до себе на нічліг, хоч і знаємо, що

до ранку вже не заснемо. Гарний він у тебе, сину, був. До останньої хвилини. Вже міг відпочивати, вийшов на пенсію. Ніхто ж його не неволив до цього осіннього буряка, таки не всидів дома, закинув вила на плечі й пішов на поле... — Микита Якович тремтячою рукою непомітно утер непрошену сльозину, провів поглядом журавлиний ключ над нашими головами, довго морчав. — Подільський хліб і цукор були його долею. Так само, як небо і висота були долею Гагаріна. Всесвітньовідомий Юрко помер у небі, а мій незабутній Сашко — на кагаті вже викопаного буряка...

Дібровина пам'ять густо й щедро нашифрована не стільки фактами та подіями, як людьми, чиї життя підсвічували його, Дібровині, будні, людьми, яких освітлював своєю людяністю він сам і не біднів від того.

Добрих людей у його житті було, безперечно, більше, ніж симонів, і тому Діброва ніколи не втрачав віри у незнищеність людської доброти, в невичерпні, всемогутні щедроти рідної землі, з якої він не сходить ось уже сьомий десяток літ.

— Я б віддав, сину, свою Золоту Зірку, всі свої ордени, медалі й титули тому, хто нарешті повністю визволить руки наших подільських жінок від ручної праці біля цього солодкого — але ой якого ж солоного! — буряка. Отоді б осінь для нас була тільки солодкою. Ми цього, либонь, заслужили, щороку за будь-яких умов даруючи людям цукор. Дожити б тільки, щоб хоч краєчком ока побачити: в середині жовтня безлюдні, любовно переорані в зиму поля святково чекають наступної весни, щоб їх засіяти. Коли зникнуть з осіннього подільського пейзажу купини буряків з гичкою (як скіфські могили, стримлять вони на обрії, куди не поведеш оком!), коли зникнуть вкутані в теплі хустки й грубі півшубки меткі жіночі постаті з отерплыми спинами — отоді осінь стане порою хліборобських роздумів про добре і вічне. Так воно й буде, он уже дніпропетровці запрошують подивитися випробування нового бурякозбирального комбайна. Може, це якраз той, якого ми так давно чекаємо. Дожити б тільки.

Він дослухається до гулу грузовиків під горбом, натужного дзиготіння моторів — ще кілька десятків тонн буряка вивезено, вважай, що то вже цукор.

Вранці йому подзвонили з Вінниці: Микито Яковичу, є для вас путівка до сочинського санаторію. Вигрієтесь на кавказькому сонечку, поїдете боржомі...

— Не знаю, як вам і дякувати! Надсилайте путівку сюди, на колгосп. Тільки прізвища мого не пишійте, ми її комусь виділимо.

Прощаючись, ми знову так розговорилися, що пішки вийшли аж ген за село, на високий пагорб, в обіймах якого лежала Красносілка. Діброва оглянувся:

— Либонь, колись тут була рівнина. То наші предки, які жили на цьому місці, так втоптали землю, що село тепер в улоговині. Он моя хата, не минай її, коли будеш у рідних краях.

Дібровин водій назирці їхав за нами ще довго-довго...

1983 р.

Час у тобі

Поїзд швидко проскочив путилівські ліси, що стояли обабіч колії високими зеленими валами, вилетів у слобожанський степ, і кремезний смаглийкуватий чоловік жадібно припав очима до вікна вагона. Він таки скучив за цим простором, за полохким синюватим маревом на обрії, за манливою далечінню із кучерявими байраками, за рядками тополь, що нагадують поставлені сторч пензлі, вмочені в зелену масляну фарбу. Десь отуди, південніше, за сонцем, розпростерлася і його Донеччина... Териконові гори, гарячий асфальт доріг, гарячий чебрець, височезне небо, що аж ген за останніми пагорбами переходить у розімліле від спекоти Приазов'я, а там, при самому морі, солодко мліє під прохолодним морським свіжаком його місто. Місто його батька і матері, місто його діда й баби. Хіба цього мало, аби лагідно усміхатися від однієї лише згадки про двиготливий, з рясними загравами заводів опівночі, з пекучим сонцем опівдні Маріуполь — Жданов? Одразу ж запахне солоною гіркавістю Азову, м'яким споришем подвір'я батьківського двору, в'яленими бичками, що торохкотіли на шворці між двома акаціями перед вікном, вчувається притишений плюскіт моря за робітничою слободою, згадується ще зовсім молода матір, її могила на міському цвинтарі, густий барвінок і куц калини на могилі...

Микола аж стрепенувся біля вікна — так яскраво побачилося йому рідне місто. Зійти б оце на будь-якій станції — і до вечора вже був би у своїх братів, у тому незбуденілому світі свого дитинства, без якого не було б і його. Власне, був би, але чи таким? Хтозна? Який уже є. У тридцять сім років важко себе переінакшувати. Щось таки скла-

лося назавжди. Загонистий, не звиклий округлювати кути, хоч вони й колючі, з якого боку не підходи до них. Може, й справді варто було погодитися на пропозицію міністра Петра Степановича Непорожнього та очолити на Уралі науково-дослідний інститут, перейти в науку, надовго поринути в дисертацію, розважливо керувати іншими? Ба, який мудрий! Чого ж тоді так злякано відсахнувся від цієї пропозиції, наче тебе хотіли перекинути у зовсім іншу галузь, у діло, чуже тобі й марне? Чому тобі повірили без аргументів? Бо ти відмовився щиро, бо тобі й справді хотілося бачити конкретне, матеріалізоване в нові, збудовані тобою станції та міста біля них діло. Кілька років неймовірної напруги, метушні (і дріб'язку!), кілька років гарячковитого будівельного азарту, пристрасті, навіть натхнення — і залишається по тобі нова тепла електростанція, нове місто, в якому назавжди осядуть експлуатаційники, в якому народяться перші діти; і ти бачиш, задія чого жив.

Згадай, як шість літ тому ти повернувся зі спекотного В'єтнаму, де консультував будівництво Лаокайської електростанції. Рік не бачив дружини й дочки, хотів осісти нарешті на своїй Донеччині, а тебе — в Сибір, у глухомань Красноярського краю. Хоч і директором уже збудованої Назарівської ДРЕС, яка діє й дає струм Сибіру, але ж закинута в такі нетрі, що від райцентру ще два дні треба добиратися тільки всюдиходом.

У Москві тебе просили очолити станцію лише на рік-два, щоб налагодити її нормальну роботу — і вибирай собі, Красноштане, місце, любе твоїй душі, ти заробив це. А ось повертаєшся на Україну аж через шість років, хоч ніхто й не неволив тебе засиджуватися в Назарові. Сам не міг виїхати раніше, поки не зробив усього того, що задумав. У міністерстві, либонь, знали твій поров, тому й послали в глухоманне Назарово. На це й розраховували.

Ти приїхав, а Олександр Олександрович Волков, тодішній директор, ще не отримав наказу про звільнення, і ти подумав, що тут трапилася якась прикра помилка, навіть просив долю, щоб так воно і сталося. Де там! Ти готовий був провалитися крізь землю від незручності перед старим сивим чоловіком, який гречно прийняв тебе, заспокоював, знаючи, а точніше — швидко зрозумівши, що не твоя в тому вина. То майже неймовірно, але він полюбив тебе і навіть надовго затримався, щоб не просто передати справи, а й детально ввести тебе в «назарівський клімат», в коло тих проблем, над якими працював сам. Олександр Олександрович не стільки переживав своє звільнення, як те, чи

стане Назарово сучасним містечком енергетиків, чи так і залишиться тайговою «діркою», провінційним населеним пунктом на річці Чулим? Повірівши в енергію і розум тридцятилітнього Красноштана з України, Волков спокійно поїхав до Москви.

Всі ці роки уважний, трішки присмучений погляд Олександра Олександровича вживався йому й напучував: давай-давай, хлопче, я ж повірив, що ти не вискочка й не задля ранньої кар'єри приїхав сюди.

Тебе довго сприймали як зальотного дивака, який самотужки намагається розбудити сонливий уклад містечка: а куди квапитися, газети приходять на третій день, станція дає струм, риба в Чулімі ловиться, з полювання не приходиш з порожніми руками, а раз на рік вискочиш у відпустку, ковтнеш цивілізації — і знову монотонний шум тайги за вікнами та важке дихання ДРЕС. Сказано ж: край світа.

Кілька місяців ти гасаєш по окільних колгоспах і радгоспах, в райком і крайком партії, термосиш відділ робітничого постачання — і вперше переводиш подих: у магазинах вибір промислових товарів та харчів не гірший, як у Красноярську, отож можна обмежити продаж горілки, яка була тут найголовнішим атрибутом дозвілля. Дружини енергетиків надякуватися за це директорів не можуть.

Все ніби гаразд, на станції лад, працює без аварій, надійно, йдуть подяки від міністерства та від крайкому.

І раптом молодий директор на зборах вносить пропозицію: половину житлового будинку, в якому енергетики чекали квартир, віддати під телевізійний центр. Як? У райцентрі ще ніхто не бачив телепередачі, в Красноярську (а це ж — шістдесят четвертий рік) не кожен причастився цим дивом цивілізації — почекаємо, прийде черга колись і до нас. Красноштан розумів, що ризикує цією «самодіяльністю», але й знав, що ризикує не задля себе самого, а задля справи, задля кількох тисяч людей, які тут живуть. Збудувати телецентр було куди легше, як узаконити його потім. Їздив до Москви, переконував, та найголовніший аргумент уже був — збудований телецентр в Назарові. Телецентр було взято на державний бюджет, і Красноштан привіз разом із наказом про дозвіл на вихід в ефір плівку з першою програмою. Того ж вечора в Палаці культури колективно дивилися на голубому екрані першу передачу. За кілька днів телевізор став у магазині предметом найпершого попиту (а досі ж стояли як непотріб).

«Показує Назарово» — ці позивні незабаром приймали

в усіх окільних селах, в районному центрі, на глухих хуторах. І мало хто знав, що то — заслуга директора ДРЕС, заслуга, яка не входила в його найголовніші обов'язки.

Діло зроблено. Якесь часточка цивілізації прийшла і в цю глухомань. Ще б дорогу. Але... сто кілометрів тайги до райцентру. І п'ять таких станцій не зберуть коштів. Газразд, але ж... аеродром дешевше. Копійки в порівнянні з асфальтівкою в сто кілометрів. Головне — збудувати, аерофлот від такого подарунку не відмовиться. Так і сталося. Невдовзі з Назарова стали регулярно літати літаки до райцентру, до Красноярська, а там пересадка — і до Москви, Ленінграда, Києва, Криму...

Вже б Красноштану можна проситися: відпускайте на Україну, щось-таки я тут зробив, маємо сучасне місто, решту — зробіть інші. От лише оці дров'яні печі. Сучасна квартира, з телевизором, телефоном, паровим опаленням, а їсти варимо на ...дровах. Морока, кіптюга, незручність. Хіба так і залишиш Назарово, Миколо? Тоді — це просто втеча.

І ще майже рік Микола Красноштан будує незвичне в цих місцях газосховище, завозить із Москви, з далекого звідси Ужгорода, з Уралу газові плити, червоні торпеди газових балонів. Усім цим вже забито комори відділу робітничого постачання, ремствують комірники — ніде й ногою ступити, куди будемо збувати це залізниччя? Директор лукаво усміхається: ви собі зараз купіть, бо потім не буде.

Коли в лісовому тупику, в підземеллі, зварювальники поставили останній шов на велетенській цистерні й красноярські газовики злили туди газ — у місті почалася «газова лихоманка». З будинків викидали осоружні буржуйки, печі та плити, навіть обережні дядьки з тайгових сіл за кілька десятків кілометрів гнали коней в Назарово по газовий таганок, балони та по газ. Незабаром авторитет Назарово, як міста з добре налагодженим побутом, культурного центра, виріс настільки, що про нього знали в усьому краї, говорили з пієтетом і заздрістю; той, хто ще кілька років втік звідси, ремствував на свою слабодухість...

Поїзд віз його через Харківщину, Микола паспих попив гарячого чаю в купе і все стояв і стояв біля вікна, бо його очі й душа зголодніли за цими українськими пейзажами, за розмальованими криницями з журавлями, за дворищами, всадженими квітами, за любовно підмазаними на літо хатами. На одній із зупинок почув ковзке, як карамелька, «бульо», «льовка» — і зрозумів: полтавці, Полтавщина!

Іноді, коли він зустрічався поглядом з котримсь із пасажирів, ніяковів од своєї перечуленості. Діловий сучас-

ний чоловік, який звик мислити ентеерівськими категоріями (турбіни, енергетичні блоки, тисячі й мільйони кіловат-годин, енергосистема, нові міста), людина, від якої майже не залежить те, де вона житиме завтра, в якій просто не залишається часу для того, щоб звільнити душу для лірики, бо почуття його завжди «заземлені» в якусь виробничу чи людську проблему, — і на тобі, розкис. Нічого, не так часто ти дозволяєш собі, Миколо, цю розкіш. Ось попрошуся в Києві, щоб направили в Донбас, на мою «первістку», Миронівську ДРЕС, яку будував одразу після інституту, або на Ворошиловградську, на Дінці голубому, де вперше відчув у собі певність будівничого, де народилася твоя веселока дочка Лілька, — отам, в любому Донбасі й кинемо якір, Миколо. Про твій приїзд уже знають в Києві, сам міністр, Петро Степанович Непорожній, просив влаштувати тебе за твоїм бажанням — заробив це право за шість років у тайговому Назарові.

Міністр енергетики України Побігайло прийняв його тепло: начувся про «Назарово Красноштана», але відповіді на Миколине запитання («На яку зі станцій Донбасу, Костянтин Михайловичу?») не дав. З усього було видно, щось лукавить міністр: нема відповідних його, Красноштановому, рангу посад у Донбасі. Згоден їхати на посаду нижчу? Та ми не маємо права такого спеціаліста використовувати упівсили... Красноштан з властивою йому прямотю, якої навчився ще в повоєнному робітничому передмісті Маріуполя, сказав: говоріть усе, як є, Костянтин Михайловичу. Міністр пройшовся просторим кабінетом, почастував Красноштана холодною содовою з сифона, попросив у секретарки міцної кави й, коли допили це пахуче зілля, зітхнув і пішов «навпрошки»:

— Прошу вас, Миколо Миколайовичу, дуже прошу... на рік-два, не більше... ось тут, під самим Києвом... місця які, якби лишень побачили, Дніпро, кручі трипільські, рай, та й годі, розумієте, тільки-тільки починаємо Трипільську ДРЕС. За будівництво взялись гідроенергетики, які звели Кременчуцьку ГЕС, теплова станція — для них діло нове, боюся, щоб не повело їх убік. Тільки-но розпочали нульовий цикл — і вже помилки. Очолив будівництво славний чоловік, Кривонищенко Олексій Костьович, але здоров'я в нього... Якби ви оце підпряглися до нього головним інженером — зняли б камінь з моєї душі. Півгодини їзди від Києва, це ж вам не тайгове Назарово, родина погодиться. Ви маєте право їхати на Донбас, посаду для вас там знайдемо, але допоможіть підняти цю станцію. Ну хоч рік — і відпустимо «з музикою». Ще одну збудовану станцію мати-

мете на своєму рахунку. Уявляєте, в неповних сорок років — чотири станції в Союзі та одна — у В'єтнамі. Біо-графія! З такими заслугами можна Героєм повернутися на Донбас. Не вагайтесь, Миколо Миколайовичу.

Поки Красноштан докурював сигарету, міністр вийшов у приймальню й підписав зарані заготовлений наказ про призначення на посаду головного інженера Трипільської ДРЕС Красноштана Миколу Миколайовича. І тут-таки сказав своєму шоферові: за півгодини поїдеш в Українку, не кривися, знаю, які там бакаї та піщані дюни, прорвешся.

Чорна міністерська «Волга» шпарко винесла їх до Дніпра, Микола не встиг намилюватися мостом Патона й довго озирався, та водій гнав машину щодуху новою асфальтовою трасою на Обухів, яка ще будувалася. Ось уже одноповерхова Чапаєвка, дорога повужчала (в кількох місцях її розширювали й перестеляли), почалися ліси, де багато століть тому гули княжі лови, а тепер гримлять музикою піонерські табори та снують грибники-княни. Місця й справді княжні. Якщо нескінчений сибірський ліс вражає людину своєю таємничістю, ба навіть грізною величчю, то цей, за кілька хвилин їзди від велелюдного Хрещатика, — тішить та умиротворює душу.

Валентина, мабуть, не дуже й ремствуватиме, лише іронічно усміхнеться, мовляв, я ж казала, що вмовлять тебе на нове будівництво, але мені що? Ще краще, ближче до батьківського дому, до рідного Ширяєвого під Одесою. Мені що, я — нитка за голкою.

В одному місці від траси звертала до лісу вузька смужка асфальтівки, і водій похвастався своєю обізнаністю з цими місцями:

— Ця дорога веде до Олександра Корнійчука. Бачите, відомий драматург саме тут облюбував собі місце для творчої роботи. Такі благодатні тут природа і клімат. Село Плютами називається. Влітку тут багато письменників живе. Навіть Паустовський приїздить сюди. Так що будете в самому центрі культурного життя, товаришу головний інженер. Та це потім, як обживетесь, а зараз... дай боже, проскочити, не залишити коліс у піску.

Він ледве встиг це проказати, щоб не прикусити язика на першій вибоїні, залитій водою, яка густо бризнула з-під коліс.

А далі почалося.

Кілька разів вони з водієм піддомкратували машину, підкладали під неї дошки й верболіз. Із кабін самоскидів галайкалі їм щось водії, кепкували над заїжджим началь-

пиком, який, закасавши штани, плечем підштовхує машину, перешіптувалися пастушки, котрі пасли на луках корів. Таки не добралися. Микола відпустив назад водія «Волги», сам сів у попутний самоскид і невдовзі поставив свій чемодан на ганку добротного сільського будиночка, на якому було причеплено вивіску дирекції будови Трипільської ДРЕС. Лише тепер Красноштан чомусь згадав про знамениту трипільську культуру, знану ним ще з середньої школи з підручника історії й подумав: невже отут вона була колись, та древня культура наших предків? Мабуть, вчені таки помилилися.

Порожні хати, з яких уже виселили людей, але бульдозери ще не зрівняли ці солом'яні хижі з землею, болота з чорними хмарами комарів, піщана курява за грузовиками... Все це йому було, зрештою, не в дивину. Найбільше вразив сонливий ритм будови, на якій ще паслися кози, гасали дітлахи та походжали одинокі будівельники. Він знав, скільки треба буде часу й енергії вкласти, щоб вдихнути в будову життя, задати їй темперамент, власний норів. Адже такий об'єкт ведуть щонайменше п'ятнадцять різних організацій, і кожна хоче бути повновладним господарем, найвигідніше розташуватися, найшвидше виконати свої роботи, отримати гроші й квапливо попрощатися. Он уже якесь управління навезло вагончиків і окупувало собі місце над самим Дніпром, щоб з вікна можна було рибу вудити й загорати. Хоч би яму для сміття викопали, ні, виносять «за хату», між сосни, де вже чигає згряг собак. Звичайно ж, будівельники тут тимчасові мешканці.

Проте місця й справді райські, хоч патріархальну їхню красу вже порушили бульдозери й екскаватори, що агресивно ввірвалися в цю відпрацьовану часом гармонію. А нової краси ще нема, та й не відомо, коли вона буде,— аж моторошно.

Сонлива секретарка солодко потягнулася, байдуже оглянула прибульця, неохоче погодилася подивитися за речами, потім, мабуть, таки збагнула, що перед нею якесь начальство: показала дорогу до котловини станції.

В такому стані будови він ще не приймав. На Миронівську ДРЕС, біля міста Артема, він прийшов прямо з інституту; початковий, «нульовий» цикл тут уже закінчувався, до того ж там він обійняв посаду рядового інженера з вузьким колом обов'язків, відповідав лише за свій цех, в якому працювало двісті осіб; у більші масштаби не вникав. Поруч з ним працювали фронтовики, жадібні до роботи й до життя. А ще був добрий, мудраций «дід» Микола Сидорович Саюк, який почав свою біографію енергобудівника

разом з планом ГОЕЛРО. Микола був спокійний: «дід» не дасть схибити, застереже.

У В'єтнамі Красноштан сам був за вчителя, станцію будувала інша держава згідно із своїми можливостями й планами, він відповідав за технологічну точність, підстраховував місцевих інженерів.

У Назарові він обживав місто енергетиків, з усієї сили перетворював його на культурний центр. Але станція вже давала струм, місто вже існувало.

А тут, у цьому мальовничому селі Українці? Ще й кілки не всюди забито в пісок.

Треба було відмовитися ще там, у кабінеті міністра. Тепер пізно, наказ у кишені. Погодився, приїхав, побачив, злякався — мають право саме так і подумати.

Годі перейматися марудними ваганнями, час спливає, Миколо. Уже плине час головного інженера Трипільської ДРЕС, якої ще нема. Діло чекає.

Ми стоїмо з Миколою Миколайовичем Красноштаном на невеличкому ще цвинтарі міста України біля добре доглянутої могили Олексія Костянтиновича Кривонищенка — першого директора Трипільської ДРЕС. Скромний пам'ятничок, перший барвінок, букет тюльпанів у вазочці: з усього видно, що недавно тут була рідня покійного, бо тюльпани не встигли зів'яти на сонці.

Українка святкує День Перемоги, на вулицях людно й гамірно, з розчинених вікна висотних будинків лунає музика, вливається в синій простір над Трипільським морем, на гладіні якого стримлять дрібні острівці, всіяні зеленою травою, квітучими абрикосами, вербами, очеретом.

— Славний був чоловік. Більшість жителів нашої сьогоднішньої України пам'ятають його, та вірю, що згадуватимуть і через багато літ. Навіть оті, що сплять у дитячих візках у затінку дерев. Мабуть, тому й помер він спокійно, як людина, котра встигла зробити своє діло на цій землі.

Красноштан кладе величезний оберемок квітів на могилу свого колишнього директора, довго стоїть в його узгодів'ї, і ми пішки йдемо до міста, що своїми високими поверхами намагається зазирнути аж ген за обрій, де з марева мріє протилежний берег. З Миколою Миколайовичем вітається кожен стрічний: його тут знають навіть діти.

— Мені й самому тут вже не віриться, що п'ятнадцять років тому тут було старе солом'яно-глиняне село, яке засинало з першими сутінками й оживало лише влітку, коли в

нього набивалося киян-дачників, ласих до свіжого молока та зеленени з городу. Лише до краю напруживши уяву, могу згадати ту, вже історичну, давнину...

Дивується, коли я починаю йому розповідати про стару Українку.

Щойно я повернувся до Запоріжжя, відслуживши в армії. Дома мене застав лист від Григора Тютюнника: рукопис вашої першої книжки я прочитав, поставив у план, будете в Києві, зайдіть до мене в «Молодь», то ми за день-два й відредагуємо. Рукопис уже давненько лежав у видавництві, я втратив надію на будь-яку відповідь, і раптом — такий лист, та ще й самого Григора Тютюнника, якого полюбив з найпершої публікації, вирізані з газет та журналів новели якого я носив у нагрудній кишені солдатської гімнастерки. Бог з нею, з тією мою книжкою — головне, зможу побачити Григора, відчути його особистість, щоб матеріалізувати своє враження про нього.

Наступного ж дня поїхав не до Києва — до Тютюнника.

Навіть тепер я думаю, що то були два золотих дні мого життя. «Робота над рукописом буде короткою: нам потрібні лише ножиці. Ти перенасичуєш свою фразу поетичними образами. Будемо її розполовинювати, але залишків не викидай, вони тобі знадобляться. Не марнотрать».

За день в такий спосіб відредагована книжка вже була готова до здачі. Замість важкої неоковирної назви «Ми — вертикальні до мертвих» він запропонував виділити в тексті фрази про яблука, які падали, відраховуючи час людського життя, а книжку назвати «А яблука падають».

Вранці ми ходили на подільський базар, де Григір одразу пожвавлювався, артистично торгувався з сільськими тітками, випитував звідкіль вони. Київ ще був для нього загадковим, він не сприймав його велелюдного тлуму і тому шукав у ньому сільських «острівців», де почувався в своїй стихії. Здавалося, що ми йдемо з базару навмання, бо Григір «грав» дідка, який торгував медом, а втім — він не здивувався, коли ми вийшли до пристані. Катерок місцевого сполучення вже лаштувався відчалювати, коли ми вскочили на його палубу.

Була ще зовсім молоденька пристолична осінь, студентство й учні вже всілися за парти, літні люди відчували, що постаріли ще на одне літо, натомлений катерок мав за день відміряти дніпровьку воду від Києва до Трипілля й назад, і ми поїхали.

Про ту поїздку й нашу розмову треба писати окремо, але тут я згадав про неї з іншого приводу.

Коли ми причалили в Українці, Григір запитав капітана, через скільки катер повертатиметься до Києва, і ми зійшли на берег.

Якійсь бабусі ми донесли клумки з хлібом аж до самої хати, вона частувала нас яблуками, розповідала про своїх синів, які не повернулися з фронту, ремствувала, що її зжене з цього місця якась будова, просила, щоб ми вступилися за неї, бо ж тут народилася, жила стільки літ, і — на тобі, вимітайся, бабо, до Трипілля. А нащо мені те Трипілля, коли в мене є своє село — Українка.

Село й справді було дуже славне, із старими звичаями й гідністю. З кожної хати було видно Дніпро, його неквапливий плин, снування пароплавів і катерів. Від ріки йшли рибалки й самотнім жінкам кидали рибу прямо на подвір'я, в спориш, — ніхто цьому не дивувався.

Отак я побував тоді в Українці, на рік раніше за Миколу Миколайовича, і село це досі стоїть у мене перед очима. Ми звіряємо свою пам'ять: он там була пристань, отам, де тепер станція, — болото в очеретах, через які текла Стугна (тепер її русло відвели у бік Плотів, і молоді жителі Українки, мабуть, думають, що там вона текла одвіку). Хата тієї бабці, либонь, була отам, де зараз господарський магазин і широка набережна, по якій гуляють мешканці нової Українки. Як би хотілося стріти її зараз серед перехожих, у святковій хустині, з правнуком, який веде її за руку. Чи й повірила б, що оце високе місто над морем виросло з її села. Та де там, їй тоді вже було за сім десятків.

Ми йдемо набережною, пролітає білою торпедою стрімкий корабель на підводних крилах, і море довго перегойдує хвилю, лунко плещеться об бетонні плити берега.

Місто святкує День Перемоги. Більшість його мешканців знають одне одного. І не лише тому, що нова Українка — це люди, які займаються одним ділом, яких об'єднує тут велетенська станція, яка дає один мільйон вісімсот тисяч кіловат-годин у спільну енергосистему нашої держави, а й тому, що їй таки перейшло щось із старої Українки, з древнього села над Дніпром, в якому люди з діда-прадіда знали одне одного.

Місто має свою молоду пам'ять (його ровесникам нині лише п'ятнадцять), але й без пам'яті глиняної Українки воно було б обікрадене на щось вкрай суттєве.

Пам'ять нової Українки може звиряти себе з пам'яттю Миколи Миколайовича Красноштана.

Він не думав тоді, п'ятнадцять літ тому, осідати тут надовго, але професійна честь не дозволяла бути строкарем на будові. Підеш ти, прийде хтось інший на твоє місце, а накоїш дурниці — згадуватимуть так, що сором нектиме тебе, діставатиме й за тисячі кілометрів. Переробляти важче й дорожче, як починати спочатку. Це Красноштан знав твердо. Тому одразу намагався уникнути всього надто поспішного й аврального на будові.

Головний інженер не квапився розгортати будову, не поспішав гнати фундамент, за висотою якого вимірювала-ся діяльність колективу. Навпаки, він навіть пригасив головні роботи, чим насторожив і директора, і міністерство. Розіслав провідних спеціалістів у відрядження по країні, на всі найкращі станції Союзу, а сам виманював досвідчених енергетиків з Сибіру й Донбасу, з Уралу й Дніпропетровська. Спокупував їх не «райським куточком», а творчим ділом. Тим часом всі сили кинув на будівництво дороги, на підведення комунікацій. І — на будівництво комфортабельного житла.

Вісімнадцять розрізаних організацій, які будували станцію та місто, переслідували кожна свої відомчі інтереси, а Красноштана турбувало одне: якою буде станція на березі Дніпра і яким буде місто Українка? Не лише сьогодні, а й завтра, й через десять років, через півстоліття. Цей погляд у перспективу виробився в нього завдяки нажитому досвіду й особливо загострився останнім часом. Ніціленість у завтра, в післязавтра, за грань десятиліття стала рисою його характеру. Скільки йому доводилося переробляти за інших, а найгірше — і за себе самого. Важка то наука, але уроки її запам'ятовуються назавжди.

Тому й не поспішав зараз, думав, придивлявся.

Будівельники ремствували: тісняться в сільських хатах, можна ж хуленько звести дерев'яні бараки, розмістити в них сім'ї, тимчасово вирішити житлову проблему, так завжди робиться. А Красноштан усі сили кидає на будівництво п'ятиповерхового гуртожитку з комунальними вигодами. Буде каналізацію, водогін, теплотрасу, хоч того тепла ще й дрібки немає. Його не розуміють, на нього нарікають, але він терпляче ламає інерцію старого будівельного «сценарію».

Тим часом повертаються з відряджень спеціалісти, і кожен викладає свої міркування про побачене на інших станціях, в інших містах енергетиків. Так на столі в головного інженера зібралися найкращі пропозиції з досвіду радянського енергобудівництва, що по-новому підсвідчувало проект ще не збудованої Трипільської ДРЕС. Але

й поправки вносилися неспішно, кожну детально обговорювали, «прив'язували» до можливостей станції і, лише коли не було заперечень, приймали.

На той час ще не стояла так гостро, як зараз, екологічна проблема, але Красноштан враховував і її, відводив їй у проекті навіть де в чому перебільшене місце. Вже не кажучи про те, що під час забудови міста він відстоював кожне дерево, яке норovali зрубати будівельники. Саме він відстоював отой зелений лісок, в якому тепер так затишно розташувалася лікарня України.

Коли здали перші, з усіма комунальними вигодами будинки й будівельники (на той час в Українку під'їхали на запрошення Красноштана й кращі спеціалісти з інших будов) відсвяткували новосілля — станція почала рости так швидко, що наздогнала всі «стартові» затримки, в яких звинувачували головного інженера. Красноштан покладався на досвідчених спеціалістів, але разом з тим передбачав, що експлуатувати станцію мають оці хлопці й дівчата зі старої України, з Пльотів, Таценок, Трипілля, Халеп'я, Обухова, яким зараз по шістнадцят-сімнадцять років. Тому й готував місцеві кадри, розуміючи всю вигоду від того, що нова Українка буде кровно зв'язана з навколишніми селами, вони взаємно живитимуть і доповнюватимуть одне одного, щоб нове місто не було чужим і самотнім серед паддніпрянських сіл, щоб воно навіть ховало саму станцію, яку аж ніяк (при всьому бажанні) не назвеш архітектурною окрасою. Промисловий об'єкт з високим димарем, з якого неодмінно мусить валувати дим, плетиво труб, вкущоване в теплоізоляційні бинти. Отож місто мусить маскувати все це.

Саме завдяки його, Красноштановому, передбаченню в сучасній Україні поруч із вифранченням в імпортний костюм молодиком та його молодію дружиною в зеленому сафарі можна побачити їхню маму в строкатій селянській хустині, широкій спідниці, обличчя припечене ранньою осмагою на сівбі — живе десь тут поруч, у Витачеві чи Трипіллі. Отже, є цей зв'язок, про який п'ятнадцять років тому думав Микола Красноштан.

За один лише рік Трипільська станція, а точніше — її будівництво, вийшла в ранг пускової першого енергетичного блоку. Саме тоді на будові висадився всесоюзний комсомольський десант, у складі якого були прославлені Стаханов, знаменита Марія Демченко, мати Зої Космодем'янської, космонавт Валерій Титов. Отоді на велелюдному мітингу й прийняли рішення пустити через рік перший блок станції.

Микола Миколайович вказує на гінкі ряди тополь біля першої школи, які садив Титов, на клумбу Стаханова — це вже історія нової Українки і водночас продовження історії цієї землі.

Час ущільнився, але не за рахунок метушливого поквапу, а за рахунок добре налагодженого ритму, чіткості, раціоналізму.

Збудований і пущений у найкоротший строк, енергетичний блок Трипільської ДРЕС за тридцять років експлуатації посідає перше місце в Союзі по своїй надійності. Якщо коефіцієнт надійності по міністерству 0,5 відсотка, то в Трипіллі показник у п'ять разів кращий.

Право пустити блок завжди було за наладчиками, які звикли до цієї головної ролі «на прем'єрі». Та Красноштан, який вірив у високу кваліфікацію своїх кадрів, домігся, щоб пускали блок самі. В ніч перед святом зробили пробний пуск котла. Він задихав рівно, дав потрібну температуру, і перший струмінь пари заобертав турбіну. Репетиція пройшла вдало, але Красноштан так і не пішов додому, уже вранці згадав, що треба поголитися, одягнути святковий костюм і стрічати гостей.

Втомлений, неголений чоловік квапливо пробирився поміж людьми, і мало хто з них міг подумати, що це він і є — один з найголовніших, хто збудував цю станцію і це молоде гоже місто (близько десятка висотних і п'ятиповерхових будинків, нова школа, гастроном, «Дитячий світ», кілька ідалень, літній кінотеатр, танцювальний майданчик).

Лише переогодом, коли збуджений і свяtkово вбраний головний інженер піднявся на трибуну, навіть жителі сусідніх сіл зашепотілися: ото Красноштан, син розповідав про нього — ні собі, ні іншим попусту не дасть, але добрий і справедливий, про людей дбає... Він не чув цих слів літніх чоловіків і жінок, не чув би їх навіть тоді, коли б казали їх йому в вічі, бо ці риси вважав не якимись особливими чеснотами, а людським обов'язком. Якби жив і чинив інакше — то вже був би не він.

Дивився в очі своїм товаришам, читав у них радість, гордість і розуміння: є станція (хай лише перша її черга), зараз вона почне діяти, увилле свій струм у дроти високовольтної передачі (то байдуже, як хтось у Києві чи в іншому місці, клацнувши вимикачем, не згадає їх, головне — що зросте енергетична міць держави, головне, що вони струмом почнуть відшкодовувати те, у що обійшлися країні ця станція і їхнє місто Українка).

Он стоїть у натовпі Юрко Петленко. Разом працювали у Ворошиловграді, дружили, а потім, коли він, Красноштан,

поїхав у В'єтнам, зв'язок перервався. Від товаришів чув, що не все гаразд у Юрка в сімейному житті. Довго розшукував його, коли повернувся з-за кордону: а раптом потрібна йому товариська підтримка, дружня рука? Знайшов. Змирився Юрко з роллю паперового інженера в міністерстві. Довгенько навертав його до живого, конкретного діла. Нелегко то було, бо душа його розкисла від невдач. А все ж таки покинув Київ, переїхав в Українку, очолив котлотурбінний цех. Он усміхається зараз, по-змовницьки підморгує. Живе чоловік, живе що є сили.

Он Грицько Довготелес. Випадково зустрів його на Придніпровській ДРЕС. Розговорилися. Працює електриком, одружився, а квартири нема і невідомо коли буде. Якби квартиру дали — він би «зі станції не виходив, поки б не відробив цього подарунка». Електриків на Трипільській станції вистачало, але Красноштан повірив у Довготелеса. Забрав сюди, дав квартиру, порадив учитися. Нікуди він звідси тепер не поїде. (Микола Миколайович познайомив мене з заступником головного інженера сьогоднішньої Трипільської ДРЕС Григорієм Олексійовичем Довготелесом, і той здивовано усміхнувся на моє запитання: «А куди їхати, хіба є краще місто на світі і кращий колектив як у нас?»).

Он стоїть зі своєю родиною Михайло Міщенко. Який майстер! Без нього Красноштан жодного разу не їздив на Харківський турбінний. Без вищої освіти, але з вродженою інтуїцією технократа. Чує турбіну, як музикант свій інструмент. Таки вмовив, щоб учився заочно. (Трипільська ДРЕС довгий час мала прекрасного майстра турбінного цеху. Енергійний, приязний, чуйний до людських клопотів, Михайло Григорович Міщенко нещодавно обраний головою завкому Трипільської ДРЕС).

А он стоїть із дружиною (вона йому весь час щось шепоче й поправляє краватку) Андрій Васильович Медвідь — «лікар котла», не узаконений дипломом «академік» своєї справи. Красноштан переманив його з дружиною-електрозварницею із Ворошиловграда, коли котел монтували. Без нього невідомо що б і робили тоді. Прийде, мовчки все обдивиться, обмацає, подумає — і безпомилково визначить, де допущено помилку. Кілька інженерів не доберуть, у чому справа, а «дядько Андрій» усе висвітлить, як рентгеном.

Чого б він був вартий без них усіх, без їхнього таланту і досвіду, без їхнього розуміння, без їхніх заперечень і підтримки, без їхнього надійного чоловічого плеча, яке вони завжди готові підставити під найважчу ношу в спільному великому ділі. Ким би він був? Порошинкою на вітрі часу.

Головний інженер перечулено усміхався кожному знайомому в натовпі, йому хотілося стояти зараз поруч із ними, а не на цій святковій трибуні, та що поробиш — такий «протокол». Зате він бачить зараз усіх своїх друзів, соратників, з якими прожив два роки цієї будівельної епопеї, сповненої великих і малих клопотів, — і ось сьогодні вони вже мають перший підсумок. І не лише підсумок, а реальне potwierдження того, що жили не даремно.

Свято закінчилося швидко, як сон перед новою дорогою. Новою і ще важчою. Спершу навіть здавалося — неможливою: за два роки будівельники вирішили пустити аж три нових блоки відразу. Такого ще не було в практиці вітчизняного енергобудівництва. У Красноштані були всі підстави зосередитись лише на спорудженні станції, кинути на неї всі сили будівничих, а тоді вже зайнятися містом. Але ж і директор Олексій Костянтинівич Кривоніщенко, і головний інженер думали про тих, хто житиме тут у майбутньому. І вони відвойовували це майбутнє для них по крихті, відвойовували навіть у дрібницях. Розширюючи фронт робіт на самій станції, вони водночас будували в місті сучасну лазню, побутокбінат, нові житлові квартали, Палац культури, другу середню школу, дитячі садки, магазини, базу відділу робітничого постачання, нову пристань. Усе це робилося «з запасом», щоб потім не марнувати вдвічі більші сили на безконечні реконструкції, перебудови, на розтягування «шагренової шкіри» міста.

Воно існує ось уже близько п'ятнадцяти років на цьому древньому березі. І хоч довго мало статут селища міського типу, але мешканці завжди називали його містом; тепер воно так визнано й узаконено в усіх державних документах як місто на території Обухівського району на Київщині.

Воно чисте й затишне, пейзажам, які відкриваються мешканцям з будинків (прямо з вікон квартир), могли б позаздрити жителі великих міст: Дніпро із заплавами й островами, по якому снують кораблі й ракети на підводних крилах, з сонячним простором і широчінню. Воно має сучасні магазини, дитячі садки, Палац культури, кінотеатри, човнову станцію, простору лікарню в сосновому борі, має молодий, життєрадісний характер, має перспективу розбудови, має громадян, які в ньому народилися, і свою інтелігенцію. З України добиратися до оперного театру чи театру імені Івана Франка, чи просто до Хрещатика не набагато довше, як із будь-якого нового київського масиву.

— А як із навколишнім середовищем? Адже сотні тонн вугілля згорають не безслідно?

— Але ми з вами дихаємо чистим дніпровським повітрям? — відповідає питанням на питання Красноштан. — Станція — не чистійка в білих святкових рукавичках. І шкода її відчутна навіть зараз, хоч ми робили, робимо і будемо робити усе від нас залежне, щоб не порушувати екологічної рівноваги. Інженерний розум колективу зараз спрямований саме на це. Температурний перепад води, яку ми беремо в Дніпрі, з тією, яку після очистки зливаємо в нього, допускається до десяти градусів. Якщо в Дніпрі температура три градуси, а ми повертаємо воду, що має тринадцять градусів, це майже непомітно для риби. А коли в Дніпрі двадцять, а ми додамо ще десять — можна готову юшку сьорбати. І ніхто не гарантований, що така ситуація не складеться якогось літа. От і придумали попередній змішувач води, завдяки чому знизили температурний перепад до трьох градусів. Тепер спокійні. Ні рибінспекція, ні санепідстанція за ці роки не мали до нас серйозних претензій. Найбільшої шкоди завдають дим і попіл. Ми б своїми силами ліквідували цю проблему (до стандартного фільтра в димареві винайшли пристосування, яке подає пару й збільшує затримку попелу), але, на жаль, мій рідний Донбас постачає нам дедалі гірше й гірше вугілля. Тут ми просто безсилі. А втім, будемо думати. Домоглися ж майже стопроцентного очищення каналізаційної води.

Микола Миколайович жадібно втягує в себе повітря, настояне на абрикосовому цвіті, на пахтінні раннього бузку, на медовому травостої придніпровських лугів, яким уже п'ятнадцять років дихає він і його місто, що святкує нині День Перемоги.

Хіба міг він колись думати, особливо тоді, коли разом з бабусею та молодшими братами ховалися в землянці на городі від фашистів, які, відступуючи з Маріуполя, гнали й місцеве населення до Німеччини, коли, задихаючись від диму вибухів, зустріли своїх визволителів у прокіптюжених солдатських гімнастерках, повернулися до рідного дому й побачили замість міста згарище, — хіба міг він тоді подумати, що доля розпорядиться так, що сам він будуватиме нові міста на своїй землі?

Із розчиненого вікна квартири на дев'ятому поверсі хтось голосно гукає:

— Мико-о-ло Микола-йо-вичу-у! Заходьте в гості. Сьогодні десять років, як ми сюди приїхали. Хоч на хвилинку зайдіть!

I задля цього — жити

Я не приїхав до Барішівки тим короточасним письменницьким наскоком, щоб, кілька днів побувши в районі, написати розділ для цієї книги. Мабуть, такий варіант у чомусь був би навіть простіший: іноді свіже око може побачити більш як призвичаєне, бо вже кілька років моя людська і письменницька доля приросла до цієї землі, де влітку немає галасливих міських дачників, а є люди, що з ранку до смерку ходять коло землі, де найуживаніше слово «робота», де звичайний «добридень» звучить так само, як «я живу, я — працюю».

Писати про другого секретаря Барішівського райкому партії Леоніда Васильовича Бойка — значить писати про сотні людей цього району, чії долі щоденно перехрещуються з його долею, про людей, без яких його робота була б позбавлена сенсу. Тому розповідь про нього — лише маленький розділ з того, що я вже писав і ще писатиму про цю землю, яка мені так само рідна й зрозуміла і, звісно, загадкова (тим солодким чаром таїни, яка відкривається перед тобою ще більш саме тоді, коли щось нове зрозумієш у бутті людей), як і та земля, де народився.

Власне це нас зблизило з Леонідом Бойком. Він ще був директором радгоспу в селі Веселинівці, наймолодшим директором у районі й області. Хтось у райкомі партії сказав мені: познайомся, то твій земляк, прочитав твою повість і заявив, що місця, про які ти пишеш, йому дуже знайомі.

Так воно й було. Вже в перші хвилини знайомства ми згадували томашпільський ярмарок, де базарювали наші батьки-подоляни, маленький, припорошений густим чорноземним пилом Комаргород, що манив до себе сільськогосподарським технікумом дівчат і хлопців з усіх окільних сіл, бо там можна було дістати професію, не відриваючись від отчого гнізда (щонеділі студенти раювали на батьківських харчах і повертались у стіни технікуму з важкими торбами, прив'язаними до багажників велосипедів). Згадували липівські ставки, що аж кишіли рибою, городківських музек, які грали на весіллях трьох районів. Потім знайшлися спільні знайомі, й між нами виникло те лагідне людське порозуміння, яке зближує людей надійно й тривко.

Сьогодні на Вінниччині, як кажуть подоляки, «гримить» липівське господарство. Я був у Липівці десь із рік тому, бачив знаменитий на всю область Палац культури на ви-

сокому пагорбі, торговельний комплекс (із магазинами, рестораном, книгарнею), будинок правління колгоспу, школу, просторий стадіон, музей села — все зроблено зі смаком, доботно, з урахуванням перспективи. Все це — результат багаторічних діянь Миколи Мельника — людини наполегливої, вольової, що мислить категоріями не лише дня суцього, а й завтрашнього. Коли я сказав йому, що маю знайомого директора радгоспу на Київщині, який родом з Липівки, він так засвітився, наче йшлося про його рідного брата, якого давно не бачив.

Виявилося, що вони з Леонідом Бойком не лише разом училися і парубкували, а й зробили економічні розрахунки (обидва щойно закінчили сільгосптехнікум: Леонід — зооветеринарне відділення, а Микола — економічне), щодо спеціалізації колгоспу, до якого вернулися працювати і який весь час пас задніх. Причому зробили настільки фахово, що їх, вважаєш, іще хлопчаків, підтримали в райкомі партії. І хоча про спеціалізацію тоді нечасто заходила мова — її приймали неохоче й з обмовками, — липівський колгосп почав відгодівлю худоби. І невдовзі на старих липівських фермах досягли на ті часи фантастичного приросту живої ваги на добу: вісімсот грамів (коли по області ледве набиралися триста).

Леоніда Бойка райком партії незабаром відрядив учитися до Київського інституту народного господарства, і його біографія начеб назавжди відбрунькується від старої Липівки, а Микола Мельник очолить колгосп, який згодом переросте в цілу відгодівельну фабрику по виробництву м'яса.

— Мені й тепер часом бракує Леоніда, — щиро ремствуватиме Микола. — Він завжди вмів подивитися на ситуацію з нетрадиційного боку, прочитати її прискіпливо, з достеменною селянською розважливістю. Я ж люблю запал, натиск, процес дії. Звісно, життя нас багато вже чого навчило, але тоді без нього мені було дуже важко...

Перше запитання

В. Я. Леоніде Васильовичу, ось уже рік як вас обрано на другого секретаря Барішівського райкому партії. Чи готувалися ви до такої відповідальної роботи?

Бойко. Є така приказка: той не солдат, що не мріє стати генералом. Але це логічно лише для армійської служби.

Цивільне життя має інший кодекс. Коли по закінченні інституту мене запросили на роботу в апарат Київського обкому комсомолу, я не міг готувати себе на роль першого секретаря Баришівського райкому комсомолу. Якби я це робив — був би поганий інструктор. Я був би нікудишній комсомольський ватажок у Баришівці, коли б, як ви кажете, готував тебе на роль директора радгоспу. І так далі... Та й чи є якісь вироблені рецепти такої підготовки? Треба чесно й розумно робити своє діло, щоб люди бачили й розуміли, що ти на місці, недаремно їси хліб. Той, хто починає чекати, щоб його висунули кудись вище, одразу ж втрачає дійові якості й не відповідає навіть тій посаді, яку обіймає.

В. Я. Тобто його треба «опускати» на нижчу посаду?

Бойко. Можливо, й так. Кар'єризм — хвороба підступна, рано чи пізно, а скосить людину.

Леонід Бойко сів на студентську лаву після закінчення технікуму та активної господарської практики в липівському колгоспі. В ньому ще кипіло хлоп'яцтво, але він уже вмів дивитися на світ і на себе вимогливо й серйозно. Він вчиться, щоб повернутися назад, у Липівку, де на нього з нетерпінням чекає Микола Мельник. Повернутися й разом здійснити ту юнацьку ідею, яка народилася в них на високих липівських пагорбах над обласним старими вербами ставком.

Він очолює комсомольську організацію факультету, стає громадським деканом від студентства, у двадцять два роки його прийняли в партію.

Літує він завжди в Липівці, у батьків, але вони його, четвертого свого сина, вважають, не бачать, бо вдосвіта Микола Мельник забирає товариша й віддає аж за північ: їздять по полях і фермах, по сусідніх колгоспах. Микола напівжартома, напівсерйозно говорить: повернеться з дипломом Леонід, хай очолює колгосп, а я піду повчуся. А як ти повернешся, запитує батько, дочасно посивілий у школі Василь Бойко, що тоді? Тоді, батьку, будемо вдвох керувати: день він, день я... щоб у райкомі не знали, кому нагінку давати.

Леонід просився у Липівку, та комісія по розподілу випускників була непохитна; на вашій кандидатурі наполягають в обкомі комсомолу, ви їм потрібні як фахівець з економіки. Вас рекомендує туди і партком інституту. От і все, відступати нікуди. Тепер хоч не потикайся в Липівку, Микола бурмоситиметься, не йнятиме віри, що так сталося, скаже: столиці закоргіло, а Липівку хай витягають інші. Таки дорікав, навіть якийсь час обминав тісну Леонідову комірчину в Києві, та потім таки одтав душею. Особливо,

коли Леонід погодився на рекомендацію обкому партії балотуватися на виборну посаду першого секретаря одного з чотирьох райкомів комсомолу Київщини. Микола аж тоді остаточно повірив: не столичні вигоди цікавили його товариша, не вони.

Про Баришівку Леонід знав лише зі звітів та фінансових паперів. І сам би не міг сказати чому саме її вибрав? Може, тому, що була перша в списку, чи тому, що хтось підказав: сідай на електричку й за годину будеш у самому центрі цього аграрного райончика, а за дві години вже й повернешся, знаючи, що воно таке — Баришівка. А може, і доля? Нині це вже нічого не важить. Він приїхав, щоб побачити Баришівку, затримався на кілька днів, його приязно зустріли в райкомі партії, і до Києва вже вертався гостем, першим секретарем Баришівського райкому комсомолу, якого одногосно обрали на конференції.

Так Баришівка ввійшла в його біографію.

Друге запитання

В. Я. Леоніде Васильовичу, уявімо на мить, що вам пропонують таку ж посаду в Томашполі, рідному районі, де стежки дитинства, де й досі живуть батьки, де... ну, самі розумієте, незабутня лірика отчих місць, де щось промовляє кожне дерево, пагорб, де тебе пам'ятають з пуп'янка... Ви б повернулися?

Бойко. Ситуація доволі-таки уявна, тому й відповідь — з такої ж царини. Три роки я працював першим секретарем райкому комсомолу, вивчив район у чомусь не згірш, ніж Томашпільський або й Липівку. Сім років жив у Веселинівці, де керував радгоспом, де мав успіхи й поразки, зазнав і радощів і прикроців. Тут, у Баришівці, одружився, тут народились мої діти, тут я отримав найголовніші життєві уроки. Тут я був заступником директора тресту радгоспів, тут мене обрали другим секретарем райкому партії. І ще одне: я часто спостерігав, що багато людей з Веселинівки ніби «накладаються» на моїх земляків з Липівки, неймовірно схожі на них, такі ж добрі, трудящі люди. Правда, там... старенькі батько й мати, хотілося б частіш бувати в них. Пропонували ми з Ніною їм переїхати до нас. Не хочуть. Я розумію: там їхній світ, їхня пам'ять, їхнє життя, міняти все це в такому віці пізно й ризиковано... Та біля них живе найменша сестра Наталя з чоловіком. Старший брат Анатолій — поблизу, в Крижополі працює. Іван теж неподалік, у Піщанці. Молодший за мене Петро — у Він-

ницькому районі, бригадиром у колгоспі. Ми з найстаршим Дмитром (він — науковий працівник одного з науково-дослідних інститутів у Києві) — найдалі від отчого дому, але навідуємось часто. Пробачте, хтось дуже настирливо телефонує. З наших, баришівських, мабуть, хтось із «косарів», бо весь район зараз на косовиці, а я за це відповідаю. Знаєте, аж дихається легше, вдосвіта на лукашівських луках поклав кілька покосів, щоб не забути батьківської науки. Такі наші — Микола Синиця, директор Морозівської птахофабрики. Теж подоляк — колишній.

Батькова наука...

А Василь Микитович Бойко — корінний киянин. У Києві народився, виріс, закінчив школу, педагогічний інститут. Міг залишитися працювати в столиці. Але то були важкі тридцять роки, боротьба з неписьменністю. Він вступає в загін десятитисячників і їде в глухоманний закуток південного Поділля, в закинуте аж під Молдавією село Липівку, де й звікує свій вік, навчаючи дітей, одружившись з селянкою Вірою — дочкою закатованого куркулями сільського комунара Петра Кидаша. Вона ніколи не вважатиме себе за директоршу, а двадцять літ буде лапковою в колгоспі — аж поки вийде на пенсію. Вони виховують шестеро дітей, якими тихо пишатимуться й чекатимуть їх з доріг близьких і дальших, живучи цим чеканням і короткими зустрічами.

Так Василь Микитович Бойко став липівчанином, бо найбільше, що він зробив у своєму житті, — зробив для Липівки; а його син Леонід — баришівцем.

Коли Леонід приїхав до Баришівки, на його шляху зустрівся чоловік, який підтримував хлопця і порадою, і батьківською приязню. Це був Василь Єгорович Наконечний, який належить до тієї когорти керівників, котрі не інститутами, не вченістю, а надійним селянським розумом, умінням завжди залишатися самим собою і жити задля людей вийшли у ватажки колгоспного селянства ще довоєнних років, коли самі були хлопчиками, але розумілися на хліборобському житті не менше ніж сьогоденні дипломовані фахівці. Про цього мудрого, тихого і скромного чоловіка, якому після того, як його призначили директором тресту радгоспів, стало мужності прийти в райком партії і сказати: ця висота — не моя, повірте, найбільше що я можу — керувати радгоспом у моєму селі Войковім, — про Василя Єгоровича я писав у публіцистичній книжці «Тут, на землі». Отож мені було приємно почути, що Наконечний колись так щиро опікувався Леонідом Бойком, допоміг йому зрозуміти й полюбити цю землю.

Але мене особливо зворушило інше.

Кілька років тому Василя Єгоровича провели на пенсію. З пошаною, з подарунками й грамотами. Все як годиться. І заяву він подав з відповідним проханням. Але я уявляю обличчя Наконечного тої миті, коли писав... За тією заявою для нього раптом настала порожнеча. Пригадую, з яким болем він торкався думки про те, що колись таки доведеться дивитися на життя у своєму Войкові через паркан власного двору. Він розумів, що в чомусь таки уже був «не на рівні», бо не вмів так спритно вертатись, як інші, розштовхати когось, щоб добути позапланові будівельні матеріали, картопляні комбайни чи вантажівки для радгоспу. Та й господарство в нього чи не найбільше в області. (До речі, коли Наконечний пішов на пенсію, радгосп таки поділили на два окремих господарства, якими керують два енергійні, в сини йому годяться, директори). Отож рубонули з плеча: замінити. Бойко тоді працював директором радгоспу. Гірко йому було, наче сам чимось зачинив перед старим. Заспокоював, навідував кілька разів — та хіба то розрада? Василь Єгорович якимось одразу постарів, помлявішали його рухи й думки. Вчора ще був просто чоловік у літах, а ніні — дід, здаля видно, що пенсіонер.

Коли другого секретаря райкому Миколу Митрофановича Коваленка обрали першим, а Леоніда Бойка — другим секретарем Баришівського райкому партії, Бойко не забув у своїх нових клопотах про бездіяльну самотність Василя Єгоровича. Дехто з членів бюро райкому, коли мова зайшла про те, щоб Наконечному дати в радгоспі якусь посаду, на якій він може використати свій багатющій досвід, завагався: чи не буде авторитет старого шкодити молодому директорові? Бойко взяв на себе відповідальність твердити: Василь Єгорович не з тих, навпаки — допомагатиме Володимирі Романчукові порадою й ділом. У Київському обкомі партії відає відділом сільського господарства Іван Степанович Плющ — теж колишній вихованець Наконечного; підтримав Леоніда й він. Тепер Наконечний керує робітничим комітетом свого радгоспу, помолодів чоловік при ділі, та й радгоспові користь.

Т р е т ь з а п и т а н н я

В. Я. Довіряти людям чи все-таки — перевіряти їх? Що важливіше ніні? Чому надаєте перевагу як партійний керівник?

Бойко. Довіряти. Без цього неможливо. Люблю довіряти людям. Особливо після того, коли дуже обережно, щоб не принизити чоловіка, бодай раз переконався: не підведе. А потім уже перевіряєш не когось, а начеб себе самого: чи не помиляєшся у своїй довірі...

Баришівський район — один з найбільших в області. Труди його людей по-державному значущі, але й прозаїчно заземлені до завдання: постатати столицю України молоком, м'ясом, овочами, фруктами, картоплею. Тепер, наприклад, Баришівка щоденно наливає киянам двісті п'ятдесят тонн свіжого молока, Морозівська та Березанська птахофабрики надсилають в столичні магазини курей-бройлерів, яйця; кілька радгоспів восени засипають в льохы київських баз картоплю; радгосп «Березанський» уже в травні продає огірки й помідори з теплиць, а радгосп «Хмільовик» постачає фрукти навіть у Зоряне містечко космонавтів. А ще дві свинофабрики, у Коржах та Семенівці, а телятина з Веселинівки і Поділля.

Цього року трави в районі вигналися високі, час першого укусу настав ніби несподівано. Прогавиш — не паздоженеш потім. Колись господар заготовляв на корову три тонни сіна і спокійно висмикував його з сіпника аж до весни, знаючи, що вистачить до молодой трави і корова доїтиметься як слід. Але, крім сіна, дядько не заготовляв нічого. Отже, якщо влітку запастися півтора тоннами доброго сіна, додати до нього три-чотири тонни кормового буряка на кожну радгоспну корову, а ще силос, комбікорм — можна зимувати спокійно.

На одне із засідань бюро райкому партії винесли питання: як силами району в короткій строк заскиртувати біля ферм сімнадцять тисяч тонн сіна? На бюро запросили всіх керівників радгоспів, голів сільрад, секретарів парторганізацій. Вислухали кожного. Дехто свідомо прибіднювався: хто в мене стільки накосить? Дехто вважав, що цифра фантастична. Вислухали всіх, дали висловитися кожному, але, будь ласка, конкретно, реальні пропозиції, чим треба допомогти, скільки людей дати на поміч з баришівських організацій? Сіно мусимо заготувати, якщо ми справжні господарі, а не поденники. Когось заскочили на хитроцах: вимагає помічників стільки, щоб зекономити на своїх робітниках за рахунок інших. Довели цифрами, висміяли прилюдно. Геть відмовився від допомоги, вкинувся в амбіцію — діло твоє, але сіно щоб заготував до сімнадцятого червня!

Районне агропромислове об'єднання, яке очолив Степан Григорович Барабаш, розподілило весь наявний у районі

транспорт (раніше так чітко й оперативно зробити це було майже неможливо, бо сили були розпорошені), людей. Гаряче було під час сінокоосу не тільки водіям і косарям, бригадирам, директорам радгоспів, а й секретарям райкому. Зате сімнадцятого червня було складено в скирти пахучого сіна з лук району не сімнадцять, як планували, а двадцять тисяч тонн. З першого укусу. А ще ж буде і другий. Це — у два з половиною рази більше як торік.

Тепер на черзі жнива. Перші жнива за нових умов господарювання. Спеціалісти агропромислового об'єднання за найвищими вимогами перевірили готовність кожного радгоспу, кожної бригади до цього відповідального етапу.

Вперше вийшли на жнива комплексні загони, які працюють за методом бригадного підряду. До заробітку приєднується й натуральна оплата: селянин матиме в засіках зерно, отже, годуватиме худобину, а надлишок продукції повезе на базар чи здасть у магазин. Не купуватиме печеного хліба для курей, свиней чи корови. На цих жнивках комплексно, централізовано використовуватиметься весь наявний у районі транспорт, працюватиме інженерна та механізаторська думка по технічному обслуговуванню комбайнів.

Жнива для хлібороба — це підведення підсумків, до них він ішов довгу осінь, зиму і весну.

Четверте запитання

В. Я. Федір Трохимович Моргун, перший секретар Полтавського обкому партії, відомий і як оригінальний публіцист, запропонував якось полтавцям почистити старі криниці, з яких ще наші предки пили воду. Цей почин його не загубився серед багатьох, здавалося б, куди гучніших. Навпаки, він схвилював усіх: від науковців до колгоспників. З трибуни письменницького з'їзду пролунало схвалення цієї ідеї. Криниця — не лише прохолодна вода для подорожного, це й перевірений віками естетичний символ чистоти, любові до отчого дому в нашого народу. На Барішівській землі відчувається подих чернігівського Полісся. Тут одвіку було багато ставків, цих задивлених у всесвіт очей наших сіл. Даруйте, що запишно кажу, але вже кілька разів писав про це і зараз хочу почути, Леоніде Васильовичу, вашу думку. Не як жителя району, а як другого секретаря райкому партії, людини, від якої певною мірою залежить і естетичний вигляд району, і настроїв людей, що

живуть на цій землі. Багато ставків постаріли, замулилися, затягнулись багном, викликають вони хіба що відразу та нарікання на безгосподарність сучасників. А роботи, щоб їх почистити, за нинішньої техніки — на гріш. І нащадки нам подякують за це. Чи не виявити б таку ініціативу барисівцям: повернути нашим сучасникам ставки з рибою, з вербовими берегами, з тихими піснями закоханих. Замість застояних калюж у Гостролуччі, Перемозі, Поділлі, Кожжах, Лук'янівці, Войковім, Борщеві, Яблуневому, Жуківці, Круполі... Можна перерахувати майже всі села району.

Бойко. Запитання дуже слушне. Працюючи директором у Веселинівці — до речі, вона й досі має славу села майстриць-вишивальниць на рівні, скажімо, з полтавською Решетилівкою, сумськими Ромнами чи вінницькою Клембівкою, — я кілька літ віддав на реалізацію ідеї, яку підтримали в Київському обкомі партії й жителі самої Веселинівки. Хотілось збудувати цілий каскад ставків уздовж всього села. Це робота набагато капітальніша, ніж просто почистити старі ложа із замуленими джерелами. Два стави у Веселинівці є, встигли їх збудувати. У Липівці я виріс над ставком і знаю, що для села це краса й користь. Ніде так гарно не думается про щось пізніше і хороше, ніде так не мріється, як над тихою водою, де відбиваються небеса чи яскраві вечірні зорі. Ставок з рибою принадажуватиме до себе втомлених роботою механізаторів дужче, ніж прокурений сільський буфет. Тут можна тихо погомоніти з товаришем, сидячи з вудкою, прийти сюди з сином-підлітком скупатися після спекотного дня. Це — найдешевша і найдоступніша радість для людини. Прикро, що в нашому господарському поквапі, у веремії проблем, у щоденних клопотах ми про це забуваємо. Отож вважайте мою відповідь і її публікацію днем народження цієї ініціативи барисівців. Це робота не одноденного «авралу», а па кілька літ. Але цієї осені ми за неї візьмемось.

Близькість Кисва, його столична знада, тяжіння, котре особливо діє на млодь, тут відчувається повсякчас. Ті, хто виїхав із села вчора й прилаштувався на роботу в місті, мешкаючи в перенаселеному робітничому гуртожитку, марять поспішно стати «корінними» киянами. Лише в електричці чи в автобусі, що везе їх на неділю до рідного села пораювати на материному борщі, напхати валізу домашніми харчами, він (чи вона) несміливо зізнаються: з Перемог я, з Власівки, з Волошинівки... А перед своїми ровес-

никами, які залишилися жити й працювати в селі, дехто щосили намагався довести свою позірну влаштованість, навіть перевагу. На марновірних це часто діє, особливо на молодших.

Київ таки зманює. Нікуди, здається, від цього не дінешся. Леонід Бойко, коли ще був директором у Веселинівці, не змирився з цим, чинив активний опір. Інтенсивно будували сучасне, з усіма вигодами житло, впорядковували ставки, дороги. Він особисто добивався телефонізації будинків, не давав спокою працівникам торгівлі: завозьте товари, яких не дістанеш у Києві!.. І щороку двадцять-тридцять сімей молодят прибували до Веселинівки.

Тепер треба вирішувати цю проблему в обсязі району. Де господарство очолює перспективний, творчий і хазяйповитий директор — там усе гаразд. Майже вирішив її Володимир Шлахотнюк у Лукашах, Василь Лисенко в Березані, Микола Науменко в Перемозі. А решті треба і думати, і діяти інтенсивніше вже пипі, бо завтра буде пізно. На шефській допомозі за «пікових» ситуацій, що часто складаються на літніх та осіпних польових роботах, господарство не піднесеш.

Мені сподобалась думка Леоніда Бойка саме з цього приводу. Зв'язки робітничих і селянських колективів треба вдоскопалювати, осучаснювати. Вони мають бути конкретні, економічно вигідні обом сторонам. От хоча б: продукцію, яку вирощують і збирають кияни, треба було б збувати передусім в їхньому колективі, хай товариші бачать, що і якої вартості виростили їхні «посланці». Є на підприємствах цехи, які влітку можуть працювати менш інтенсивно, от хай вони і дадуть своїх людей на якийсь час селу. Взимку ж селяни здебільшого вільні, можна їх залучати до певних промислових робіт (добре було б мати у селах невеличкі цехи, які б функціонували взимку). Влітку треба налагодити і побут, і відпочинок для приїжджиків: не гаяти щоденно автобуси за сотні кілометрів, витрачаючи марно і бензин, і дорогоцінний час. Теперішня форма експрес-наїздів у чомусь застаріла, їй треба вдихнути «економічний кисень». Є над чим думати.

Останнє запитання

В. Я. Рік ви працюєте з Коваленком, який очолює районну партійну організацію. Двох схожих людей у світі не буває. Хоч обидва ви прийшли з комсомольської роботи — біографії у вас різні. Миколі Митрофановичу — за со-

рок, вам — за тридцять У нього більший досвід партійної роботи (працював у Києво-Святошинському райкомі, в обкомі партії, був другим секретарем у Барішівці), ви ж краще знаєте людські та ділові якості директорів радгоспів, бо живете в районі десять років. Характери у вас не в усьому сходяться. Обидва ви непоступливі, коли йдеться про питання державної ваги, які треба щоденно вирішувати в житті району. Чи були у вас принципові розходження й суперечки, чи ви цілковито погоджуєтеся з тим, що вирішує з того чи іншого приводу перший секретар?

Бойко. Микола Митрофанович має право на останнє слово. Такий закон внутріпартійної дисципліни. Так і повинно бути. Але в кожному конкретному випадку це не можна перетворювати на догму. Ми шануємо думку один одного (це стосується і нашої голови райвиконкому, досвідченого працівника Володимира Григоровича Безуглого, й інших керівників району), і це в ряді випадків застерігає нас від квапливих рішень та помилок.

Наведу конкретний приклад. Ішлося про те, яку породу нам культивувати у тваринництві. Сперечалися довго і вперто. Досі в нас були семитали. В усіх господарствах. Вчені надають тепер перевагу чорно-рябій. Переконали в цьому Миколу Митрофановича, і він обстоює їхню позицію. Все логічно. Я його розумію. Мої спостереження підказували, що кращий варіант за наших умов — диференційований для кожного господарства, де різна кормова база, різні луки й випаси. Микола Митрофанович, звісно, міг вирішити по-своєму, але я посіяв у його думки зерно сумніву. Вислухали спеціалістів, зважили, як кажуть у народі: сім разів переміряли, а потім — відрізали. Більшість аргументів була на користь того, щоб схрещувати ці дві породи. Будемо мати і м'ясо, і молоко. Під час дискусії я сам ще більше переконався в доцільності диференційованого добору стада. Це — єдиний поки що конфліктний епізод нашої з Миколою Миколайовичем співпраці. Такі — хай будуть. Я з радістю капітулюватиму на користь загальної справи. Миколу Митрофановича шапую за те, що він теж здатен на це — заради доброго діла.

Розумію, що багато чого залишилося за межами цього парису, в якому мені не хотілося показати вам молодого віком і досвідом секретаря райкому партії з Барішівки Леоніда Бойка у святковому, «вигідному» світлі, показати людину, яка пачеб все знає і все вмє. Щось я приберіг на потім, залишивши для читача лише визначальні штрихи

до його портрета. Він живе, працює, мислить, вміє дивитися на себе збоку. Отже, саме життя щоденно домальовує його образ. І сьогодні, коли ви читаєте цей нарис, він, Леонід Бойко, у чомусь уже інший. Я вірю, що — кращий, мудріший. Так і має бути.

Інакше — задля чого жити?

Портрет на тлі неділі

Засніжені гори стоять обабіч села зосереджені й припиклі, як молодичі на чужому весіллі. І тиша білими очима вдивляється у неспішний илин річки, що на крутих звивах русла виривається з-під льоду, хапає ковток повітря і знову ховається в кутий морозом панцир, мов зляканий равлик.

Птахи кружляють над димарями, з яких цебенять сизі дими, гріють свої застуджені крила, а може, й солодко чмають від забутих запахів людського житла.

Полискує під санним полоззям розбита ще з осені сільська дорога. На обмерзлих цямринах крипиць гзяться сонячні зайчики та кругло бачиться слід од відрового денця. На дашку криниці — білий очіпок снігу, помережаний пташиними слідами.

З вікон придорожніх хат вдивляються на перехожих дітлахи. Вони туляться до холодних шибок, від того носо в них химерно приплюснуті, як на певдатному малюнку школяра. Дивляться на дорогу, не бачачи ні її початку, ні кінця, лише той шматок, що вміщається у вікні. Дивляться на дорогу, наче бачать довгий монотонний кінофільм, на екрані якого з'являються й зникають знайомі і незнайомі люди, коні, птахи й автомашини. Їм уже самим треба придумати сюжет і знайти доречність усього того, що відбувається в широкому чотирикутнику вікна. Хіба щоб урізноманітнити дійство у цьому маленькому світі, вони крадькома покажуть перехожому червоного, як турецький перець, язика.

Он побіля високої смерекової хати на пагорбі мерзне вишрана білизна. Торохтять одна об одну чоловічі вишиванки та жіночі блузи. Певно, газдують тут ті, в кого ще недавно гули на весіллі бубни або просто бездітні. Черво-

не вишиття на сорочці гріє зелене, аби не задубіло, поки його внесуть до хати. Чоловічий і жіночий рукав притулились один до одного, аж примерзли. Видно, звикли бути при купі, постійно торкатися один одного в паркі літні неділі, коли хрещаті вогники питок на жіночій рукаві розбишакувато переморгуються з принишклими узорами на чоловічій сорочці. Видно, вже звикли при купі...

У світі стоїть педіля. Має неділю й Плав'є.

Має її і найстаріша в селі Параска, котра вже не може вловити слів вухом, а збирає їх просто з губів того, хто говорить, має й ще безіменна дочка радгоспної доярки Олени Гейвич.

Тихо траpezують неділею сільські коні, жумраючи пахке сіно. Вологими очима видивляються на білі сніги корови з відчинених стаєнь. Чують неділю й дерева по садах, ворущать під землею тонким корінням, наче розминають пальці перед новим походом у літо. Тішитися неділею і сільська дорога. Вдосвіта легко ковзнули по ній сани з весільними гостями. Поки доїдуть — у Тухольці вдарять бубни. Тепер дорога відпочиває, бо десь аж увечері по ній перейдуть хлопці з дівчатами до сільського клубу. А завтра її ще здосвітку обгуркають радгоспні трактори, розцяцьковані мальованими голубами на кабінах (давня народна звичка вже звила собі гніздо й тут, прижилася, як лелеки на стовпі високовольтної лінії), вантажні автомашини, в яких до водія весело посміхаються молоді акторки з обкладинок «Новини кіноекрана».

Із великого вікна дивляться на недільну дорогу очі. І дивляться так думно й натружено, що, здається, бачать її всю: від витоків аж до того великого шляху, де вона зпенацька стає велелюдним трактом, що перетинає гори.

Так може дивитися на дорогу людина, котра знає кожен її звив, кожную баюру і хати, що стоять обабіч. Так може дивитися на дорогу людина, що вже не чекає на ній несподіванок, ні див, ні розчарувань, а лише доброго стрічного, його гречного «добридень». Дивує його лише безконачність самої дороги і те, що по ній завжди хтось та кудись простує, що є на ній втомлені, але є й спрагли до ходи, що дорога існує лише тоді, коли по ній ідуть люди.

Так може дивитися на дорогу лише той, хто сам є на ній подорожнім. І право бути спостерігачем дала йому сьогодні неділя.

Від його подиху волого затуманюється шибя, незграбні п'ястукки протирають її, тсді очі бачать далі, аж до білої

гори на обрії, що нагадує круп розсідланого коня. Та невдовзі шиба знову поймається сизою пеленою, і Олекса бачить лише синову хату навпроти, що пишно наджинджурилася на пригірку. Цибатий галаган на Івановім подвір'ї розпускає картате крило і здійсмає спіжну куряву. Білі кури на снігу здаються бруднішими, ніж є насправді.

За плечима в Олексі потріскує лагідний хатній вогонь, кішка вже давно ластиться до його ніг, і на чорних валянках залишається її руда шерсть. Зі стіни на нього дивиться він сам — ще молодий і зухвалий (не стільки перед тим, що йому належиться прожити, як перед заїжджим фотографом).

— Бачите, як дивиться на вас. На мене — так само. Спробуй докажи йому, що доводимось родичами ближчими, ніж він собі думає. Але я не дуже його й винуватю: чого було б і не нагороїжитись перед сколівським фотографом такої персоні, яка збудувала у Плав'їм двадцять хат, дві ферми й школу. Вже сам рахунок додає гонору. Так що то винен не стільки він сам, як титло майстра, до якого він ще не звик настільки, аби звільнитись від солодкого одуру. То я вас прошу вибачити йому, тим більше що, збудувавши у Плав'їм п'ятдесят хат, — став сумирним, непоказним чоловіком, на якого вміру погарикає дружина (от зараз вона прийде, і ви в цьому переконаєтесь), з яким сперечається найменший онук Івась: що раніше виникло, курка чи яйце (зможете й ви взяти участь у цій дискусії, після обіду він прийде). Прошу взяти все це до уваги, і ви будете поблажливі до мого молодого двійника так само, як і я. А коли так, то з ним можна спокійно поговорити. Ви даруйте, але мені треба вкинути корові сіна, аби вона не сплутала неділі з буднем...

У плиті розкошує вогонь, пашить теплом коричнева кахля. Повільно ворухить стрілками, як сонний сом вусами, годинник на столі, натруджено постогнує його металеве нутро. Білі гори стоять попід вікнами, наче в якій безнадійній черзі, щоб піднятися аж до сонця. На рамснях смерек — важкі сніги лютого. Іванів півень дримає на порозі розчищеного хліва. А годинник так само педантично цюкає під ще зелений стовбур неділі...

— То не мовчи, молодий Олексо. Стільки літ вимовчав на стіні. Не знаєш, з чого почати? А з того, що пам'ятаєш. Або те, що для сьогоднішнього Олекси Барян здається таким далеким, аж несправжнім. І він, може, не зважатиме за потрібне оповісти про нього.

— Дехто пам'ятає, як він народився. В мене цього не

вимагайте: не зберіг у пам'яті. Пам'ятаю себе лише тоді, коли вже дуже хотів жити. І то так хотів, що не було тут, у нашім Плав'їм, сили, яка б мене розчарувала у цьому намірі. Мене особисто. Бо на декого з моїх тринадцяти братів і сестер вона таки читала і підстерегла. Не хочеться називати її святим словом «доля». Наш тато Микола називав її коротко й люто: «злидні». Отам, трохи вгору по річці, була столиця цих злиднів — наша отча хата. Але що мені було до того, коли, кажу ж вам, я хотів жити. А людині з таким вибором ніколи тринькати час на вибір «ким бути?», бо сонце котиться з ранку у вечір, бо твоя тінь крутиться довкола тебе, як шпичка в колесі. Дайте спершу перебороти страх і хоча б собі самому сказати: я живу. Оце відчуття я дозволив собі (як першу розкіш) десь у літ сімнадцять. І то — вижив! На той час єдине, чим я відрізнявся від інших не лише у Плав'їм, а, напевне, в цілому світі: вважав з'єретованого й примхливого тухольського майстра Івана Гузія за малодоброго, але терпимого чолов'ягу. Мав він на одній руці лише два пальці, якими, як клешню, впивався в сокирисько, але з кожним поводив себе так, наче саме той випен у його каліцтві. А може, навіть злився на кожного, хто мав п'ять п'ястуків. А в мене ж було їх саме стільки, і за це треба було щохвилини нести Гузієву кару, бо я його підручний. До його злості я був байдужий, бо мені треба було вчитись іншого, а не злості, я вилловлював у нього кожну найдрібнішу премудрість будівничого ремесла, щоб швидше вийти з-під його опіки. Та ще треба було робити те підпільно, аби не взлити Гузія. А тут ще дівчина, яку я любив, виходить заміж за майновітшого парубка. Із своїми статками я й руки стидався в неї просити.

У печі дужче загудів вогонь, метнулось полум'я й пожбурило відблиск на Олексину фотографію...

— А перед війною самостійно збудував першу хату. Василеві Морковичу. Стоїть вона й досі отам, при дорозі. Я її всю, до гвіздка пам'ятаю, бо перша. Влітку ставив. Повільно, бо перша. А коли справляли новосілля, тоді (ще перед першою чаркою) я сказав собі: живу!

Тенькнула клямка у дверях, у порожніх сінях загупали валянки (сніг обтрушує), старий Олекса вже з порога посміхається. На шапці кілька стеблинок сіна, галоші з холоду одразу вкрились снігом вільгістю, мокрі сліди залишають.

На білі гори повзуть із села дими та сутінки, неділя вже зазирає у надвечір'я, Олексина невістка воду на коромислі понесла, обережно ногою стежку промацує, бо слизь-

ка. Кольори на вишитих рушниках розпашіли від тепла, позухвалішали й заманюють наші очі до себе. Я лише тепер звернув увагу — стін у світлиці не видно, наче вони всі з білого полотна і вправна жіноча рука густо повишивала їх.

— То не куплене. Все з Ганниних рук. Я, либонь, у крамничній сорочці й не ходив ніколи, стільки вона мені їх понашивала на свято й на будень. Рушників, бачите, вже й вішати ніде, а ще в скрині скільки. Я й жаргую: чи не заміж збираєшся виходити? Бо ж двох синів і дочку вже поженили. А вона переймає мене на слові: то я ті хати, що ти збудував, хочу рушниками обмаїти. От весною починаєш трьом газдам будинки зводити — все на новосілля й пороздаю.

У хаті вже гаряче. Кішка вляглася біля порога, розморено заплющила очі, але час від часу стріляє вухами у гавкіт сусідського собаки. Гори поволеньки беруться фіолетовим. Тіні смерек на свігу розпливчасті, як сліди чорнила на вимитій долоні молодої вчительки. Перекреслюють небо над Плав'їм одинокі птиці.

Олекса сидить за столом так, щоб йому було добре видно вулицю. То таки звичка: постійно дивитись у вікно, бачити дорогу й перехожих, складати свою думку про мету їхнього переходу, бачити гостя ще здалеку, стріти його не на порозі, а приязним поглядом у вікні. А може, то й від древньої спраги горянина постійно бачити гори. І відчувати себе в них не самотнім.

Його очі таки видивились. З-за стайні виходить Ганна. Чорна хустка, обкидана червоними квітами, та святковий кштар молодять її на цих принишклих снігах, що лоскочуть їй очі. Здається, вона й крізь сніг відчуває тепле ество своєї стежки, що веде додому.

— Влітку за тиждень так у ланці понаговорюються, що в неділю збираються помовчати. А взимку — навпаки. Нині ще зарання скінчили, бо подій у селі за тиждень було мало.

Кішка неохоче відійшла від порога. Олекса зиркнув на годинник, але так, наче час його не дуже й цікавив. Напевне, якби його зараз запитати про годину, він би мусив подивитись ще раз. У кілька подихів роздмухав ще неохололу в руді люльку.

Таки доводиться вірити, що навіть хата, це мертве древо, зібране в стільці, лави, ліжка, в чотири стіни, повернуті на чотири сторони світу, мають свою пам'ять і свою відданість господарям. Тільки-но Ганна переступила поріг — все в господі начеб ожило, набрало якоїсь особливої дореч-

ності й радісної гармонії. Очі молодого Олекси на портреті по-змовницьки натякнули: «Оце вона і є, та жінка, що судилась мені. Чоловік її помер у війну від тифу. Іван і Марійка — від нього. «Любив тебе я дівчиною, любив тебе молодницею і ще буду тебе ждати, поки станеш...» Вже був старим парубком в тридцяти восьми роках, але дочкався. Боялась іти за нього: парубок бере молодицю з двома дітьми, та ще й який — майстер на всі гори. А тепер уже й свого сина Ярослава женити будуть, все одно зашарілась при Олексі, як дівчинка.

У цій хаті зроблений не їхніми руками хіба що годинник. Килими й вишиття — Ганниними, дерев'яне — з рук Олекси (навіть цяцьковані гудзики біля киптаря сам виточив з оленячого рога). Піч — сам ставив, ані диминки в хату не завертає. Олекса промовчав би, а Ганна про це розповідає, бо тишість чоловіком. Весною бджоли звідусіль у Плав'є мед несуть, у вулики, змайстровані Олексою. Самі, правда, зимують без меду, бо якогось злого чоловіка частували. Таке повір'я є у горах: засолодиш комусь недобрі губи — рій зречеться тебе. Весною Іван Добровольський обіцяв переселити один бджолиний рід у їхній двір. Але Олекса такий, що знову чийогось непутнього рота медом нагодує. Вже його не переінакшиш.

Олексі таки незручно від жінчиних напосядистих похвал, і він, аби вислизнути з-під них, ще пильніше вдивляється у вікно, де тече річка і поруч з нею тече своїм руслом давня дорога. Гори нижчають перед вечором, наче нахляються над селом, аби не загубити в сутінках людей із свого погляду. Тихо погавкують собаки. Може, для того, щоб зігрітись, а може, — щоб нагадати господареві: пора мені б і повечеряти.

Навіть Ганна не вблагала чоловіка заграти на дримбі. Нащо, неділя вже збігає, люди про понеділок думають. При іншому випадку його й просити не треба. Коли? Весною в Олексі Мадиняка закінчить нову хату, дримба сама до губів прилипне.

На Івановому подвір'ї бавляться їхні онуки, Івась та Галья. Напевне, дерев'яні санчата також змайстровані дідом. Бо чого б він посміхався їм крізь вікно, бо чого б і вони перед тим, як з'їхати з пригорбка, довго махали йому руками?

Збігає в Плав'ї неділя. Відходить у гори, щоб за тяждень прийти знову, може, й причаститись весіллям, може, підслухати чиясь «люблю», жіночі голоси на посиденьках у ланкової, щоб нагадати кожному сущому: ти пройшов по своїй дорозі ще одну відстань. Оглянься і йди далі.

Ти ж переконався: і попереду, і позаду — люди.

Олекса витрусив попіл із люльки, прокашлявся, ще раз подивився на вже розмиті контури гір і довго накручував годинника.

Вже — на понеділок.

1978 р.

IMEHA

Михайло Шолохов

Моєму поколінню вже здається, що Шолохов був у нашій та світовій літературі завжди, бо його мистецьке світло виривається із таких глибоких надр людського буття, що починаєш вірити: те світло воістину всеможне, його живить уселюдський епос Гомера, відчайдушна, невіддладна срозії часу поетика «Слова о полку Ігоревім», в ньому акумулюється вистражданий людинознавчий досвід Льва Толстого і Федора Достоєвського, в ньому на всю могутність працює вихоплений з мороку століть сміх Сервантеса і Марка Твена, випалений у печалі, відвойований в неї, а тому й магічний — сміх Миколи Гоголя.

Більше того — шолоховське мистецьке світло з вершини двадцятого століття сягає усіх цих художніх світів століть попередніх, і від того ми бачимо їх ще яскравіше й сучасніше, чуємо могутній перегук велетів через віки, крізь спресовану товщу часу, крізь ураганні циклони історичних подій.

І все ж, іноді важко повірити, що в нашій літературі Шолохова колись не було, що його прізвище несло лише свою звичну функцію, визначаючи приналежність до родини, нам іноді важко повірити, що Шолохов теж був початківцем, який відчайдушно намагався упокорити слово, зняти з нього нагар буденності й завживаності. А тим більше важко повірити, що й він, Михайло Шолохов, потрапляв під критичний обстріл деяких своїх сучасників за «тематичне хуторянство» та «натуралізм».

Для нас Михайло Шолохов існує в своєму єдиному, найістиннішому вимірі, який вже не підлягатиме ніяким девальваціям, бо золотий запас його духовності настільки стабільний, що йому не загрожують ніякі перепади читацького попиту. Сьогодні і в майбутньому. Для нас він уже існує як геніальний майстер прози двадцятого століття, причому майстер мужній і стоїчний, який не піддався на спокус зовнішнього новаторства, на спокус будь-що-будь модернізувати стару й мудру, перевірену багатьма попередниками форму роману, не піддався на бодай короткочасне молодецьке загравання зі словом.

Тому-то кількість мистецьких уроків Михайла Шолохова буде такою ж численною, як кількість бажаючих осмислити його подвиг, його гарячий, клокотливий, сповнений майже всіх можливих людських почувань та пристрастей епос, притаєну, зумисне непоказну силу його мозолястого

натрудженого слова. На цих шолоховських уроках, власне, і виросла сучасна радянська література в усіх своїх найкращих, найсправжніших виявах. Зрештою, якби складалося так, що Шолохов появився б не в самих витоках радянської прози, а десь вище по її руслу, ми б ділили її на два періоди: шолоховський і післяшолоховський. Та він не лише появився у самих її витоках, а став її найпотужнішим, як кажуть річковики, «материним джерелом», яке й визначило її темперамент, її істиний смак, широту її русла, гарантію «непересихання», глибину і її високу здатність залишатися собою навіть тоді, коли вона вже впадає в уселюдське море.

То майже дивовижно: молодий Михайло Шолохов не змарнував і крихти своєї енергії на «літературну гімнастику», яка часто пожирає чи не всю молодість автора, який веде важке й виснажливе себешукання й добряче десятиліття схожий на скульптора, котрий до сотого поту мене, молотить кулаками, місить з усіх сил неподатливу глину, причому місить її на очах у публіки, а не в прихованому від стороннього ока місці. Він місить і місить її «на глядача», який непомітно починає одвертатися від цього видовища, бо захоплений собою підмайстер уже давно забув: а що ж буде з цієї глини, в якій подобі оживе ця безформна матерія?

Шолохов почався як письменник одразу. Почався так впевнено і серйозно, з такою письменницькою мужністю, наче перед цим уже прожив одне справжнє, сповнене всіх можливих драм і осяйних злетів духу життя, наче прийшов, перш ніж повірити у себе, крізь усі можливі кола розчарувань, зазнав пекучої, нестримної ненависті і майже вселенської, планетарних масштабів любові, наче він встиг доконатися до всіх пайважливіших життєвих істин, на які, щоб їх досягнути, іноді замало й цілого людського віку.

В двадцять один рік Михайло Шолохов уже знав і відчував те, що годилося б знати мудрому п'ятдесятирічному мужеві, який усе виважив на терезах свого розуму й досвіду, а почуття його працювали в одчайдушно гарячкоровитому, жадібному до всього сущого реєстрі.

У глибинах його особистості ці дві сполуки дали просто-таки нечуваний сплав, який пізніше, після публікації перших книг «Тихого Дону», буде зареєстрований у всіх найавторитетніших мистецьких інстанціях світу під назвою «Геній Шолохова».

Я недаремно виводжу його літературну біографію від вікової позначки двадцять один рік, хоч іще ефективніше й промовистіше (та й не без підстав) за відправну точку можна взяти й 1924 рік, коли газета «Молодой ленинец»

надрукувала оповідання нікому не відомого автора «Родимка». Дев'ятнадцять років було йому, він ще й сам був незвичний до свого непоказного, неголосного прізвища, в якому вчувався хіба що думний шелест донських очеретів та сонний сплеск донської води під м'яким крейдяним берегом. Він не вибирав собі цього прізвища, воно перейшло до нього звично й природно, як сонце над головою, як Дон, мова, вода з криниць і повітря. Усім цим користувалися його предки, невтомно вдосконалюючи цей маленький, що постійно живив усесвіт, хутірський придонський світ. Все це перейшло йому в спадок і як винагорода за сам факт його народження, і як важка повинність — не залишити його напризволяще, не залишити його на поталу небуття. Прізвище — також його спадщина.

Сьогодні ми звикли до майже неосяжного розмаїття людських прізвищ, бо вони шквалом ідуть на нас зі сторінок газет, з потоку радіоінформації, з телевізійного екрана — власне, зі всіх шпарок і навісті розчинених брам, крізь які циркулює в нас буття. Прізвища видатних людей і твоїх друзів, прізвища соковиті, місткі, значущі й прізвища безкровні, вигадані наспіх у хвилини духовних лінощів.

І все ж страшно подумати, що ми могли б сьогодні жити, скажімо, під номерами й існувати в холодній стандартній оболонці цифри, як існують безіменні вулиці Нью-Йорка. Як безпросвітно сумно було б жити під номером стільки-то тисяч, стільки-то мільйонів, стільки-то...

Думаю про це небезпідставно, бо з прізвищем нам переходить якийсь невласний, утаємничено заколдований досвід тих, хто нажив його, цей життєвий досвід, саме під цим прізвищем. Іноді те чи інше прізвище цілі століття перебуває в затінку, несе свою буденну повинність, щоб потім спалахнути, засвітитися з усієї своєї вистояної сили, розрядитися усім досвідом свого роду й народу.

Можливо, ця моя думка й сірна, та все ж — хай вона хоч па мить підсвітить таїну цієї дивовижно ранньої (в двадцять один рік уже вийшла книжка його «Донских рассказов») людської зрілості Михайла Шолохова. Кажу саме про людську зрілість, бо це поняття куди місткіше, ніж зрілість художника, яка може вилитися в один-єдиний вияв, котрий назавжди «посадить акумулятори» духу й присвічуватиме дорого хіба що собі самому, а не людям.

Навіть ті, хто одразу ж повірив у великі духовні поклади молодого новеліста Михайла Шолохова після виходу його «Донских рассказов» та «Лазоревой степи», за найкращого і найпоблажливішого настрою не могли пророку-

вати, що цей голубоокий (здається, що якась маленька частинка його зору постійно повернута в нього самого), меткий, приземкуватий юнак, який ходить по землі з якимсь святковим азартом, як донський козак, що тільки-но спішився з розгаряченого шпаркого дончака,— що саме він безстрашно зважиться на створення могутнього, всеохоплюючого епосу свого народу. А він таки зважиться на це. Зважиться остаточно на двадцять першому році свого життя. І останню крапку «Тихого Дону» поставить, коли йому вже виповниться тридцять п'ять. І лише після цього титанічного труда, після двадцяти п'яти років ненаситної, солодкої творчої самокаторги, він ненароком помітить першу сивину на своїй скроні.

І тільки тоді збагне, що до нього вже прийшла світова слава. Сама прийшла до нього на поклін, пропонуючи усі можливі спокуси літературного метра. Він байдуже привітається з нею, розуміючи, що в його житті вже почався іще один духовний етап, не менш драматичний, бо потребує такої ж мужності, як і написання «Тихого Дону», аби вистояти під навалюю своєї заслуженої слави.

Після «Тихого Дону» й «Піднятої цілини» читач би жадібно припадав до кожного рядка, написаного Шолоховим. Йому б уже багато пробачалося. Зрештою, він просто не вмів писати погано, та й сам літературний професіоналізм, паневне, не підвів би його ні в чому. Нам навіть цікаво було б пізнати просто талановитого Шолохова в якихось інших, не написаних ним романах чи повістях. Можливо, його височезна літературна репутація й не програла б на цьому. Але треба було бути саме Шолоховим, наділеним іще одним, справді рідкісним талантом, який я б назвав умінням наймудріше розпорядитися, найвимогливіше використати свій літературний хист.

Саме тому Михайло Шолохов написав лише те, що йому належало написати.

І — ні рядка більше.

Він сам собі був найверховнішим суддею, в ньому все життя сходилися в безкомпромісному поєдинку Шолохов-письменник і Шолохов-самокритик, які в невтомному, невідступному єдиборстві й творили його творчу особистість.

Мені здається, що Михайло Шолохов знав у своєму житті страх. Великий, ні на мить не затухаючий страх, що переслідував його упродовж усього життя. Цей страх може не лише посіяти зневіру, а й спопелити душу, виснажити її. Знову ж таки — треба було бути Михайлом Шолоховим, щоб мати такий великий шолоховський страх. Він

не лише не намагався збутися його, обвести круг пальця чи просто задурити, а навпаки — він постійно живив, захоплював цей страх до агресивності не лише в творчості а й у своєму житті.

Визначити це почуття можна так: страх неправди і спрощення.

Може, саме тому ми маємо сьогодні в світовій прозі таке неповторне явище, як шолоховська правда.

Часто говоримо в нашому літературному побуті про співмірність і нерівнозначність правди життя і правди мистецтва. Іноді більше й щиріше віримо талановитій вигадці, винахідливій белетристиці, ніж суворій документалістиці, в пошуках «запасного варіанту» навіть схрещуємо ці два жанри в надії на оптимальну достовірність.

Читаючи Шолохова, ніколи (хоч і розгортаєш сторінки «Тихого Дону», «Піднятої цілини», «Долі людини» чи оповідань із запрограмовансю метою: знову торкнутися його таємниць!) не станеш думати: що це — правда життя чи правда мистецтва? Шолохов ніколи не залишає найменшої шпаринки для такого сумніву, бо всі вони заповнені самою правдою. Всі наміри докопатися до його шолоховських, художніх таємниць він перекреслює просто-таки приголомшливою, відкритою з усіх сторін простотою побудови фрази, її натруженою неквапливістю, яка не дає можливості жодному слову «іти порожняком».

«... Степ під вітром могутньо і мрійно дихав на всі свої широчезні груди п'янючим і завжди трохи смутним ароматом скошеної трави, від дубових перелісків, повз які бігла дорога, повівало прохолодою, мертвим, але бадьористим духом зіпрілого дубового листя, а от торішне ясенове листя чомусь пахло молодістю, весною і, може, трішечки — фіалками. Від цієї суміші різноманітних запахів звичайній людині завжди стає чомусь не дуже весело, якимось тоскно, особливо тоді, коли вона залишається сама з собою паодинці...»

Що це? Традиційний романний пейзаж?

Таки пейзаж. Романний. Начеб і традиційний, виписаний надійною рукою реаліста.

Стривайте! А ви не відчували, як навіть тріпечки напружилися ваші піздрі, як ви жалібно втягнули в себе повітря й аж наче роздалися ваші легені? Перевірте себе ще раз: «смутним ароматом скошеної трави», «повівало прохолодою, мертвим, але бадьористим духом зіпрілого дубового листя», «торішне ясенове листя чомусь пахло молодістю, весною і, може, трішечки — фіалками»... Правда ж, якісь аж надто матеріальні, солодко конкретні запахи ввірвалися у ваше

ество, заколобродили в ньому. Наче слова — пахнуть, наче й слова вирости із цієї степової землі з перемісками. Слова не називають запахи, а пахнуть самі.

Та це був би не Шолохов, коли б він так струпульозно і водночас розмашисто виписав пейзаж раннього степового літа як романну прокладку, соковиту картинку з тури.

«Від цієї суміші різноманітних запахів звичайній людині завжди стає чомусь не дуже весело, якимось тоскно, особливо тоді, коли вона залишається сама з собою наодинці». І раптом ця фраза освітлює пейзаж тим особливим, магічним світлом, в якому ми впізнаємо саме Шолохова. Це — не пейзаж і тим більше — не традиційний. Це — частинка шолоховського світу, створеного з матеріалу, повз який ми проходили безліч разів, вважаючи його давно зжитим, але справжній майстер зумів вдихнути в нього таке несподіване художнє життя, так оголити його джерельну душу, що ми вражено чудуємося цьому диву.

Отож абзац, який я, навмання розгорнувши сторінку «Піднятої цілипи», навів отут — ніякий не пейзаж, і не емоційна прокладка, і не перехід чи місток до «душевного стану діда Щукаря». Це просто шолоховська проза, з якої не можна вилучити й слова, не можна лабораторно розкласти її на «епітети», на сурядні та підрядні речення, бо вся вона — тугий, поривчастий потік художньої логіки, який несе в собі всі запахи і звуки, кольори, смакові відчуття, логічну та емоційну напругу, несе найтонші перебіги настроїв кожного героя разом з грубою, зумисне неоздбленою ніякими прикрасами матеріальністю людського буття. Саме оце ненаситне, невтомне прагнення вмістити у фразу якомога більший і тугіший шмат життя, захопити в пригорщі навіть повітря з його смаком і запахом, опредметити, увічнити кожен пайнепомітніший порух людського серця — оце і є та вища форма художньої правди, яка тотожна поняттю правди Шолохова.

А ось один лише романний період, романна мить з «Тихого Дону». Дозволю собі процитувати в оригіналі, не добираючи ефектного місця, процитую з будь-якої сторінки, маючи повну гарантію, що «прохідних» місць у прозі Шолохова немає:

«Григорій искоса поглядывал на Наталью. И тут в первый раз заметил, что верхняя губа у нее пухловата, свисает над нижней козырьком. Заметил еще, что на правой щеке, пониже скулы, лепится коричневая родинка, а на родинке два золотистых волоска, и от этого почему-то стало муторно. Вспомнил Аксиньину точеную шею с курчавыми

пушистыми завитками волос, и явилось такое ощущение, будто насыпали ему за ворот рубахи на потную спину ключей сенной трухи. Поежился, с задавленной тоской оглядел чавкающих, хлюпающих, жрущих людей.

Когда выходил из-за стола, кто-то, дыша взваром и сытой окисью пшеничного хлеба, нагнулся над ним, всыпал за голенище сапога горсть пшена: для того, чтобы не сделалось чего с женихом с дурного глаза. Всю обратную дорогу пшено терло ногу, тугой ворот рубахи душил горло, и Григорий — удрученный свадебными обрядами — в холодной отчаянной злобе шептал про себя ругательства».

Навіть із цієї маленької клітинки роману з усієї сили дихає на нас могутня матеріальність шолоховського епосу, його заглиблена, стереоскопічна всевидючість. Жива, трепетна реальність переселяється у слово без найменшого (помітного для ока) зусилля автора, причому переселяється не лише без найменших втрат, а навпаки — у збагаченню, пропущеному крізь найтонші відчуття автора вигляді.

У прозі Михайла Шолохова немає поділу художніх істин на великі й малі, бо вони перебувають у якійсь майже чаклунській сув'язі між собою, готові щомиті помінятися місцями. Для Шолохова однаково важливо все, що в оцю конкретну мить відбувається і довкола героя, і в найпотемніших лабіринтах його душі.

Хіба Григорій не знає обличчя своєї парченої Натальї? Знає, може, навіть краще, ніж своє власне. Він може заплющити очі — й уявити його перед собою. Але для Шолохова вкрай важлива саме психологічна мить правди. Вчора іще для Григорія маленька родимка на правій щоці таліла в собі якийсь зворушливий чар, бо вчора Наталья ще була і не його. Зараз — вона вже дружина. Але це, виявляється, лише його глибоко утаємничена психологічна причіпка, щоб виправдати, так-так — щоб виправдати перед собою таку недоречну за весільним столом, викликану його власною уявою, тонку граціозну шию Аксін'ї. Тільки шию. Але хіба цього мало в ось такій ситуації? Далі його «поведе», і Шолохов не випускатиме Григорія зі своєї пильної уваги ні на секунду — істину миті він розробить до її викінченого, якогось аж опредмеченого завершення. Весь вечір він не помічав цього і — раптом: гості за столом «жеруть», «чавкають», «хлюпають», виходячи з-за столу, «дихають ситим окисом пшеничного хліба». І, нарешті, священний звичай донського весілля, в якому є місткий закликальний атрибут — всипати за халяву нареченого пригірщ пшена від зурочення, від дурного ока. П'яний сват і гадки не матиме, що це пшено просто мулятиме Григо-

рієві ногу, бо оте «дурне око», «зурочення» вже сталося, любов Аксіньї знайшла його навіть за весільним столом.

Та Шолохову начеб і цього ще мало. Для того щоб довести «малу» істину, правду одного епізоду до апогею, він кидає ще один штрих: Григорій, повертаючись додому, буде в холодному відчаї і злості шепотіти (отже, не так уже й таємно) недвозначні лайки. На кого? Оце вже почався «оперативний» простір для читацьких думок.

Отак, досягаючи безкомпромісності у малому, Шолохов вибудовує велику правду свого всеоб'ємного епосу.

І це тоді, коли на одних часових паралелях романісти Заходу оголосять про свій винахід «потоків свідомості», увімкнуть всі раціональні вібратори, щоб розхитати форму роману й проголосити свій антироман, сахатимуться в бруральний натуралізм і в «супероб'єктивне» репортерство. Шолохов ітима своєю, шолоховською дорогою мужнього, мольозагого реалізму, і ми збагнемо, що в його художньому світі є все, лише в такій мірі, наскільки це потрібно для високої народної правди. І тому письмо Шолохова навіть через кілька десятиліть опиниться в самому авангарді всіх новацій світової літератури. В його романах знайдуть не лише потоки, а й цілі річища свідомості й підсвідомості, багатоповерховість зображуваного, міфічне й реальне, історизм людинобачення, шляхетну фольклорність і одухотворення предметів, суміш сміху з плачем — зрештою все (те, чим багата сьогодні література світу. Однак у Шолохова всі ці «винаходи» були і є навдивовижу природними, бо він користувався ними лише тоді, коли треба було прорватися до найглибшої правди.

До якого б абсолюту ми не зводили нині талант Михайла Шолохова — ніколи не забуваймо про те, що його великим і вірним співавтором завжди була революція, яка породила в його душі такі колосальні сили, що в двадцять один рік він відчув у собі ту необхідну мужність, без якої не можна було розпочати «Тихий Дон».

Три епохальні події випали на його життя: революція, колективізація і війна — про них він і розповів усьому світові в «Тихому Доні», «Піднятій цілині», «Долі людини» та у «Вони воювали за Батьківщину». І розповідав так, що сьогодні по його героях судять, про весь наш радянський народ на різних континентах, бо він належить до радянських письменників, найбільш знаних за рубезем.

Успіх Шолохова ще й у тому, що він відчайдушно чинить спротив поверховій, «першій» правді про кожную людину і кожную подію.

Згадайте лишень, через яку астрономічну кількість ду-

шевних тортур, вагань, радостей, просвітлень і затемнень розуму та серця проводить він Григорія Мелехова. Скільки разів він повертатиметься в романі до свого рідного хутора Татарського, щоб, гнаний якимись несвітськими силами, шаленою відцентровою енергією класової боротьби, своїх душевних непорозумінь, знову тікати з нього. Але Шолохову все мало й мало. Він як художник ще в чомусь сумнівається, наче боїться: а раптом і це чергове повернення — тимчасове, а йому ж потрібна правда повернення Мелехова у Татарський назавжди. І до цієї правди він обирає найважчий шлях. Тому ми кожною клітинкою свого ества віримо: втративши останнє, що зв'язувало його досі з цим світом, втративши Аксінью, він повернеться в ту саму точку, з якої й почалася його людська трагедія, повернеться у Татарський, щоб заново розпочати себе таким, яким йому належить бути завтра.

Важко назвати іще когось, крім Льва Толстого, хто б міг піднятися до такого розуміння таємниць жіночої душі в літературі світу. Шолохов уміє виманити з жіночої душі такі поклади духовності, любові, терпіння, жертвовності, якоїсь аж приреченої, фатальної вірності, покори і душевного бунту, що при спробі збагнути цю його таємницю розумієш — вона стає ще таємничіша.

Ось чому, коли ми називаємо кількість населення на землі, додаваймо до цієї цифри ще кілька десятків шолоховських героїв, які завжди повернуті обличчям до живих, випромінюють сяйво мужньої, незнищенної за будь-яких, навіть смертельних, обставин доброти, любові й мудрості. Вони витворені не лише з плоті й крові свого народу, а й іще з одного, просто-таки унікального матеріалу — з Шолоховської художньої правди. І тому вони безсмертні.

Повторити Шолохова неможливо, бо епігопів він безжально спалює ще на підступах до свого світу. Він залишив єдину можливість свого продовження в інших майстрах — шукання правди, важкої і чесно добутої правди про людину на землі. І хто ступав саме на цей шлях, того він приводив до успіху.

Сьогодні шолоховський епос розкорінився на всю планету і дав такі несподівані паростки, що в них не одразу й вгадасш первинний корінь. Така доля справжніх, великих у своїй первинності Майстрів. Вони обирають собі в послідовники лише найталановитіших.

З шолоховського кореня проросло й соковите, крилате дерево української прози.

Окрім усього, любов українців до Михайла Шолохова має ще й свій особливий «сентимент»: Україна подарувала

йому в матері одну з ніжних і працьовитих своїх жінок. Навзаєм вона з материнською любов'ю завжди приймала його твори, ніби щедрі синієські дарунки.

1981 р.

Олексій Толстой

Здавалося б, з самого початку його доля просто-таки приречена на вторинність, на певичерпний матеріал для літературних дотепників. Треба ж було народитися графом. Та ще — Толстим. Та ще — Миколайовичем. Та ще займатися літературною творчістю. Спробуй вибратися з-під могутньої монументальності того, головного Толстого — великого і загадкового, як всевіт. Як вистачить життя на цей опір, чи увінчається воно відчайдушним проривом до самого себе, до власного імені? То більш — після драматичного «зигзагу», коли могло статися найстрашніше: він не збагнув нової Росії, відвернувся від неї, а вона могла назавжди забути цього Толстого. Та ні — вистачило не лише любові, а й мужності повернутися вчасно. Назавжди. Аби статі Олексієм Миколайовичем Толстим, одним із могутніх стовпів російської літератури першої половини двадцятого століття. Не «філіалом» Льва Толстого, а особистістю, над якою завзято потрудився час, і через це вона сама стала часткою образу того часу.

Минуле століття заклало в ньому поважну неквапливість, епос думок і рухів, вміння зосереджувати погляд і душу на шуканні таїни *російського* у всіх напрямках історії, зрозуміти й обстояти це російське не на лубочному фотознімку, а на безкомпромісному рентгені. Так, уже був приклад того, як розкріпачитись від «графства», від бундючної метушні та лінивої поблажливості до Івана. Приклад був, та зробити все заново треба було йому самому. Адже це не скинути фрак і метелика, перевдягтися в косоворотку і — вже «свій». Саме це він лишив собі: учасники першого письменницького з'їзду розповідають, що, як на сучасні уявлення, Олексій Миколайович, мабуть, був єдиний, хто зовні був схожий на письменника (Шолохов у хвацько зсунутій на маківку кубанці, Фадеев у перешитому військовому кітелі...).

Ця мила старомодність — аж ніяк не примха смаку «ко-

лишнього графа», це зовнішнє підтвердження постійності почуттів, емоційної тривкості і підкресленої автономії особи — рис, що створили інтелігенцію минулого століття.

Двадцять століття атакувало, розхитувало своїм вибуховим темпераментом цю статечність, повільний академізм. Він не завжди вписувався у свій час, і його реакція інколи здавалася уповільненою, ніби очікувала мить істини, друге потвердження.

Та чи міг хтось інший майже двадцять років писати «Ходіння по муках»? Писати? Ні — виношувати в собі, невідступно жити кількома долями, ведучи їх через випробування двох воєн до істини. Чи могла людина з іншим темпераментом протягом шістнадцяти років писати «Петра I?» Не писати, не закидати свій погляд у відпрацьовану шахту історії Росії, а полум'яно жити там, у петровському часі, на його кинджальних протягах? Двадцять років — на «Ходіння по муках». Шістнадцять (до самої смерті не встиг закінчити!) — на «Петра I». Нині нам важко уявити, що хтось із сучасників здатний повторити цю розважливу «лінивість» Олексія Толстого, який педантично працював за письмовним столом щодня до знесилення.

Либонь, саме в такому ескізі склався для мого літературного покоління образ Олексія Толстого. Час після його смерті виніс на надійний берег загального читачького інтересу ці два головних його твори, за якими стоїть добродушний напівграф, напівмужик, чоловік з двох століть, яскравий гоголівський персонаж, усміхнений гладун, що приховує свою незахищеність... під усім, що трапить під руку, — окуляри, палиця, довга люлька, рідкісний в ті часи берет...

Чи то граф, який прогуляв маєток, чи то вчорашній кріпак з поволзької глушини, який тільки-но вибився в графи. Радше, за станом душі, — і те, і те. Доказ — його проза. Соковита, плотьська, з жадобою руху почуттів, барв, характерів, невситима в докладності і разом з тим сповнена океанською величчю історії. Усе те, що він бачив і відчував сьогодні, постійно мало пояснюватися минулим, для нього воно завжди було наслідком того, що почалося кілька століть тому.

Таким він прийшов у свідомість повоєнних поколінь. Решта здавалася подробицями для філологів або читачів-гурманів.

Та ось «Воениздат» випустив його, Олексія Толстого, книжку «Воєнна публіцистика», і до нас (ще раз повторюю: до тих, хто не в змозі був пам'ятати Олексія Толстого часів Великої Вітчизняної, а знав Толстого-публіциста лише з

хрестоматійного «Російського характеру») він повернувся, щоб у чомусь навіть перекреслити свій відстояний образ, вийняти його з рамки, не підмалювати, а перемалювати цілком.

Цей Олексій Толстой — уже всуціль з двадцятого століття, з першої вогненної половини сорокових років. Літній, поблажливий добряк, який переважну частину свого життя жив відшумілими, вкритими югою часу пристрастями петровської доби і пристрастями, що швидко відходили в історію, Телегіна, Рощина, Даші й Каті, — викинутий подіями з цього звичного для нього стану. Достоту за кілька днів війни Олексій Толстой — розгнівана нечуваною несподіваною підлістю проти нього і його народу російська людина. Не вельможний граф і не безіменний мужик-воляжанин, а — Людина, плоть і кров якої запалилася пристрастю вулканічною, неприборканою.

«На що розраховував Гітлер разом зі своєю похмурою зграєю погромників, проповідників, дипломатів? Чи він розраховував на те, що нібито радянська людина злякається? «Батечку мій! Отакий страшний звір, чи ти ба, всю Європу перемиг, куди мені з ним змагатися?..» Та шапку з голови — геть, та — бух в ноги? Погано знають нас фашисти. Треба знати, що російський народ навіть у найтяжчі часи своєї історії ніколи перед ворогом-загарбником шапки не ламав, а вже в крайньому разі брав вила-трійчата і розпорював йому черево».

Ні розгубленості, ні публіцистичного форсажу до хрипоти, коли знак оклику ставиться перед початком речення, — лише неприхована гідність навіть тоді, коли кулаки вже стиснуті і м'язи напружені до краю, та думка ще повторює: не треба було нас займати, не треба, попереджували ж...

Адже всього днів десять тому...

...Він не працював ночами. Надто довго згасав у ньому створюваний за день художній світ. Це не екран телевізора — вимкнув, і ти вільний перед байдужістю цього скляного ока. Ти увімкнув героїв «Ходіння по муках» в свої нерви, в кожную кровоносну судину — не звільнишся доти, поки не скажуть: далі — ми вже самі. Але двадцять другого червня сорок першого Олексій Толстой зрадив свою звичку. Йому була потрібна саме ця червнева двадцять друга ніч, щоб назавжди відпустити очищених, проведених всіма колами людських мук і прозрінь Телегіна, Рощина, Катю і Дашу в самостійне життя. Щоб на світанку поставити крапку. Кажуть, що він зробив це рівно о четвертій ранку. Хтозна, можливо, це був єдиний письменник, який зустрів Велику Вітчизняну не лише за робочим столом, а й останнім

реченням епопеї про російську людину у війні попередній. «Світ ми будемо перебудовувати для добра...»

В ці хвилини вже сипалися бомби на сплячий Львів і Київ. І цілих чотири роки світ буде апокаліптично валитися, палати, стогнати, спливати кров'ю. У ньому вистоїть той, хто зможе не лише повторити: «Світ ми будемо перебудовувати для добра...», — а й замість трьох крапок почати нову сторінку.

Тотальне читацьке зацікавлення літературою про війну закономірне, бо головні її успіхи саме в цій темі, в повоєнному баченні війни Гончаром, Симоновим, Биковим, Бондаревим, Брилем, Адамовичем, Кондратьєвим, Сьоміним, Носовим, Дімаровим, Григорієм Тютюнником... Та майже всі майбутні відгалуження теми людини на війні були започатковані в письменницькій публіцистиці сорок першого — сорок п'ятого років. Започатковані пристрасно і надійно, навіть з розрахунком на те, що колись цю уривчасту кардіограму, яка інколи сягала за межі болю й пристрасі, буде розшифровано після війни в романах, поемах, повістях.

Очевидно, це передчував і Олексій Толстой.

«Ми знаємо, що нема зараз більшого злочинця перед Батьківщиною, ніж той, хто байдужий до поневірянь і страждань братів і сестер своїх...» Чи не для Валентина Распутіна, чи не для його «Живи і пам'ятай» залишено цю тему ще в сорок другому?

Чи не для «Прапороносців» Олеся Гончара у травні сорок другого накреслив тему Олексій Толстой: «Ми прямуємо шляхом сонця на захід, зриваючи німецькі написи на перехрестях доріг... Ми визволяємо світ і життя від бездонно повергнутої гітлерівської сволоти».

Чи не для «Берега» й «Вибору» Юрія Бондарєва: «Російська людина хоче почуватися такою, щоб поважати себе. А поважати себе в такий тяжкий час дуже важливо. Думає вона: у минулому в чому я поводитися неправильно, погано, криво, легкодухо? У тому і в тому. Не бути більш цьому — ходиш-бо перед смертю, будь світлою, будь дбайливою щодо друга, товариша, будь доброю до улюбленої своєї батьківщини...»

Чи не для «Виру» Григорія Тютюнника: «У сьогоднішній побувалій війні солдатів Червоної Армії мало вдягти чисту сорочку перед босм — йому випало душу свою начисто вимити в трьох кровях, у трьох лугах безперервної битви на трьохтисячоверстому фронті».

Це вже згодом, після війни, наша література безстрашно зазирає за куліси німецького тилу, апатомічно допитує: що сталося з німецьким народом? Олексій Толстой

почне робити це вже з перших днів війни, буквально у кожній своїй статті. Згодом будуть романи Віталія Сьоміна «Нагрудний знак «ОСТ» і «Загата», але вже за рік після початку Вітчизняної війни Олексій Толстой надрукує у статті «Смерть рабовласникам!» лист нареченої, знайдений у кишені вбитого унтер-офіцера: «Хто б подумав, Віллі, що така тварина, паша українка, вмів чудово шити. Це дуже приємно. Та й француз наш, як ти розумієш сам, без діла не сидить. Учора він підбив підметки до моїх і татових черевиків, а сьогодні полагодив сходи. Тато каже, що їх треба частіше карати...»

Нині ми не повинні забувати, що вже у червні сорок першого планетарному шовінізму нацистів на нашій землі протистояла не безлика маса жителів з «інтернаціоналізмом» юрби, яка потрапила в біду. Адже воювали і гинели за те, щоб лишитися росіянами, українцями, білорусами, литовцями, грузинами, киргизами... Ось чому в ті роки так яскраво виявилось саме національне у творчості найкращих наших письменників. Симонов, Тихонов, Твардовський, Сурков, Шолохов, Фадєєв... — скільки вони сказали в той час про Росію вистражданого, зановітнього, мовби побоюючись, що це їхня остання сповідь. Україна невідступно жила в уяві Довженка, Рильського, Тичини, Сосюри, Бажана. «Україно моя, мені більшого в світі не треба, тільки б голос твій чути і пісню твою берегти» — це один з кращих його віршів того часу. «На Беларусь мою радзіму як шакал рынувся голодний...» — це Янка Купала.

Олексій Толстой у воєнні роки не лише говорив про Росію, про російський характер. Мені здається — він заново закохувався в неї. Усе другорядне, зовнішнє стало непотрібним, в годину лиха, випробувань головне — душа і характер.

«Коли почалася європейська війна, у нас люди заговорили про сорок перший рік. Я сам чув у селах: «Буде важкий сорок перший, такий важкий, що молодиця піде на річку підштаники прати, а всі зберуться — хоч на спідні подивитися. Але цей рік мине, а вже наступний буде легший... Одне: сорок перший пережити...»

Здавалося, вся його епічна спага вичерпалася в історії, яку він не просто реставрував, а, відламавши шмат від холодної брили минулого, нестямно, протягом цілих десятиліть відживляв її. Могло здатися, що на порозі війни душа його втомилася, трохи знесилася від цієї виснажливої роботи по «переселенню» минулого в сучасність. Його було більше там, ніж тут. Уже вдивлявся в Івана Грозного. Здавалося, що годинник його дупні показує лише минуле, що він дослухається лише до цього лункого безгоміння: «Бу-ло!»

Тим більше вражає те, що вже після перших скинутих на нашу країну бомб, після першого відчуття майбутньої біди, після здачі ворогові наших міст і сіл, коли у нас німців називали просто німцями, коли ще не було спаленої Хатині і Кортелісів, Бабиного яру і Бухенвальду, коли ще німці, захопивши без бою село, дарували нашим дітям несвіжий шоколад і багатьом хотілося вірити, що це не найстрашніша з воєн, а тимчасове непорозуміння,— Олексій Толстой був, напевно, першим письменником, який не лише заговорив про фашизм, а й кинув проти нього всю свою глобальну ненависть, історичний досвід, епічну лютю. Ось, виявляється, навіщо йому потрібна була історія. Щоб коріння — на всю глибину рідної землі, щоб на ураганих вітрах сучасності не бути перекотиполем.

«Німці Гітлера з надзвичайною зарозумілістю почали війну з Червоною Армією. Вони добре знали наші вади, та не знали вони або з суто німецьким чистоплюйством не воліли ні знати, ані бачити жодного з наших достоїнств, а з-поміж усіх — головного, вирішального, незнищенно національного і згубного для німців: того, що ми росіяни».

У більшості своїх статей того часу Олексій Толстой не опускається до засліпленості злістю. Гнів його праведний, сповнений глибинної історичної гідності і тому — всевидючий. Тому й багато що, мовленого ним тоді, не лише відблиск фронтової ситуації, не лише газетний заклик («Постріл у фашиста — це владний стук у двері твоєї свободи...»), не лише свята жага помсти — у його публіцистиці є поклади «довготривалі», є та вже мовби відстояна в часі правда про людину на війні, до якої наша література прийде згодом. Прийде, щоб усвідомити: це була не лише війна армій, ідеологій та зброї, це був двобій характерів, історій.

«Народи Західної Європи одержали в спадок римську цивілізацію. Росії випали на долю пустельний ліс та дикий степ. Багато що міг побачити працур, з-під долони дивлячися за сонцем... «Нічого, ми подужаємо», — сказав він і почав жити. Він назвав усі речі іменами і оспівав усе, що бачив і про що думав, і оспівав свій труд. І дрімучий світ, на який він накинув чарівливе мереживо слова, скорився йому, як загнuzданий кінь, і став його надбанням, і для нащадків його став батьківщиною — землею сипів і внуків».

Олексій Толстой весь час говорив про Росію, викликаючи у сьогоdnішній, найважчий для неї день усе те, що століттями вивершувало її історичну славу і честь. Можливо, у чомусь він і помилявся. Гадаю, що танк «Грозний», побудований на кошти Олексія Толстого, більше зробив для перемоти, ніж образ самого Івана Грозного у діалогії письменника.

Навряд чи слід було воскрешати цю похмуру душу тільки через те, що вона правила Росією. Егор Дрьомов з «Російського характеру» був і рідніший і зрозуміліший на передовій не лише для росіянина, а й для українця, вірменина, казаха. Та в своїй публіцистиці, постійно розмірковуючи, глибоко страждаючи, торжествуючи, у кожній статті говорячи про Росію, — Олексій Толстой ніколи не зривається на внятковість і зарозумілість. Навіть щодо німців.

«Відчуття Батьківщини — це усвідомлення свого зв'язку з історією свого народу. Людина, яка не знає минулого своєї Батьківщини, — людина безрідна. У кращому разі вона може відчутти себе «громадянином кантона Урі», та вище ставрогінського космополітизму вона не стає... Мати біля коліски сина співає йому рідні пісні, розповідає прадавні казки й билиці, і поганий той син, який виріс і не захотів знати свою матір».

У нас і сьогодні ще мало написано про перші дні й місяці війни. А вони були. Як би нам нині, через чотири десятиліття, не хотілося б про них згадувати, але — були. Перший написав про них Олексій Толстой. Нехай розкидано, нехай під своїм, толстовським, кутом зору, з публіцистичною уривчастістю подій, та сюжет його думок монолітний: так, російський мужик повільний і добродушний, але не займайте його на землі вітцівській. Розгнівається. Неохоче, мляво, та до самої перемоги вже не прохолоне. Подужає. Адже поруч з ним — сини замордованої Білорусії та України, які пам'ятають про своє спільне ходіння, чують плач Ярославни на давніх путивльських валах. Подужають. Бо поруч таджик і азербайджанець, латиш і молдаванин. Лихо у них спільне. І тому — подужають. Олексій Толстой не випереджує події — усі труднощі перших місяців війни проходять через його публіцистику. Це документ, який сучасній літературі ще треба розшифрувати.

Мабуть, він передчував, що це останні роки його життя. Тому більшість його сторінок — сповідь. Він помер тоді, коли вже можна було сказати:

«Подужали!»

Шолом-Алейхем

Така вже доля і такий обов'язок кожного великого письменника — вичерпно і точно сказати найголовніше про свій народ, сказати начеб назавжди, сказати так, що наступні

покоління просто розвиватимуть його характерні в часі, дописуватимуть деталі. Але той, хто сказав про це вперше, завжди буде попереду. Як вершина, як абсолютна мистецька істина.

Так було з Тарасом Шевченком, який охопив своєю творчістю минуле, сучасне і майбутнє, який визначив національне обличчя нашої літератури, залишив еталонні взірці громадянської пристрасності, лірики, людинознавства й народництва у найвищому його розумінні. Це зробив і Шота Руставелі для літератури грузинської, це місія великих письменників кожної національної літератури.

З цього високого ряду і єврейський прозаїк Шолом-Алейхем, широко знаний у нас. Бо витoki світогляду і таланту Шолома Рабиновича (з таким ім'ям він народився у древньому Переяславі, славному своєю історією) з українського ґрунту, з того містечкового єврейства, яке жило на Україні.

Мусимо пам'ятати про це наперекір і сіоністам, і українським буржуазним націоналістам, які підтасовують факти історії, пересмикують їх кожен на свою користь.

Найталановитіший єврейський письменник, класик єврейської літератури, демократ і правдолюбець Шолом-Алейхем (цей псевдонім і в новітній нашій історії звучить віщо: мир вам, люди!) вже століття спростовує своєю творчістю кожен підступ наших недругів.

Його начеб облюбувала сама доля для такої високої місії, обравши з натовпу неосвічених, покривджених, затурканих, позбавлених соціальної перспективи — найталановитішого, найвідважнішого, найчеснішого, який розкаже про свій народ усьому світові. Розкаже не з перечуленою сентиментальністю, не з перебільшеним адвокатським притиском, а з гідністю сина, який позбавлений комплексу неповноцінності, бо любить свій народ з такою силою, що йому вже нема потреби переконувати когось у цій любові.

В повісті «З ярмарку» він розкаже про своє дитинство з правдою невідпорною, на яку здатен лише безкомпромісний талант, якому нічого втрачати, окрім своєї честі, якою він не поступиться ні на йоту.

«Для чого романи, коли саме життя — роман», — винесе він в епіграф фразу, почуту серед єврейського простолюду в Переяславі чи в Лубнах, де він заробляв на хліб насущний. Тому-то все, про що він писав, постійно підсвічувалося самим життям, нещадно перевірялося й рецензувалося теж життям. Його цікавило, для нього мало істинну вартість лише те, що він сам пережив, що пройшло крізь його серце.

А коли воно стало часткою його свідомості, не обов'язково бачити кризу рожеву югу чи сентиментальну сльозу, воно тоді стає таким рідним, що можна дозволити собі й лагідно поіронізувати над собою, над іншими. Саме в цьому я бачу першоджерела його мудро-лукавої прози, яка вже випробувана часом і не втрачає своєї вартості. Лише в такому психологічному стані можна писати вже в першій повісті «З ярмарку»: «Смеркає. Але баби ще сидять на базарі зі своїм добром, розкладеним по лотках чи просто на землі, й терсвеняють про те, як добре зародили фрукти в цьому році, про те, що нема дощу, а коли нема дощу — стоїть пилюга, а коли стоїть пилюга — появляются блохи».

Демократизм його душі був таким могутнім, що цих запасів вистачило письменникові на весь його вік, на всі його вчинки, на кожен твір, на тверезий погляд в оцінці кожної людини, кожного факту.

Мусимо пам'ятати також про те, що сам Шолом-Алейхем називав своїм учителем Миколу Гоголя, творчо переймав у нього вміння побільшувати рису людського характеру до масштабів вселенських. Сам же Гоголь черпав цей мистецький феномен з українського фольклору, де все можливе: порівняйте «а кінь скочив — Дунай перескочив» з образом птиці, яка не може долетіти до середини Дніпра...

Зараз уже важко відлучити Шолом-Алейхема-реаліста, який просто-таки панічно боїться одійти від факту, від образу в «Тев'є-молочареві», «Оповіданнях для дітей», «Пісні пісень», від Шолом-Алейхема — буйного поета, мрійника, фантазера, романтика, який начебто впирається своєю мистецькою всеможністю в «Менахем-Мендл», «Сімдесят п'ять тисяч», «Зачарованому кравцеві». Обидва ці погляди на життя, на людину, на світ, у якому він жив, нині існують в одній мистецькій системі таланту Шолом-Алейхема, в системі дуже близькій і зрозумілій українському читачеві.

Він найбільше боявся мистецької фальші й приблизності в кожному своєму творі, і тому його герої відлиті з плоті і крові, з пристрастей свого часу. Глибина проникнення в людську душу, одвага, з якою він дошукувався правди передусім в людській душі, забезпечили йому читача довірливого, щирого, розумного на багато століть.

Скільки непоказного лицарського благородства, тихої людської мужності, милосердя й гуманізму несе в собі Тев'є-молочар. «Людина — це те, ким вона хоче бути», — сказав письменник. І Тев'є усім своїм життям доказує, що найстрашніше — втратити в собі людське; наперекір усім обставинам, усім спокусам світу треба примножувати його в собі, маючи це за вищу мету.

Все те, про що і як писав Шолом-Алейхем, він підтверджував і своїм власним життям.

Ось хоча б один епізод. Майбутній письменник закохався в Ольгу, дочку магната-орендатора Елімелеха Лоева. Багач-єврей виганяє зі свого помістя закоханого бідняка. Кілька років юнак не втрачає надії на одруження; коли заробив трохи грошей, щоб мати з чим з'явитися до своєї коханої, його ошукують шарлатани. У 1883 році вони таки зустрічаються з Ольгою і наперекір Лоеву, наперекір укладу містечкового єврейства одружуються. Лоев помирає, і на голову Шолома «падає» величезне багатство, якого іншому комусь вистачило б на все життя. Як тільки поширилися чутки про його несподіване розбагатіння, довкола письменника одразу ж завертілися пройдисвіти, злодії, хитруни, жебраки і так звані молоді таланти. Частину грошей Шолом вкладає у видання «Єврейської народної бібліотеки», допомагає молодим письменникам. А через п'ять років цей наддивовижно непрактичний підприємець уже повний банкрут, який мусить тікати за кордон від кредиторів.

Такою ціною він теж довів, що залишився зі своїми героями, з невдахами-мрійниками про розбагатіння, про уявно прекрасне життя. Він не похибив і тут, залишившись у гущі своїх сумних героїв, які, одначе, свій сум старанно приховують, знаючи, що іншим вистачає горя й без нього.

І все ж письменницька доля Шолом-Алейхема була прекрасною, його талант одразу ж долучився до всього того прогресивного, чесного, благородного, що творилося на той час в літературі російській, українській, навіть — світовій.

На початку двадцятого століття Максим Горький, прочитавши повесть Шолом-Алейхема «Хлопчик Мотл», писав авторові цього твору: «Книгу вашу отримав, прочитав, сміявся і плакав — чудова книга! Вся вона іскриться такою славною, добротною і мудрою любов'ю до народу, а це почуття таке рідкісне в наші дні».

Часом Шолом-Алейхема краще розуміли, сприймали і підтримували прогресивні люди Росії, України, а також за кордоном, як його безпосередній читач — єврейські міщани. Якоюсь мірою до цього спричинялося надто гіпертрофоване самолюбство, мовляв, Шолом з Переяслава висміює «своїх», кепкує зі звичаїв, з характеру народу. Містечковим багатіям, які дивилися на всіх цих Тев'є, Мотлів, Давидків як на нижчу расу, яка лише компрометує націю своїми злиднями, Шолом-Алейхем був глибоко чужим, як і його співчуття своїм героям. Та ця злість на письменника, байдужість (в кращому випадку) до його творчості одійшла в небуття разом з ними.

Всі багатства світу (якби Шолом володів ними, він бп й тоді за короткий час став банкрутом) виявилися марнотою супроти його гуманізму, його невідступної вірності тим, із середовища яких він вийшов, але життям і думками назавжди залишився з ними.

Тому-то і є сьогодні в світовій літературі прекрасний єврейський письменник Шолом-Алейхем, є світ його незнищеної доброти, яка не знає девальвації з тих пір, відколи існує людство.

Стилістика Шолом-Алейхема і сьогодні є неповторною школою для кожного письменника. Його вміння розмовляти з читачем, а не писати для нього, його лагідна іронічність, співчуття, яке не принижує, а додає сили, його вміння саморозкривати героя, шугати по висхідній хвилі уяви на сьоме небо й вчасно опускатися до трудів і буднів простої людини — ось ті риси, які співзвучні й сьогоднішній прогресивній літературі світу.

Тому Шолом-Алейхем — це не мистецький світ, окреслений жорстокими, «законсервованими» рамцями часу, не просто письменник кінця дев'янадцятого й початку двадцятого століття, а в чомусь і наш сучасник. Ті моральні, етичні, естетичні цінності, які він культивував у людині, актуальні й сьогодні, вони не підлягають ніяким реформам, бо то цінності — вічні. Бо справжній художник, добуваючи їх в душі того народу, до якого він належить, дарує їх всьому світові.

Саме тому з таким ентузіазмом Шолом-Алейхем зустрів революцію 1905 року. Як з кінця багнета злітають його політичні фейлетони, памфлети, безстрашно заадресовані царизмові, який спровокував не лише національний антагонізм, а й єврейські погроми в містах і містечках. Шолом-Алейхем знав, чією рукою це робилося, і тому не мав неприязні до жодного народу. Він до останнього дня любив Україну, на землі якої виріс, любив Росію, яка підтримувала його в особі Горького, Льва Толстого, Чехова, Короленка. Не тільки любив, а й мріяв саме тут жити і померти.

«Де б я не помер, хай мене поховають не серед аристократів, багатіїв і знаті. Хай мене поховають там, де спочивають прості євреї-робітники, справжні люди, щоб пам'ятник, який потім поставлять на моїй могилі, прикрасив прості могили довкола мене, а прості могили, щоб прикрасили мій пам'ятник...»

Навіть після смерті він боявся вирізнитися, піднятися над своїм народом. І тому його високе благородство невичерпне у кожному написаному ним слові. І тому він близький нам, українцям, росіянам, грузинам — всьому багатонаціональному радянському народові і сьогодні.

Катерина Білокур

Серед буйного розмаїття людських доль, на які завжди була вигадливо щедрою природа, все ж є долі випяткові, які вимагають від людини одержимої відданості, драматичної жертвовності в служінні своєму покликанню. Тоді замість усіх маленьких, буденних радостей приходить одне велике щастя, якого вистачає на все життя, тоді замість усіх щоденних думок приходить одна невідступна істина, що осіє всі твої літа, тоді замість усіх суетних смутків постає один всюдисущий смуток: за втраченим безслідно часом, за швидкоплинністю людського життя.

Не кожен здатен прекрасно й мудро реалізувати таку долю, бо до таланту, подарованого людині природою, батьком-матір'ю, народом, — потрібен іще один, можливо, й більший, талант, який полягає в тому, щоб найкраще розпорядитися, найповніше використати поклади своєї душі та розуму.

Отож, коли ми припадаємо до таємниці мистецького феномену на ім'я Катерина Білокур, то найперше, що мусимо відкрити для себе — саме оце її двоталання, яке вона мужньо й прекрасно утверджувала впродовж усього свого життя.

Це — головна її таємниця.

Писати про Катерину Білокур начеб і легко, бо її біографія, її сонячні творчі екстази, її жагуча заземленість у буття рідної Богданівки на Київщині, її селянський побут і щоденна турбота про хліб насущний, зрештою — і сам її характер — все це дає колоритний і соковитий літературний матеріал. І водночас писати про неї, як ні про кого іншого, важко, якщо спробувати дошукатися витоків її таланту, суті її творчої особистості, якщо не лише чудуватися радісним буйством її «крони», а й осмислювати її «корінь».

Навіть щойно завершивши роботу над романом про Катерину Білокур, я не можу твердити, що збагнув до кінця таїну її рідкісного таланту, схожого на самостійне дерево, котре однак вибуяло з такою дивовижною силою, що до нього додивляються навіть з інших країн. Повному й конечному розумінню піддається лише підробка під мистецтво, лише ремесло. Загадка ж таланту завжди багатозначна й таємнича, бо несе в собі особливу магію людської душі. Катерина Білокур — чи не найяскравіший приклад тому.

Вона народилася за кільканадцять днів до закінчення дев'ятнадцятого століття, в бідній селянській родині, в глухому селі між Яготином і Пирятином. Здавалося, що від

народження вона вже була приречена повторити долю своєї матері-селянки: після дуже короткого дитинства зайти у ранню мудрість сільських трудів, за звичаєм рано вийти заміж, народити дітей, виняньчити їх і вивести у люди, а потім тихо старіти в одноманітних сімейних клопотах у своєму селі. Таке хрестоматійне життєве коло описували в Богданівці майже всі жінки, чинили це не ремствуючи, з шляхетною гідністю, вбачаючи в цьому високий смисл і мету свого народження, не вимагаючи від долі більшого. Було в цьому житті щось і «для душі»: були прадавні пісні, в яких чи не найбільше раювала жіноча душа, були й вишиті рушники, розмальовані довкола вікон стіни та веселі півники на комині, однак усе це ніколи не вважалося ремеслом для жінки, швидше — відпочинком по важких трудах біля землі. Напевне, такою безімменною (бо знали б про неї хіба що в Богданівці) селянкою була б Катерина Білокур, якби не зосередилися в ній невикористані, навіть не пробуджені таланти усіх жінок її роду. Здається, весь естетичний досвід, вся жага до краси та гармонії, всі поривання душі до прекрасного, що накопичувалися в народі, зійшлися в її свідомості. Зрадити цьому високому й рідкісному таланту вона просто не могла. Причому — навіть за найнесприятливіших умов. У неї був один-єдиний вихід: не зрадити собі, бо інакше б зрадила цілому світові.

Поміркуйте самі: зовсім неосвічена сільська дівчина, котра жодного дня не ходила до школи, котра не те що не була в музеї чи на виставці картин, а й не бачила репродукцій з робіт художників, яка навіть не знала, що існує таке мистецтво, як малювання, добутою з печі вуглинкою тайкома від батька й матері починає малювати. «...Прясти вже пора допомагати, та й чоботи будуть цілі», — це відповідь неграмотного батька на прохання дочки вчитися. «На цьому моя освіта початкова, середня і вища закінчилася», — скаже про себе художниця на схилі віку.

Довгий час її малювання буде утаємничене навіть від батька й матері. Після виснажливої цілоденної роботи в полі вона тайком схилитиметься над шматком домотканого полотна, малюючи із своєї буйної уяви дивних птахів, обличчя односельців. Сама чудуватиметься своєму вмінню, сама відкриватиме в собі талант. І багато літ ніхто про це не знатиме. Хіба що подругам впаде в око те, що вродлива й весела за вдачею Катерина, яка одпісю з перших вступила до комсомолу, чомусь рідко буває на вечорницях та на святкових сільських гулянках. Кожну вільну хвилину, яка так рідко їй випадає, вона малює. Тільки для себе, тільки для того, щоб виспівалася її спрагла до краси душа. Якби їй тоді хтось

сказав, що через кілька десятиліть її роботи виставлятимуться в музеях Москви, Києва, Парижа, що про неї заговорять у мистецькому світі як про неповторного митця, який даруватиме свою радість мільйонам людей, вона б ніколи в це не повірила, а за таке пророцтво, либонь, образилася б.

Самотужки вона вчиться грамоти, самотужки відкриває закони малярства (скільки помилок і невдалих спроб стерпіла її душа!), сама вона «винаходить» пензлі, фарби (з бузини, буряка, цибулі, калини), після кількох літ малювання здогадується, що полотню спершу треба заґрунтувати, а що вже казати про закони композиції, перспективи, тонів та освітлення! То таки справді рідкість: у двадцятому столітті сільська дівчина заново відкриває чи не всі суцї закони образотворчого мистецтва.

А батьки вважають, що їх дочку зурочено, бо ровесниці он виходять заміж, народжують дітей, будують свої хати, а їхня Катерина відмовила усім парубкам, які сваталися, бо в неї нема часу на вистокювання з хлопцями, вона, як заворожена, просиджує всі вечори й ночі над своїми картинами, які нікому не показує.

У тридцять три роки, після довгих виснажливих роздумів, наперекір категоричним запереченням батька та матері, наперекір навіть багатьом сільським пересудам (було й таке, бо древня Богданівка за всю історію не мала ще художника, а тим більше — художниці, та ще й самоучки!) Катерина, як б сказав, «легально» віддає все своє життя мистецтву. І це незважаючи на те, що вона аж до старості працюватиме в ланці, що доглядатиме хвору матір після смерті батька, що нестиме важку повинність найстаршої дочки, яка мусить замінити своїм братам батька-годувальника. Одначе все це вона робитиме не нарікаючи, бо в неї буде можливість малювати не криючись.

На жаль, більшість ранніх робіт Катерини Білокур до нас не дійшла. Одні просто злиняли, бо виконані рослинними фарбами на неґрунтованому полотні, інші — вона понищила сама, вважаючи їх не вартими уваги, деякі — зозла понищив батько. Часто вона тоді малювала на фанері або на дошці, яку потім обстругували на двері чи паркан...

Одна з найранніших робіт, яка збереглася, — портрет родички художниці, тяжкохворої дівчини Олі Білокур. Крізь усі очевидні вади цього портрета все ж проглядає самобутня поетика авторки, людяне й зворушливе проникнення в образ, здивування перед усерозуміючим поглядом омудреної своїм горем дівчини. Принаймні вже в цій роботі можна впізнати деякі риси тієї Катерини Білокур, талант якої заквітуче в передвоєнні роки.

Вона майже відмовиться від портрета, бо її могутня мистецька фантазія почуватиметься в цьому жанрі аж надто скуто. Катерина Білокур почне малювати не за теоретичними приписами та усталеними й випробуваними багатьма поколіннями законами, а з веління свого таланту, мистецької інтуїції, настрою. І тут їй допоможе ще й народне уявлення про красу, незабута традиція українського народного живопису. На своїх неперевершених рушниках, на подушках та килимах, на глечиках, на стінах хат, на сорочках і блузах українські жінки найчастіше зображували квіти, які тут, у широких південних степах, споконвіку буяли у дворах, під тинами, на вулицях, обабіч доріг і ввійшли у свідомість простолюдю як категорія естетична. Коли говорили про красиве, то думали перш за все про квіти.

Розуміючи це, не важко уявити, чому Катерина Білокур починає малювати саме їх, ще не знаючи, що вони уславлять її ім'я в народі та в мистецтві.

Майже у всіх роботах в куточку стоїть скромний, наче рукою першокласника поставлений підпис: «З натури малювала Катерина Білокур». Цей напис дивує навіть необізнаного з мистецтвом глядача, бо і йому зрозуміло: «натура» так глибоко й пристрасно пропущена крізь фантазію митця, що існує вже в новій, підвладній лише справжньому мистецтву якості. Та й сплетені на картині в один чарівний вінок квіти просто неможливо було копіювати, бо розпускаються вони в різний час, в різні пори року. Квіти приходили в художню свідомість Катерини Білокур за знаним лише їй одній магічним покликом, щоб постати потім на полотні. Кожна їхня пелюстка, кожен відтінок, кожна ледь вловима для ока рисочка, напівтінь, зблиск сонця в росині — все пропущено крізь закохане в життя серце художниці, крізь її буйний, осяяний всіма можливими в природі кольорами світ.

За суворою матеріальністю, за бездоганним реалізмом подробиць (кожна пелюстка виписана до найдрібнішої цяточки, до кожної пилінки в чашечці квітки, до кожного прожилка на листку) в її картинах завжди світиться казка, ба навіть чарівлива космічність і всеможна гармонія між зеленим і фантастичним. Ось чому, розглядаючи кожну окрему квітку на картинах Катерини Білокур, глядач до краю заземлює себе у світ, вже бачений і знаний, а коли ж охоплює зором весь малюнок, коли його душа потрапляє в казкове живосплетіння зела, сонця, туману, землі, неба, світла, радості й майже чаклунської краси — він разом з художницею піднімається на таку високість краси буття, що здатен побачити увесь благословенний і неповторний світ, у якому

йому випало щастя жити. Реальність і казка, подробиця й сміливе узагальнення, щедра, навіть зухвало смілива поетика, гаряче, пристрасне зачудування й глибинна філософічність, використання пісенних мотивів та набутків народного декоративного досвіду і водночас талановитий, радісний вияв своєї сильної, щоразу оновлюваної творчої особистості — все це й створило нам велику художницю двадцятого століття Катерину Білокур.

А життя раз у раз наче б випробувало її на вірність своєму покликанню.

Напередодні війни у Полтаві вперше експонується на виставці кілька її робіт. Деякі мистецтвознавчі «гурмани» закидають їй надмірну увагу до дрібних деталей, мовляв, так малювати, то на одну лишень квітку можна витратити добру половину свого життя. Вона спокійно каже собі: малювання — то і є для мене життя, і я готова віддати на це не половину його, а всі свої дні і ночі. На щастя, таких відгуків було мало, і виставка засвідчила появу в нашому мистецтві талановитої художниці-самоука. В одній із своїх автобіографій вона скаже потім: «Вже мої рідні мене не ляjali, бо в Полтаві сказали, що я художник. Чуєте? Вчені люди назвали мене художником!»

Перші дні війни. Одна з перших бомб, скинутих фашистами на Полтаву, влучає в музей. І всі кращі роботи Катерини Білокур гинуть. Війна забере в неї чотири роки життя (картини в кольорі майже не малювала, начеб зникли зі світу всі його відтінки, крім чорного), забере молодшого брата, і ще — забере в неї й без того кволе здоров'я.

Та наперекір цьому, наперекір цим драматичним поштовхам долі, вона іще жагучіше малюватиме після Перемоги, немов заповість собі дарувати людям радість, втрачену в роки війни. Катеринині квіти забувають на полотнах з відчайдушною силою, красою й казковістю. Як заворожена, вона не випускатиме з рук саморобного пензля (з вишневої гілочки, з шматочка консервної бляшанки та з тонких волосинок, узятих з кінчика вуха тхора) з ранку до вечора. Так з'являться її шедеври «Буйна», «Цар-кокос» та «Колгоспне поле», які експонуватимуться навіть у Парижі, й всесвітньовідомий художник Пабло Пікассо високо оцінить її рідкісний хист. Весь мистецький Париж визнає за нею художницю глибоко національну й напрочуд поетичну.

Так прийде до неї широке визнання, хоч залишиться вона до нього байдужою, бо ж вершила свій многотрудний життєвий та мистецький подвиг не задля слави, а з глибокої духовної потреби — виспівати людям свій радісний талант, виспівати свою зачаровану красою рідної землі душу.

Про неї захоплено писатиме преса, їй присвоять звання народної художниці УРСР, приймуть до Спілки художників СРСР, її запрошуватимуть жити й працювати в Києві, але вона не покине рідної Богданівки, батьківської хати й тієї землі, на якій народилася, яка пам'ятає всі її сліди, яку вона порала з ланкою на колгоспних гектарах, без якої вже себе не мислить. Зрештою, тут, у Богданівці, були витoki її творчості, серед богданівського люду вона народилася й виросла, ділила з ним усі радості та смутки. З цими людьми вона й залишилася до останнього свого дня.

«Я й сама, як почну малювати яку картину квітів, то й думаю: оце закінчу, тоді вже буду малювати що-небудь із життя людського. Але ж поки закінчу, то в голові заснується цілий ряд картин, та одна від другої чудовіші, та одна від другої красивіші, та все ж і квіти. Оце вам таке. А як прийде весна та зазеленіють трави, а потім і квіти зацвітуть! Ой боже мій! Як глянеш кругом, то та гарна, а та ще краща, а та ще чудовіша, та начеб аж похиляються до мене, та як не промовляють: «Хто ж нас тоді буде малювати, як ти покинеш?» То я все на світі забуду та й знов малюю квіти». Мало хто з художників міг би так точно й мудро визначити свій мистецький принцип. Хіба що — народ. А Катерина Білокур завжди почувала себе його часточкою, бо творила для нього і хліб насущний (з косою та сапою), і хліб для душі багатьох поколінь (тонким магічним пензлем на полотні).

І тому вона безсмертна, хоч на її могилі в Богданівці вже третє десятиліття зацвітає барвінок. Її картини випромінюють нам незнищенну красу, людяність і любов до рідної землі, все те, що принесла у світ геніальна жінка на ім'я Катерина Білокур, яка народилася для того, щоб ніколи не вмерти.

1980 р.

Юрій Смолич

Мовму літературному поколінню здається, що високі, сильні й мудрі майстри нашої радянської літератури були народжені саме для цієї прекрасної ролі, що вони завжди були на своєму найвищому мистецькому перевалі, з якого віщо бачиться не лише плодюче строкате поле сучасності, а

й цілина майбутнього, цілина, яку неодмінно переорють нащадки, висіюють в неї зерно, вирощене сьогодні. З того духовного перевалу справжні майстри бачать і давно скошені, обмолочені, складені в скирди і зсіпані в засіки пам'яті врожаї, і недороди наших предків.

Здатність до цього «стереобачення» і визначила їхню позицію на перехрестях історичних подій, їхню складнючу місію радянських першопописьменників, а відтак і їхнє місце в літературі та їхню кровну причетність до всього, що відбувалося в першій, воістину драматичній половині нашого століття.

Перший пласт соціалістичного буття нашого народу відкрили й освоїли своїм полум'ям серцем і жадібним розумом саме вони, наступні літературні покоління вже вирости з їхнього досвіду, з їхньої віри в людину і в людство, з віри у можливість перебудови світу на кращий.

Ми не можемо уявити себе без вогнистого темпераменту і срібної чистоти почувань Павла Тичини, що гордо заявив: «Я — єсть народ!»; без гречної і прозорої, як осінні небеса, мудрості Максима Рильського, який із міфічного материка «білих островів» зійшов на солодко-солону землю людей, щоб відчути себе Антеєм і причетним до всього землянином, який до останнього дня сповідуватиме двокрилість людського щастя: «Троянди й виноград, красиве і корисне». А хіба можна вилучити сьогодні з нашого духовного світу емоційну магію, глибинний почуттєвий екстаз Володимира Сосюри, який пропустив крізь свої найзаповітніші, найінтимніші почування революційні та пореволюційні діяння свого народу. Варто нам лише зачуті: «Стояв серпень високого тембру» — й одгукнеться до нас прозоре степове марево, могутні степові фрески неба, історична далечінь, з якої вилетять на конях захекані непримиренні брати Половці. Яновський...

А чи можемо уявити літературу без епічної пристрасті Андрія Головка, без його жилавого, натрудженого реалізму, коріння якого розпростерлося по всьому материкові сучасної української прози.

Для нас головне сьогодні, що вони усі були, причому були на всю силу свого людського ества, свого таланту, пристрасті, світобачення. Саме тому ми так ревно і жадібно припадаємо до їхнього досвіду, до їхніх уроків і навіть до їхніх прорахунків, які були неминучими, як у кожній людині, яка розпочинає велике діло, яке не в змозі завершити одне покоління, а його вистачить і для далеких нащадків.

Хоч Юрій Смолич ніколи не був «чистим» літератором (у молодості — лицедійство у новому українському революційному театрі, згодом — журналістика, а ще — керівник

Харківської письменницької організації, редактор журналу «Україна», голова республіканської письменницької Спілки, президент Товариства «Україна»), але він чи не перший у нашій українській радянській літературі подав приклад літературної роботи прозаїка, який усього себе, всі свої людські можливості використав найбільш цілеспрямовано, щедро й потужно. Він подарував нам прекрасний взірєць титанічної роботи прозаїка-професіонала, який заходився до крихти висповідатися перед читачем, нічого не відкладаючи на потім, не економлячи ні свого таланту, ні свого досвіду, ні свого здоров'я.

Юрій Смолич — перший в українській радянській літературі прозаїк, який подарував читачеві великий цикл романів про долю свого покоління, яке пережило всі найскладніші, найтрагічніші і найоптимістичніші події першої половини двадцятого століття, покоління, яке кинуло виклик монотонній млявості історії, яке сторч головою кинулося у виривисько класової боротьби, освятило свій характер ідеалами пербудови світу, яке, зрештою, використало свій темперамент на реалізацію давньої, виплеканої ще предками ідеї — після десятків, сотень бунтів і повстань здійснити переможну революцію.

Юрій Смолич присвятив себе складній і прекрасній місії — розповісти світові про одчайдушну, грозову і цідляхетну водночас душу цього покоління, про лицарську невмирущість його діянь, пристрастей, вулканічних вивержень його революційного гніву, його нечерствіючої, незнищеної доброти, емоційної просвітленості за найдраматичніших обставин.

Буйне чаклуство весни сімдесят першого непомітно переходить у соковиту реальність літа. Подільський чорнозем аж мліє од сонця, одвічної перечуленості землі, що знову зацвіла. Повінь зеленого кольору перехлюпується за обрій, від того й небо пад Віпницею здається заленаво-синім, як морська вода на глибині.

Від літературного Львова мене делегували на дні української літератури, що відбувалися на моїй рідній Вінничині.

Душа святково раювала од передчуття нових знайомств, од зеленого хмелю подільської весни, од високого сплеску любові до цього отчого краю, од солодкого дурману акації, що до самозабуття цвіла під готельним вікном. Ловлю себе на тому, що вже зараз я можу пояснити свій тодішній «віницький» настрій, можу унормувати його і знайти витоки сво-

їх почуттів, а тоді це був просто весняний клекіт молодості й зачудування тим, що світ зеленіє, купається в сонці, плодоносить і знову й знову зачаровує душу. Навпевне, я мав тоді на це право, бо був наймолодшим письменником у чисельній делегації українських літераторів.

До глибокої півночі готель вирував знайомствами, розмовами, шпилькастими дотепами, приглушеним бубонінням віршів, вибухами щирого сміху. Готельна чергова не ремствує на цей літературний ярмарок, бо такий письменницький «букет» уперше гостює в готелі за її пам'яті, бо й сама вона перейнялася нашим пастросом, хоч і не забуває вже вкотре пагадати: «Будете їхати, не забудьте залишити автограф. У клізі подяк...»

Та нарешті виснажилися дотепники, глибока північ пригасила святковий азарт (кияни приїхали автобусом, натомилася від спеки та дорожніх балачок), стиха поклацують замки у дверях готельних кімнат, гасне світло у вікнах. Я вийшов на балкон своєї кімнати, щоб остудити перед сном розпашіле, збуджене обличчя, а може, й душу.

На нижньому поверсі світилося єдине вікно, а точніше — світилася кімната, двері якої виходили на балкон. Вже й свігатиме, а комусь ще не спалося. Навіть не вірилося, що це хтось із наших, адже завтра (тобто вже сьогодні!) — напружений, розписаний, як сценарій, до хвилини день, який завертить нас усіх у вировиську святкового регламенту, ніколи буде й подих перевести. Своєму безсонню я не дивувався, сказано ж — наймолодший, витримаю.

Та раптом у склі вікна майнула тінь, і на балкон обережно, щоб, бува, не скрикнули двері, вийшов Юрій Корнійович Смолич. Він ще раз сторожко озирнувся, одійшов у закапелок балкона, якимось злодійкувато-кумедно добув з кишені сигарету, хапливо чиркнув сірником, знову зазирнув у кімнату, жадібно затягнувся, стеновав плечима і довго шукав, де б заховати недопалок? Наче школяр, що ховається від очей батьків.

Він зник у кімнаті, а в склі балконного вікна ще довго маячила постать людини, зсутоленої за робочим столом.

Ту ніч, яку ми безтурботно перевели на дотепи, словесну потеруху і веселу гульбу, він не подарував небуття, хоч і мав би для того весь набір виправдань: далека дорога, кволе здоров'я, тягар керівництва делегації.

(Вже через шість літ я запитаю його дружину Олену Григорівну про ту підпільну затяжку гарячим цигарковим димком опівночі, і вона скрушно сплесе долонями: «Я ж так і думала. Лікарі категорично заборонили йому це зілля. Досі в потаємних місцях надпалені ним цигарки знаходжу»).

Творчість, постійна, вкрай виснажлива робота була потрібна йому як єдиний, істинний спосіб життя. І тому він жив не в літературі, а жив літературою.

День минав в організаційних клопотах, і Юрій Корнійович доточив його нічтю.

На сніданок він прийшов хвилина в хвилину. Був збуджений, говіркий, невимушено шляхетний. Юрій Оліферович Збанацький познайомив нас: «Наймолодший з мого «пилороднепроникного» десанту, що висаджується нині в Стельмахових Дяківцях...»

Юрій Корнійович приязно глянув мені в очі, лагідно всміхнувся й відповів: «Найстарший повинен знати наймолодшого. От ми з вами й визначаємо середній вік нашої делегації, а середній зріст... між Василем Земляком та Андрієм Мясківським». Одрозумівши ж пропозиції про середню вагу та середній талант — і сніданок перетворився на миле, якесь аж родинне свято.

Я тоді подумав, що цей його настрій ще акумулюється в його серці від того, що доба його життя не зійшла марницею, не канула безслідно у безвість; майже неймовірним зусиллям волі він переміг не лише себе, а й норовистий галоп часу. Він таки зупинив його, бо наперекір усьому висповідався нині перед чистим аркушем паперу. Тому чесно й легко їсться ранковий хліб, легко дихається повітрям, і очі всміхаються людям.

Далєбі, я не дивлюся на цю Смоличеву рису крізь збільшувальне скло. Зрештою, як не захоплюйся нею, а перебільшити її просто важко.

Зосереджую свій погляд на цій грані його письменницької та людської особистості, бо кожен з нас у того чи іншого видатного майстра бере саме ті уроки, які найбільш співзвучні його душі або які йому доконче потрібні, щоб скоротити час своїх власних шукань на котрусь із істин письменницького ремесла.

Розумію, що таким логічним маршрутом можна зайти і гримнутися чолом у крайність, проігнорувавши священний фактор натхнення, глибокого душевного осіяння. Але йдеться не про крайності. Митець сам створює ритми і закони свого буття, закони використання свого таланту й душевної енергії. За життя Василеві Землякові аж надто часто закидали вигойдування на повільних хвилях його настроїв, правдиво селянську неквапність (ця риса Земляка-сценариста просто приголомшувала кіношників, які поспіхом ковтали бутерброди, переписували мізансцени, гарикали на акторів і гнали план кінозйомок), надмірну розважливість у тих місцях, де інший давно б уже прийняв очевидне рішення. Та

увімо Василя Земляка іншим хоч на мить — і ми вже не повіримо, що саме він міг написати, витворити «Лебедину зграю» та «Зелені Млини» з багатоповерховістю фрази, із повільними вичаклюваннями із небуття своїх героїв.

Ділюся цими своїми спостереженнями і для моїх літературних (та й не літературних) ровесників, і для тих, хто щойно прийшов у літературу, і для тих, хто лише набирається відваги переступити її священний поріг. Все це нам треба знати, аби і в цьому не марнувати часу на себешукання.

І уроку Юрія Смолича тут просто не обминути.

Він начеб постійно твердив: я прийшов в українську прозу на одне-єдине людське життя. Іншого в мене не буде. І тому я мушу висповідати людям усе, що пережив, передумав, перебачив і перечув. Це моє кредо, в цьому сенс мого буття. А нащадки розберуться, що залишити собі на духовний спожиток, а що здати в записники пам'яті.

І він одержимо златив свій, смоличівський, епос про Людину у вирі Революції, про Людину, за якою бачиться Народ, драматичні роздоріжжя його душі, могутні злети його духу й народження в ньому чогось воістину нового, нечуваного — державності народної душі.

Юрій Смолич непастино експериментуватиме, вводячи у свою прозу публіцистичні монологи, живі історичні поста-ті, документальні фрагменти, випробовуватиме багатоступеневий сюжет з автономними міні-сюжетами, «схрещуватиме» революційний, масовий епос із проникливим інтимним, ба навіть утаємничено інтимним потоком сповідальності.

І чим більше він проникатиме в цю тему, тим щедріше вона розкриватиме йому свої надра. І він зачаровано знову буде повертатися до неї, до своєї генеральної письменницької теми Людини в Революції, і ця тема щоразу підсвічуватиметься якимсь незвичним, але його, смоличівським, світобаченням.

Так здійснить він свій літературний подвиг, створивши цілу бібліотеку української прози про революційні події на Україні й про людину, яка стоїть в епіцентрі цих подій.

Для іншого вистачило б і цього на одне людське життя, але він боїться, щоб навіть крапля його власного досвіду і досвіду його покоління канула в небуття.

І тому він здійснює ще один — не менший, можливо, й, навпаки, більший, це покаже час, подвиг. Юрій Смолич пише вкрай оригінальну історію української радянської літератури в письменницьких особах, у щиросердних спогадах про найяскравіших представників свого покоління.

Кілька книжок його «Розповідей про неспокій» стали чи

не найчитабельнішими серед книжкової продукції останнього десятиліття. І все це тому, що Юрій Смолич одразу ж узяв дуже точний і мудрий тон своїх спогадів. Він не вдається до поспішних висновків про творчість своїх колег, не підсаджує їх на громіздкі постаменти, не розподіляє між ними місць у літературі, як готельний адміністратор, він лише гречно, з м'якою смоличівською інтелігентністю воскрешає їхні характери.

І перед нами постав увесь строкатий, галасливий, ярмарковий літературний процес республіки в пореволюційні роки, але постав він у людських характерах, у психологічному дійстві, де сам Смолич виконує роль не самовпевненого, свавільного режисера, не суфлера, а пристрасного очевидця, співучасника подій.

Це й визначило бучний успіх його експерименту.

Остання книга цієї літературно-письменницької епопеї «Мої сучасники» вийшла вже по смерті її автора.

Восени сімдесят восьмого до нас знову прийшли Яновський і Курбас, Ванда Василевська й Паустовський, Корнійчук і Сенченко, Петрицький і Козланюк, Блакитний і Муратов... Вони принесли з собою гаряче дихання двадцятих, тридцятих, сорокових і п'ятдесятих років нашого століття.

Але з ними до нас прийшов і сам Юрій Смолич, бо у кожному слові його книг пульсує його гаряче серце, непогасне тепло його душі й розуму, бо кожна його книга випромінює світло його письменницького таланту.

І так він приходитиме до все нових і нових поколінь.

Щоб віддати їм свою пам'ять і пам'ять свого покоління.

Григір Тютюнник

На межі п'ятого і шостого десятиліть нашого віку тяжка переможна війна з фашизмом, виснажливі відбудовчі повоєнні роки (починали ж заново своє життя на апокаліптичних румовищах Куртелісів і Хатиней) вже переходили в історію на трепетне зберігання в людській пам'яті. Це було радісне, давно очікуване прощання, а в чомусь-таки й сумне, бо то були літа чийогось життя, чийогось дитинства, першої мудрості та першої любові.

Все було щільно спресовано в часі, навіть накладалося одне на одне: героїзм воєнних років, і пронизливе скріпіння милиць на дорогах, що ведуть до рідного дому, і соро-

м'язливе подзаенькування медалей на гімнастерках, і стогін худих корів у плузі, і перші наші врожаї, вимолочені допотопним ціпом, і атомне пекло Хіросіми, і пробудження зі сну казахстанської цілини, і закинутій людиною у всесвіт супутник, що вперше подолав земне тяжіння, і відчайдушний стрибок у космос нашого співвітчизника комуніста Гагаріна. Всі ці події вмістилися в неповних два десятиліття людського життя, хоч їх вистачило б на цілі сторіччя давнішої історії. Цілий літопис: від повного, навіть зоологічного знецінення людського життя фашизмом у концтаборах та на окупованих територіях — до апофеозу людської всеможності у всесвіті.

Все це у нашій сьогоднішній розмові має принципове значення, бо саме ці події творили людську особистість на ім'я Григорій Тютюнник, творили його пам'ять, душу і свідомість. Згадайте: йому ще не було десяти, як на першу зав'язь людини в ньому впала війна.

Мабуть, саме оцей перенасичений, контрастний досвід нашого народу, досвід його душі, потреба осмислити цей етап його буття на землі відкрили на початку шістдесятих років перед радянською літературою новий тематичний простір і новий духовний вимір людини.

На якісно інший, філософський цикл осмислення всього цього в українській прозі вийшли не лише Андрій Головка, Олесь Гончар, Іван Сенченко, Петро Панч, Володимир Бабляк, Павло Загребельний, Олександр Сизоненко, Василь Земляк, Григорій Тютюнник, а й двадцятирічні діти війни, а точніше — її ровесники, яких врятував народ для свого майбутнього. Їх уже нетерпеливо чекала література й читач. Тому вони приходили впевнено і сміливо. Їх не запитували старші: хто ти? Ставай, працюй, тематичних займищ вистачає, а там побачимо.

Тому протягом дуже короткого часу в нашій українській прозі вже були:

перечулений, ліричний, якийсь аж безоглядно довірливий до своїх героїв Євген Гуцало;

категоричний і багатолікий, ще напівселюк за психологією своїх героїв, але вже й напівінтелігент Володимир Дрозд;

емоційно ощадливий, багатозначно закодований, невелеслівний «європеїст» із одноповерхової житомирської околиці Валерій Шевчук;

застібнутий поки що на всі хрестоматійні гудзики, але сповнений найвищих літературних амбіцій Роман Іваничук.

Та інші, хто втримався на рівні свого таланту в наступні літа. А було ж їх — десятки.

А ще з могутнім подихом до українського читача приходять молода російська проза Юрія Козакова, Василя Шукшина, Юрія Нагібіна, Юрія Бондарєва. Перекладені з молдавської твори Йона Друце, з вірменської — Гранта Матевосяна, з грузинської — Нодара Думбадзе, з білоруської — Василя Бикова, з киргизької — Чингіза Айтматова. Й не тільки їх.

У такій ситуації, маючи літературний талант, треба мати ще й рідкісну мужність, щоб не квапитися і собі в письменники. Сьогодні ми знаємо, що тоді письменник Григор Тютюнник уже був. У чіпкій, надійно заземленій пам'яті на людей, у стриманій, прискіпливій до подробиць мистецькій уяві вчителя вечірньої шахтарської школи, який викладав своїм ровесникам російську літературу, Григора Тютюнника вже жив чия не весь той людський світ, який ми згодом радісно називатимем «тютюнниківським» і впізнаватимем його вже з першої фрази.

А Григор Тютюнник не квапився, стоїчно одганяючи від себе спокусу друкуватися. Боявся? Але ж сьогодні ми можемо твердити, що у малому і у великому він був людиною безстрашною. Розрахунок на те, хай перешумлять, хай втомляться від свого першого успіху Гуцало, Дрозд, Шевчук та інші? Така математика аж ніяк не вкладається в його відкритий на всі сторони світу характер. Відмовляли в редакція? Але ж сьогодні ми знаємо, що вся (повторюю — вся!) написана Григором Тютюнником проза опублікована.

Що ж його тоді стримувало?

Адже в тридцять років він уже прожив ціле життя, радощів, драм, прозорінь, занепадів, добра і зла якого вистачило б на біографію шістдесятилітнього чоловіка. Отже, досвід сирітства, війни, ранньої дорослості, трепетне відчуття непоказної, невелесливної, грубувато-сором'язливої людської доброти — все це потужно працювало на завершальний етап його таланту.

Саме на завершальний, бо перед цим було жадібне, потютюнниківському серйозне, уважне до дрібниць студіювання мистецької таїни Толстого і Чехова, Стефаніка і Шолохова, Коцюбинського і Платонова, Косинки і Головка, Гончара і брата Григорія... Одбрав лише те, що без принуки лягало в його мірки світу, вписувалося в його темперамент, в його життєву філософію. При цьому пам'ятаймо, що він не був таким собі чемненьким, улесливим учнем з передньої партії, він уже стільки пережив своїм серцем і розумом, побував на таких перехрестях людських драм і радостей, що міг іноді й вчителям ставити каверзні запитання. Тому найбільш вірогідний варіант відповіді на цю тютюнниківську

таємницю, либонь, той, що найсуворішим і найсправедливішим суддею письменника Григора Тютюнника був... сам Григiр Тютюнник. Всi двадцять рокiв своєї творчостi. Саме це давало йому можливiсть iз шляхетною гiднiстю сприймати беззастережне визнання свого таланту на шпальтах «Лiтературної України» i газети «Правда» (а одна кiївська газета хвалила його так, що навить назвала «непревзойденим мастером междометий»; коли в товариствi хтось дуже галакав, вiн казав: тихiше, бо в цьому я неперевршений), i саме це давало йому можливiсть не розводити «мелодрами» пiсля виступу якогось поодинокого критика, котрому зручнiше було бачити сад лiтератури як збiговисько телеграфних стовпiв.

Отож вiн не поспiшав тодi, знаючи щось таке, що належало знати лише йому. Щось вiн перевiряв iще в собi, щось безжално ревiзував, розумiючи, що iде в лiтературу назавжди, iде не на свято, а на важку, виснажливу, багато в чому певдячну роботу, яка невидступно переслiдуватиме його всюди.

Мабуть, комусь iншому то б полегшило момент вибору: є в лiтературi Григорiй Тютюнник iз «Виром», люблячий брат, з одним прiзвищем якось проживемо, на хлiб заробимо. Для Григора ж ця обставина ще бiльше драматизує вибiр: якщо вже бути — то не лiтературним дублером чи фiлiалом Григорiя Тютюнника, а — Григором Тютюнником! Отож i це його затримувало. Не мав права починати упiвсили, не мав права уже на очах читача позбуватися решток учпiвства, бо все вже в цьому свiтi людьми перевiрено: цiна мовчання часто бiльша за цiну слова. Нiчого вертiтися перед людьми з «фiлологiчними фiглями». Либонь, останнiй, драматичний штрих у його зрiлостi поставила братова смерть.

I тодi вiн зробив перший крок. Надрукував у «Лiтературнiй України» новелу «В сутiнки». Це була якась чаклунська магiя: помер знаний всiма Григорiй Тютюнник i появляється Григiр Тютюнник. Чи не помилка в iменi? Нiби вiдчуваючи цю читацьку розгубленiсть, газета тут-таки друкує «Сито-сито», а журнал «Днiпро» — «Печену картоплю» та «Обмарило». I лише злiсний лiтературний дальтонiк мiг надалi плутати цi iмена. I все. Без творчостi Григора Тютюнника вже важко було говорити про українську прозу. Без нього раптом гасло якесь навдивовижу природне, мудре свiтло i випадала цiла духовна система в людськiй панорамi нашої лiтератури. Пiсля кiлькох перших його новел нам уже здавалося, що Григора Тютюнника ми знаємо давно, був вiн молодий i талановитий, але взяв «тайм-аут», щоб прийти з тихою, невелеслiвною мудрiстю, з тактовним усезнанням i все-

розумінням життя, з болісною і радісною здатністю читати кожну людину, кожен, навіть вкрай потаємний порух її душі. Він прийшов у літературу, знаючи вже всі її професійні таємниці, бо знав, що немає ніяких інших таємниць, є лише одвічна таїна любові до людини. Немає таємниці підробки під правду, є таємниця правди. Немає загадки злості, є загадка доброти. Немає загадки пошлості, є загадка благородства. Григорій Тютюнник писав не для того, щоб розповісти людям про людину, а щоб обов'язково зрозуміти в ній щось таке, що вже ніколи не повториться в іншій людині. Не повториться навіть за найпедантичнішою життєвською теорією ймовірностей.

Згадаймо його найпершу новелу «В сутінки». Скільки високих слів вишепотіла, виворила і виволала наша поезія та проза про матір. І цілували її «мозолясті руки», і привселюдно клялися в любові, і ставили на постаменти, і — самі знаєте. Тема матері. Розступіться! Міг би й Григорій Тютюнник не повторитися у своїй любові. Але для чого бити себе в груди й лементувати там, де діють закони найелементарнішої людської моралі, відступ від якої може цікавити хіба що психіатрів. Куди чесніше й благородніше для Григора Тютюнника зрозуміти матір. Важко пережити це драматичне зрозуміння її зради покійному батькові і ще важче так само любити матір, тепер уже піднімаючись із безодні свого дитячого відчаю до любові.

«Вони вже забули про мене. Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде. А вони ждуть його весь вечір, та й цілий день ждали. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, — знають, а ждуть».

Ви ж чули самі: в жодному з цих трьох речень Тютюнника жодне слово «не брязкає», не йде «порожняком», всі вони напружені, як копії в шлеї, що тягнуть вантаж на круту гору. Задихаються, надривають жили, а — йдуть.

У кожній новелі Григорій Тютюнник повставатиме проти банальних, спрощених, надто залітературених поглядів на людину, він одержимо здиратиме з неї нашарування квапливих, улесливих ремісників, як мати дьоготь з воріт, зішкребатиме лак і фольгу, щоб дістатися до живої й трепетної істини і тільки тоді по-справжньому зрозуміти характер в усій його складності.

Йому мало самих лише синівських ревнощів хлопчика до материного залицяльника в новелі «В сутінки».

«— Ану, марш на піч! — чую за плечима, і пужално випадає у мене з рук».

— Навіщо ти на нього гарикаєш? — з легким докором каже він.

Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу, як милостиня, поблажливість самовпевненої людини».

Ви чуєте, як крізь рядки просочується щось далеко драматичніше й більше за «генетичну» ревність. Це був би не Тютюнник, якби він зупинився на цьому найпершому зрізі. Він мусить докопатися ще до чогось. Ось подивіться, як одчайдушно, але не віроломно (бо ж любить матір до знетями!) іде він із своїм горем до причини суттєвішої, а отже — тютюнниківської:

«Мабуть, для того, щоб зачепити його за живе, вони починають розповідати про мого батька (зверніть увагу: не про свого чоловіка, а «про мого батька!» — *В. Я.*), про те, що він молився на них, мов на ікону, роботу з рук вихвачував.

— Я ще було сплю, а він, дивись, уже й корівку здоїв, і дровець уніс. Стане ото на коліна та й складає по одному обаполку, щоб не гримнути, не розбудити.

— Ну й дурний був. Вам, бабам, чим більше потураєш, тим швидше спротивишся».

Яке точне й виважене Тютюнникове наближення до чогось найголовнішого, що розкриває нам всю глибину материнської драми і дістане до самісінького подвійного дна, до глибоко замаскованої суті «залицяльника».

Ось він — момент істини:

«Я згадую той день, коли тато йшли на фронт. Він, оцей чужак, обнімався тоді з татом і говорив:

— Ну що ж, Миколо, ти там старайся, а ми, тиловики, тут надолужуватимемо.

І тато пішли.

А якось через півроку, вночі, коли я почув крізь сон важку тяганину в сніях і якийсь дивний, скажено радісний і придушений материн голос:

«У, безсоромнику! Не встиг чоловік за поріг...»

Я похолов з переляку і затоквся на печі, шукаючи злаз...

— Мамо! — закричав я і заплакав.

Вона відповіла спокійно і навіть з досадою:

— Чого тобі?

— Хто там?

— Нікого. Спи!

Я трохи заспокоївся, приліг і довго слухав потім, як десь у подушці стугонить моє серце...

І ось лише тепер я зрозумів, що тоді мене обдурили».

Для найприскіпливішого літературного «експерта» сказа-

по все. Можна ставити останню крапку. Але для Тютюнника це не «анатомічний» дослід над потрібною драмою сина, матері й «чужака», не безкомпромісний розтин характерів, а — ще раз на цьому наголошую — життя, і мудре тютюнниківське розуміння його. Докопатися до причини, неодмінно побачити ці причини без ілюзій та гриму, не осліпнути від злості й піднятися до людяного розуміння, щоб жити далі.

І тому: «Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило.

— Не треба, сину, думати про це, Не треба. Я й так все життя каратиму себе, хоч небагато вже осталося жити...

Вона втирає шкарубким пальцем мої очі».

Якби не було всього пережитого хлопчиком, якби він не вистраждав права на ласку — була б ця остання сцена сентиментально-фальшивою, з нудотним присмаком лаку й повідла.

Кожна крихта радості дається людині лише як винагорода за чесно і мудро пережиті смутки. Лише тоді ціна радості справжня. На цьому завжди стояв Григорій Тютюнник, знаючи, що це — єдина точка, з якої можна казати усю правду, не лукавлячи ні перед собою, ні перед людьми.

Це детальна студія першої опублікованої в пресі новели «В сутінки» стосується всієї творчості Григора Тютюнника, бо, як на мене, він все життя писатиме свій один-єдиний твір про те, як бути людиною, як доречно вчасно робити «ревізію» своїй душі, як мудро й суворо треба любити людину. І з висоти цієї любові (а точніше — з глибини її!) казати людині всю правду про неї. Правду, яка нікого не принижує. Бо ця правда сказана задля того, щоб з р о з у м і т и.

Немає любові вищої за розуміння.

Мабуть, Григорій Тютюнник лукаво руйнуватиме риштування тих критиків, котрі захочуть між його першою новелою «В сутінки» та останньою закінченою повістю «Вогник далеко в степу» провести бездоганну висхідну лінію. Творчість — це не графік росту надоїв у передовому колгоспі. Перша Тютюнникова новела «В сутінки» тоді могла б розташуватися десь ближче до верхньої точки, а пізніша «У Кравчини обідають» — теоретично пасувала б молодому Тютюнникові. Він працював, думав, виснажувався від «опору матеріалу», який там обирав з найтвердіших пород, з найпервозданніших природних утворень, ім'я якому — неповторний народний характер. Він тішився й розповідав першому стрічному (розповідав, щоб перевірити себе) віднайдену ним художню деталь, і ще більше тішився, коли деталь «брала».

Ми купували з Григором «Запорожця» для нього. Вибрали, обдивилися, оформили документи. Треба виїздити. Не заводиться. Покехували майстри, мучили стартер, шелестіли троячками, а Тютюнник понуро мовчав весь час. Коли вичерпалися всі можливі «діагнози», він сказав: «Значить, бензин старий. Треба заливати нового». Отак прийшов до нас дядько Никін із його однойменної повелі. Для Григора він був живим, реальним, суцям. Тому й прийшов. І допоміг, бо на заводі в машину справді залили якусь суміш, а не бензин. По дорозі додому Тютюнник збуджено потирав руки: ну, як тобі дядько Никін? Дав прикурить «автоакадемікам».

«Три зозулі з поклоном» ми знали ще до публікації. Знали напам'ять кілька варіантів. Йому подобалося, і він першої ж нагоди розповідав знову, щось іще перевіряючи на слух і на реакцію присутніх.

Та часто був мовчкватим, наїжаченим і навіть гірко несправедливим, бо щось, тільки йому знане, чомусь не давалося. Знав, як ким воно повинно бути, а воно вислизало, не поміщалося в слово. Все, про що писав Григій Тютюнник, мусило бути вкрай матеріальним, щоб усе можна було помацати, провести по ньому рукою: і настрій, і деталь, і думка, і тепло, і холод, і колір. Смак страви і смак самого часу. В цьому одна з таємниць його прози — облікаюча конкретика. Коли вона не давалася — страждав. Тим очищаючим стражданням, на яке здатен лише справжній митець. Можливо, колись кібернетики і запрограмують «робота-прозороба» на постійний творчий ріст, може, й застрахують його від невдач, але ж він живитиметься не могутніми пристрастями самого життя, а від централізованої, пропущеної через безліч трансформаторів електромережі. Тому й творчість Григора Тютюнника нагадує кардіограму його серцебиття. Та ніхто не кине йому, що бодай один свій твір він написав упівсили, лукавлячи в чомусь перед собою чи перед читачем. Щойно я перечитав ще раз усе ним написане — і не знайшов такого твору. І це — ще один тютюнниківський урок усім нам.

Мусимо собі зізнатися, що, називаючи його майстром характеру (хай навіть рідкісним і невичерпним), ми таки звужуємо значення його прози. Ми зупиняємося на тому, з чого Григій Тютюнник тільки розпочав свій твір. Його стартову лінію ми приймали за фінішну.

Так, як поезія мислить категорією спресованого поетичного образу, так проза мислить і пізнає світ людським характером. Все інше — закамупфльована підробка під неї. Звіртеся з Толстим і Гоголем, із Стефаником і Шолоховим,

із Коцюбинським і Платоновим. Без характерів, які живуть і діють за непорушною логікою свого людського «я», за логікою свого темпераменту, досвіду, соціального статусу і настрою свого часу — проза безладна. А отже — бездуховна. У кожній зрілій і серйозній літературі вміння творити людський характер мусить бути «кандидатським мінімумом» для письменника. Аж потім уже починається проза.

Не задля самого лише характеру писав Григорій Тютюнник. Характер потрібен був йому, щоб через нього достукатися, докричатися до серця, розуму й совісті інших. Щоб у наших сьогоднішніх матеріальних гараздах раптом безжально запитати: а хто ти, коли на самоті? А без чого б ти не зміг жити? А що покаже твоя душа, коли її взяти на безкомпромісний рентген? Власне, ті запитання, які сьогодні ставлять нашим сучасникам Айтматов і Бондарев, Гончар і Астаф'єв, Биков і Белов, Загребельний і Думбадзе, Распутін і... І кожен серйозний прозаїк, котрий займається не школярськими вправами в краснописі, а одержимо акумулює в собі духовні проблеми часу, серед яких найголовніша: допомогти людині стати кращою, добрішою і мудрішою. Григорій Тютюнник був із тих, хто не відпускав читача, поки він не відповість. Ось у чому справжня сила і духовна вартість його прози. Ось чому Леонід Новиченко у «Правде» поставив доброту й духовність «Климка» за взірць соціалістичного способу життя.

Згадаймо «Поминали Маркіяна». Прочитати в ньому лише характер чи прийняти його за сільський типаж — то означатиме: ампутувати новелі корінь. Десь у тридцятих роках наша проза трактувала б Маркіяна (як характер із соціальної плоти з киснем часу в його крові), як явище позитивне. А чого ж, є в нього й певні чесноти: активіст, любить порядок у всьому, за порядок не дасть попусту навіть рідній дружині Стесі й дітям, візьме на себе ініціативу навіть тоді, коли вона позбавлена сенсу. Все чин чином, тягнув би на «позитивного». Можна й симпатизувати. Але для Тютюнника спершу треба зрозуміти, по-шолоховському одержимо докопатися до суті, до правди, взяти найсуворішу «пробу» совісті, а тоді вже... побачимо... Як вульгарно б прозвучало тут оте традиційне «розвінчує». З непохитним художнім тактом, навіть із людяним співчуттям він досліджує Маркіяна. Більше того, Тютюнник сам важко, драматично переживає, що Маркіяна ні за що любити. Хотів би, а — ні за що, бо все його життя, всі літа, вчинки і думки були просочені нещирістю і душевною глухотою. За високими тютюнниківськими мірками це, власне, й не було життя, а прісне існування бездушного вискочки.

«Лишень Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель, йдучи додому повз кладовище, зупинився навпроти одинокої, чорної могили, зняв шапку і п'яно проварнякав: «А що, порядок треба знать? Хе! От тобі й порядок!..»

Сам Тютюнник не торжествує, що оголив для себе (і для читача) моторошну порожнечу в Маркіяновій душі. Він страждає, либонь, більше від цього, як Маркіянові родичі й односельці.

От де вияв справжнього, непідробного людинолюбства — святині нашої радянської літератури, її творчого методу, святині, від якої Григір Тютюнник не лише ніколи не відступався, а й самовіддано, талановито збагачував її.

Сьогодні весь ідеологічний корпус, всі мистецькі сили кидаємо на вияви бездуховності й споживацтва у нашому житті, на те, щоб відстояти в людині все те найкраще, що їй до лиця на нашій радянській землі. Тож згадаймо сьогодні, що письменник Григір Тютюнник теж розгледів цих нахабних залицяльників до натомлених самотніх вдів, цих порожніх Маркіянів, пам'ять про яких вмирає разом з ними, цих глухих до скимління власної совісті та до чийогось плачу і сміху Дзякунів, він розгледів їх і засудив найвищим судом народної моралі і свого людяного таланту. І тому він був і залишається для нас не лише майстром слова, тонким, всевидючим психологом, прозаїком, чия творчість могла б прикрасити будь-яку літературу, а й письменником, обдарованим непересічним талантом безкомпромісної громадянськості й відваги. Всі ці його якості постійно живила любов, не криклива, шляхетна й надійна любов до людей і правди. Не можна любити людину, не знаючи всієї правди про неї. Не можна любити землю, коли принизливо загравш з людиною, яка стоїть на цій землі. Не можна по-справжньому любити свій час, коли не воюєш за час і для своїх дітей.

Все, що він робив у літературі,— робив талановито і неповторно.

І все ж він дуже точно знав можливості свого таланту, коли хочете — можливості своєї тютюнниківської любові. Якщо тема лежала не в самому епіцентрі його людської пристрасті — він не брався за неї й обминав десятою дорогою. Не любив її, бо не знав настільки, щоб полюбити на всю силу своєї любові. Не терпів спрощення людини. Особливо в такій відповідальній і по-державному значимій темі, як робітнича. І мав на це право. Перечитайте «Вогник далеко в степу», «Івана Срібного», «Климка», «петеушні» оповідання — і ви зрозумієте чому. Не тому, що він написав про це,

а тому, що його ображало чись недобачення великого серця простої людини під уніфікованою спецівкою. Тютюнникова серйозність у ставленні до свого таланту не дала йому жодного разу сфальшивити, і тому його творчість не має «шлаку», він спалював його в собі. І це був ще один його талант, про який мусимо пам'ятати.

Часом літературні «гурмани» стверджують, що Тютюнника б ніколи не вистачило на роман. Правда, до цього вони були переконані, що йому й повість — дуже довга дистанція. Сьогодні можемо твердити, що є в Тютюнника роман. Наймення його — «Люди» (до речі, так і хотів назвати одну із своїх книг), обсяг — усе написане Тютюнником. На одному з «круглих столів» «Литгазеты» Євгеній Євтушенко доводив, що настав час «тотального» роману, в якому дія вільно переноситься з одного часу в інший, в якому живе багато героїв, у якому є і село, і місто, який рухає не сюжет, а громадянська пристрасть автора. Він був здивований, коли ми з Миколою Вінграновським сказали, що такий роман уже є, що його написав Григорій Тютюнник. Ось вийде повна збірка творів Тютюнника — і всі ми переконаємося, що це не полемічне перебільшення.

Готуючись до цього слова, я для експерименту познайомився з вершинними новелістичними досягненнями останніх років у одній із дуже авторитетних літератур світу — французькій. Лідерами чотирьох різних новелістичних шкіл у сьогоdnішній французькій новелістиці є Андре Дотель, Мішель Турньє, Поль Саватьє і добре знана в нас Франсуаза Саган. Їхній патріарх Андре Дотель, який пройшов і крізь імпресіонізм, і крізь декадентство, і крізь рафінований модернізм, і... прийшов на схилі літ до висновку: «Правду кажучи, в будь-якій історії, якою б звичною вона не була, є якась чудесна мить, яку важко вловити, але яка приводить події в рух». Цю тезу він підтверджує своєю кращою новелою «Дорога на Монреаль», в якій молодий, добротнo влаштований у цьому світі Тьєрі — типовий духовний продукт свого суспільства — лише в третьому десятилітті свого життя випадково задер голову і вперше побачив небо. І таким його побачив, що нарешті відчув, де в нього серце. І вся матеріальна арифметика його життя йде шкереберть.

Прихильник традиційної форми й реалізму Мішель Турньє в новелі «Хай буде радість моя зі мною завжди» чи не єдиний раз «легально» торкається світу людської доброти. Піаніст Рафаїл блазнює перед натовпом, який шаленіє від задоволення. Психоз ось-ось переросте в божевілля юрби. І раптом з-під його пальців народжується мелодія Баха. І зала затихає, потім — затамовує подих. Очищається і душа

піаніста від чарів справжнього мистецтва. Правда, рятує Рафаїла в цьому світі його ангел-хранитель. Та новелісту й цього мало. Він не довіряє собі й називає новелу ще й «різдвяною казкою».

Своїм респектабельним, влаштованим, глухо заброньованим у своєму діловому світі героям Франсуаза Саган у новелах начеб просвердлила маленьку дірочку, крізь яку іноді проникає портативне диво. У «Ставку самотності» таким дивом для героїні є... мить, коли вона вийшла зі свого «фіата» й пішки пройшлася по осінньому лісі.

В одній з кращих новел Поля Саватьє «Той, котрий уник смерті» герой хоче врятувати своїх співвітчизників від катастрофи й загибелі, та самі ж співвітчизники запідозрюють його в цьому незрозумілому для них вчинкові, й він підставляє свою голову під гільйотину.

Розумію, що ненарошне, але щось таки спрочую, переповідаючи деякі з новел. Кращі. Кращих французьких новелістів. Не запідозріть мене в хуторянському марнославстві, але співставте оцих чотири мистецьких світи зі світом Григора Тютюнника (до речі, ми чомусь дуже боязко й неохоче виходимо на оце підсвічування нашої літератури іншими літературами світу). От сміливіше поставимо поруч із скрипалем Мішеля Турньє Тютюнникового баяніста Ладимира з повели «Проти місяця». Поруч з Тьєрі, який уперше побачив небо над головою в зрілому віці (герой Анре Дотеля), хай стане Миколка із «Зав'язі». Поруч з хтивою молодичкою Франсуази Саган хай стане Катря Безверха з «Оддавали Катрю». І біля дивака Степана Секремента з «Кізоньки» хай стане дивак Поля Саватьє. І ви зрозумісте, до чого я веду. Якби виникло питання, на чий з них плече опертися, хто з них надійніший (а не просто рідніший) у своїй доброті, у своїй людській та людяній реальності, в життєвому демократизмі, — мабуть, не лише ми, а й переважна більшість самих французів (не для чистої естетики, а для земного життя) вибрали б людей Григора Тютюнника. Любові, світла, чистоти й незнищеного благородства героїв його новел вистачило б для поліпшення духовного здоров'я, якщо хочете — гуманізації героїв деяких названих мною новелістів. Отож і в таких літературних масштабах Григор Тютюнник не меншає, хоч йому до цих масштабів було байдуже, він просто чесно робив своє діло, пам'ятаючи, що виріс із хліба свого народу, з його ідеалів, з його моралі, віри і правди. Віддячити міг тільки словом художника, словом, заадресованим своєму народові. Словом, призначеним не для хвилиної втіхи, а для серйозної «роботи душі». На це була спрямована вся енергія його таланту. На все інше йшли тільки її невикори-

стані залишки. І тому нині для нас є один-єдиний Григір Тютюнник — його мужня проза.

Та не лише радіймо, що вона є в нашій літературі, а й думаймо: чи не надто балакучі ми й стилізовані в порівнянні з нею? Чи не видихасмося ми на етапі солодкої словотворчості, не доходячи до чогось головного, справжнього і вічного в людській душі? До того, що можемо з чистою совістю протиставити агресії тваринності, езуїтського підглядання за людиною крізь шпарину, вахханалії сексу, хворобливому смакуванню почуттями істот з пластмасовими душами, літературним доносам на людину й людство — всім тим численним хворобам, в яких надсадно борсаються багато західних літератур? Протиставити з такою гідністю, з такою невідпорною художньою силою, як робить це Григір Тютюнник. Може, саме тому серед небагатьох інших українських радянських прозаїків, за творами яких судять про авторитет нашої літератури в світі, є ім'я Григора Тютюнника.

А ще окремі теми: Тютюнник-товариш, Тютюнник-актор (кожного свого героя неодмінно «грав», мабуть, і на самоті), Тютюнник-редактор, співак (з тихою, мужньою печалиною в голосі), кіносценарист (уявляю, як за квартал обминали б його нині автори екранізації «Син приїхав»), а ще — Григір — брат Григорія... Гай-гай, скільки його, Григора Тютюнника, було. Але все це вже з царини, яку він називав: «фактицько, юридичсько і практицько всяко буна...» Одне це все це б у л о задля того, щоб завжди б у в у нас письменник, якого ми маємо: Григір Тютюнник.

Олесь Гончар

У вересні 1982 року ще лишалося багато серпня, і тому він був такого тембру, який можна почути, але тільки тоді, коли зосереджено, неметушливо прислухатися до нього...

Іхали Черкащиною, через шевченківське її «крило», де природа потрудилася пристрасно, гарячковито, вволю, на-вергавши горбів, байраків, круч. Здавалося, що тут, на правому березі Славути, вона так виснажилася по своїх трудах, що з лівого берега просто постелила рівний степ на увесь простір — до обрію.

Це були шевченківські краї (Корсунь, Рось, Городища), і Олесь Гончар внутрішньо напружився, його задума

передалася й нам; їхали мовчки, бо цим крутолобим горбам, цим підпаленим осінню тополям, цьому Корсуню, в якому літував останнє своє літо на Україні Тарас, пасувало мовчання. Мовчання або Тарасові рядки.

Ми їхали в Компаніївку, до першовитоків мистецького світу Юрія Яновського, на свято його вісімдесятиріччя, і вересень ще мав тембр серпня. Ніхто не передбачав цього, але склалося так, що потрапити у стихію Яновського можна лише тоді, коли торкнешся душею світу Тараса Шевченка. Ця символічність була ненав'язливою, а все ж не помітити її було неможливо. Тому й думали про неї мовчки, з тим мовчанням, яке промовистіше слів.

За Кам'янкою, на кордоні областей, нас зустріли земляки Юрія Яновського, і, як тільки схлинули збуджені вітання, а розмова зайшла в тихе, неквапливе русло, одразу ж з'ясувалося, що Олесь Гончар причетний до долі кожного з присутніх. Секретар райкому партії... писав твір на атестат зрілості за «Прапорonoсцями». Голова райвиконкому... отримав відмінну оцінку за твір при вступі до сільгоспакадемії, однією з тем теж були «Прапорonoсці». Гурт десятикласників зашепотів: якби ця тема й нам на випускних... і на вступних...

Потім хтось з господарів розповів рідкісну історію, яка вразила всіх: дівчина вийшла заміж за смертельно хворого хлопця і народила йому трьох синів. Він помер. А потім до неї прийшов хлопець, який любив її з дитинства. Прийшов і сказав: я люблю тебе ще більше, таких, як ти, немає, хочу тебе мати за дружину...

Цю жінку ми знали, вона досліджує творчість Юрія Яновського, а живе й працює в маленькому кіровоградському селі. Знали, але про таку сторінку в її біографії навіть не здогадувалися, хоча й чули від неї зворушливі слова про чоловіка та про четвірку дітей...

Олесь Терентійович аж засвітився весь від почутого. Такий епізод, такий характер, така душа — із його, Гончарового, мистецького світу. Він попросив кореспондента «Літературної України»: у звіті про нашу поїздку напишіть і про цю жінку...

В цьому виявилася позиція Олеся Гончара, письменника і громадянина. Він завжди відстоює в людині людське, високу мораль і гідність свого народу. Робить це неавтономно, невідступно, одержимо.

Наступного дня ми зустрілися в холі затишного кіровоградського готелю. Час нашого перебування розписаний

господарями до хвилини — зустрічі, виступи, конференції. Олесь Терентійович очолює групу, клопотів у нього найбільше.

І все ж...

Він відкликав мене з гурту і стурбовано сказав:

— Будемо в Нечаївці, то хай кореспондент якось делікатно розпитає людей, чи зручно обнародувати епізод, про який ми вчора довідалися. Чи не торкнемося ми таємниці? Як сприйме це її чоловік? Хочемо зробити добро, а чи не обернеться воно на шкоду? Я вчора допізна думав: чи не поквапився?..

Так-так, у вчорашній розмові був ще не весь Олесь Гончар.

Розповіли зворушливу історію, він хотів, щоб про неї взнали інші. Тим більше що вона стосується якоюсь мірою і самого Юрія Яновського, і народної моралі, і народного милосердя, і чистоти людської душі. Це був радісний порух письменницького серця. Здавалося, він усе зробив, як і належало, — попросив написати про це. Кореспондент виконає його прохання. Все.

Ні. То ще не весь Олесь Гончар, якби заспокоїв себе тим, що вчинив добре. Не це його цікавило. Не він у цьому життєвому епізоді, а люди. Тільки вони, їхня доля.

В Нечаївці, де нас зустріли вершники на гарячих степових конях і задивлений із своєї бронзової вічності у світ Юрій Яновський, де було багато сонця та осені, я мав можливість переговорити з багатьма жителями, які захоплено й ніжно розповідали про цю родину. Один дідусь, який ще пам'ятає Юрія Івановича, коли той приїздив у село, так і сказав: хай вони ще змагаються, хто з них двох добріший! Хай позмагаються! Адже вчинок Василя, який любив її з дитинства, взяв з трьома дітьми, теж, скажу вам, чогось вартий. Не менше як і Нівин, коли одважилася продовжити життя приреченому. Хай тепер доказують одне одному, хто добріший. Хай сто років іще доказують! А я б хотів ще років з двадцять подивитися на це. Ми в Нечаївці всі про це знаємо. І діти, і дорослі. Гріх, скажу вам, приховувати таке. Одне діло — в книжці, а тут — ось вони, щодня бачимо, говоримо з ними...

Ніщо не далось йому легко. Ні в житті, ні в творчості, ні навіть у думках, наодинці з собою.

Підхопити таку природну, емоційно розкуту, з розмаши-

стими, широкими характеристиками традицію української літератури, підхопити і вдихнути в неї стільки молодого й мудрого таланту, стільки доброти і віри в людську досконалість, що ця риса стане визначальною для нашої літератури на багато десятиліть уперед. Гончар.

Сотворити свій могутній, просвітлений на всі сторони світу духовний материк, сотворити себе із власних сумнівів, з невмирущого досвіду народу, із замашного поетичного зухвальства нашої пісні, відкрити в собі найчистіші та найчесніші джерела, які не замуляться ні від марпославства, ні від чесно добутої слави, ні від гучних успіхів, ані від виснажливих невдач. Гончар.

Чути не лише свою душу, не лише світ довкола себе, а й болісно вслухатися в клекіт часу, не обминати кинджальний наступ проблем, які вивергає життя, вистояти самому перед їхньою навалою і відстояти в собі те найбагородніше, чим наділили батько й мати, не розтринькати його й крихти, а найголовніше — допомогти іншим вистояти і перемогти. Гончар.

У шістдесят вісім літ досягти всього, чого спроможен досягти письменник на високому перевалі свого життя: бути Героєм Соціалістичної Праці; бути депутатом Верховної Ради СРСР (ні на мить не допустити думки, що це визнання твоїх заслуг, а пам'ятати, що мусиш ущільнити своє життя так, щоб одгукнутися на клопіт старої херсонської колгоспниці, якій через душевну глухоту голови колгоспу не завезли палива на зиму, допомогти сільській вчительці, яка сміливо експериментує на уроках української літератури, жителям невеличкого села, повернути віру в те, що на цьому місці житимуть і їхні нащадки); бути кандидатом у члени Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, членом ЦК Компартії України (брати участь у вирішенні державних проблем); бути академіком Академії наук України (теж не задля високого титулу, а щоб відстояти ім'я письменника в шкільній програмі, по-державному подивитися на несправедливо забутий твір і домогтися його публікації в повному видапні...). Гончар.

А ще бути членом Всесвітньої Ради Миру та головою Українського республіканського комітету захисту миру. А ще нести десятки вкрай відповідальних обов'язків і ні на мить не забувати, що ти передусім — письменник, який перед аркушем чистого паперу щоразу мусить починатися

знову й знову, що перед кожним новим твором ти нічим не відрізняєшся від інших — ні нагородами, ні всенародним визнанням, ні численними преміями, ні підступною поблажливістю видавців, ні любов'ю до тебе читача. Нічим. Окрім того, що ти — Олесь Гончар.

Хіба цього мало, щоб виправдати всі літа твого життя? Хіба цього мало, щоб вважати: ти таки сплатив отой борг, коли в ранньому сирітстві народ вділив тобі хліба й надії («...бери, не соромся, колись, якщо зможеш, — оддаси...»)? Хіба цього мало?

Він міг ствердно відповісти на це запитання давно.

Власне, навіть тоді, коли було написано останню фразу в його першому романі: «Готовий до всього», — і «Прапороносці» пішли у світ. «Прапороносці», в яких автор виспівав, вистраждав себе так одчайдушно, що годі було й сумніватися, наче він ошадливо приберігає щось на майбутнє.

І нині, знаючи не лише витoki великої ріки його творчості, а й бачачи її від верхів'я до гирла, знову перечитуючи роман, не можу позбутися невідступної думки: навіть дуже талановитій людині потрібне було якесь виняткове, рідкісне осіяння, якийсь потужний внутрішній спалах, щоб написати вже в сорокві роки таку книгу.

Через кілька десятиліть по-своєму «прочитають» війну К. Симонов, Ю. Бондарєв, В. Биков, Григорій і Григир Тютюнники, В. Астаф'єв, І. Стаднюк, Б. Харчук. Інакше напише про неї в своїх романах і сам Олесь Гончар. Але тоді, в сорокових, ще прокіптюжений згарищами, ще не відплаканих, не осмислених (куди там — болить навіть від дотики думкою!), ми вже мали «Прапороносці». Твори такого гуманістичного звучання, такої незнищенної віри в людину на трагічному віражі історії, серед оргії смертей, страждань і горя з'являються в літературі нечасто. Лише небагатьом митцям дано (а Олесь Гончар — приклад того) вирватися з полону першого, можливо, навіть несподіваного успіху й бачити заповітну вершину не за своєю спиною, а ген — на обрії.

...До тридцяти п'яти старші літератори великодушно називають нас молодими. Ця чарівлива «індульгенція» іноді вколює нас, а в думки потиху підкрадається: ще встигну, ого, яка цілина часу в мене попереду, ось почекаю, поки зрілість задзвонить у всі дзвони!

Тепер нам, молодшим, здається, що «Прапороносці» були в літературі завжди, бо без них вона вже немислима.

Я ще й читати не вмів, а нашого сусіду, колгоспного фурмана Івана Тинтуляка, чомусь називали Хомою Хаєцьким. Мене лише дивувало, що прізвисько не втаємничували від його вух, порушуючи тим одвічну сільську етику. І я ніколи не позбудуся «здвоності» Гончарового персонажа з нашим сільським їздовим, на могилі якого давно родить вишенька, а його внуків і досі називають «Хаєцькі».

Це майже неймовірно! Підраховую ще раз. Так і є: Олесь Гончар написав свої «Прапороносці» в двадцять дев'ять років. У тридцять — став класиком радянської літератури.

Досвідчені романісти ще приголомшено гортали фронтіві записники, ходили по своїй пам'яті, як по мінному полю, — здавалося, що й потужний гомерівський епос безсилий увібрати в себе апокаліпсичні румовища Європи, мільйони людських драм, страждань, трагізм і велич, бездонні провали смутку й хмільну зливу радості переможців, які знову відстояли свою багатотрагедальну землю і вслухаються, як проростає зерно та подають голоси новонароджені діти. Світ поволеньки доходив тями, чоловіки уві сні піднімали в атаку свої взводи і відділення, через пів-Європи шепотіли своїм матерям і дружинам слова любові, забувши, що і мати, і дружина нищечком сидять біля їхніх ліжок і не вірять своїм очам — живий! Світ ще не йняв віри, що диявольські сили його знову загнудано, хоч ніхто й не спроможен скласти ціну цьому подвигу. Таки не здатен ніхто, окрім мистецтва. Але як? Ще ніколи це запитання не згояло так болісно й конкретно, як в оті роки після Перемоги.

І першим відповідає на нього ще нікому не відомий полтавець, студент Дніпропетровського університету, юнак з такою щирою усмішкою, що може засвідчити невечернуну сонячність народу, до якого він належить, з такою гожою й просвітленою усмішкою, що важко повірити: він пройшов усі кола фронтового пекла.

Таємниця роману в тому, що Олесь Гончар повернув людям віру в незнищенність їхньої доброти саме тоді, коли це їм було вкрай потрібно, в найтрагічніший період затемнення долі цілих народів. Якщо і війна не випалила тротилом, не зграсувала танками, не задушила в газових камерах, не зацькувала осатанілими собаками людяності в душі народу — значить доброта ця вічна і народ наш безсмертний, бо його щедрість перейде до дітей і внуків.

Він не шукав стилю свого першого роману — стиль прийшов до нього сам. Одвічна й благословенна, відкрита для всього світу доброта жила в цьому так природно і буйно,

що, власне, вона й творила його людську сутність, нетерпеливо прагнула перелитися в слово, зматеріалізуватись в характерах і долях його героїв. Потім критики присвоють йому звання романтика, аби в рахівницький спосіб заоблікувати, унормувати його мистецький світ, а Гончарова проза дедалі потужніше випромінюватиме урочисте світло високої і мудрої людяності, акумулюватиме віру в людину, в священну доцільність її буття на землі, яку таловано ордами, палено всіма вогнями, але вона все одно ласкаво тягнеться до нас своїм цвітом і плодом, бо поки ми стоїмо на ній — вона не здичавіє.

Коли ж розпочався Олесь Гончар, якщо «Прапорносці» він, власне, записав із свого внутрішнього голосу, в тісному, наспіж складеному з уламків шлакових плит «курені» його сестри в селі Ломівці, що тулилося до робітничої щокви Дніпропетровська, а за городами ломівчан починався цей український океан, імення якому — степ, що вигоймає характер нашого народу? Коли ж він розпочався, Олесь Гончар, якщо із двадцяти семи літ (саме тоді він писав перші сторінки роману) — чотири до крапельночки віддано нелюдським зусиллям у боротьбі з фашистською ордою на своїй рідній і на братерських землях? Коли ж у ньому почався письменник, якщо, сидячи на студентській лаві, він уже писав роман, який через два роки той самий доцент Чапля, в цій самій аудиторії буде з кафедри аналізувати для тих, хто ще пам'ятає вродливого, смагликуватого старшокурсника Олесья?

Напевне, письменник Гончар почався від усіх щедрот, радостей і більш свого чесного, мудрого і доброго роду й народу та від радісного усвідомлення: я — людина!

Не лише розумні селянські копні, скоряючись своєму інстинктові, а й захеканий поїзд, кажуть, швидше біжить додому, ніж від рідного порога. А що вже казати про потяг, в якому оселилися тисячі солдатських нетерпінь, спечалених розлук, нестримних радостей. Нарешті настала мить повернення. Вони пронесли її з собою через Європейський материк, крізь дні і ночі війни, через міні поля, через спалені міста і села, через ріки і гори, на самому денці серця затамувавши свою доброту, оберігаючи її в найжорстокіших і найвиснажливіших битвах. Їм судилося жити, і вони повертаються до своїх нехай і зруйнованих, але рідних гнізд. Біля діривої стіни пошарпаного вагона-товарняка,

вкрившись блаженською шинелиною (крізь шпарини вже кушпелить першим снігом осені сорок п'ятого), погойдуються і задуманий солдатик. З-поміж інших його вирізняє хіба що осяйне, підсвічене якимось внутрішнім сявом обличчя, що видає вроджену, а не вишколену для щоденного вжитку інтелігентність. У його свідомості вже всевладно живуть Хома Хаєцькій, Черпиш, Шура Ясногорська, Юрій Брянський — усі ті, над чиїми могилами він скрушно шепотів спеченими устами: «Якщо залишуся живий — напишу!» Це вже їхав не лише солдат, який відвоював у папасника свою священну землю, — це повертався до свого народу після ратного подвигу письменник Олесь Гончар.

...Напіввинищений батальйон завтра вдосвіта мусив знову приймати перівний бій з фашистами в Рудних горах. Завтра, можливо, ніхто з них не залишиться живий. Це знав кожен. Це знав і сержант Сапко Гончар із мінометної роти. І раптом серед ночі вистовий передає наказ із дивізії: мінометника Гончара забирають у дивізійну газету! За іншої ситуації він, мабуть, пішов би, і його журналістське слово було б таким палючим, як і його мінометний вогонь. Але вдосвіта бій. І він залишається серед своїх побратимів, про яких потім розмовить у «Прапорноносцях». І в цьому епізоді впізнаємо Олеся Гончара. Людину, в якій уже живе прекрасний письменник.

А може, його джерела ще глибше, його витoki сягають у першу трагедію — втрату матері і в перше відкриття світу, коли він зрозумів, що світ усе-таки добрий, бо його сирітство заступила собою великодушна, щедра па душевне тепло і ласку бабуся та невелемовні ратаї із полтавської слободи Сухої. Може, тоді він і зрозумів, що істина — в доброти, яка є єдиною її вічною міркою людини. Йому, як рівному, вділили («бери, скільки тобі треба...») мудрості й доброти, щоб він знову повернув усе це людям у слові.

Не маємо права забувати, що українська повоснна проза про війну розпочалася «Альпами» — першою частиною «Прапорноносців» Олеся Гончара, розпочалася з молодого, визрілого в пекельних буднях боїв, сміливого й талановитого голосу, який оберігла доля, либонь, саме для того, щоб він обезсмертив полеглих, щоб зробив їх присутніми в нашому житті. Мусив зробити це талановито і неповторно, щоб ця присутність стала вічною. Причому розпочати цю святу роботу, не зволікаючи, не віддаючи забуттю жодної деталі, жодного навіть хвилинного почуття на минулій війні, жодної риси обличчя тих, хто вже ніколи не повернеться.

А був же тоді Олесь Гончар ще зовсім юний, перед ним

лежав цілий степ незайманого часу, майбутнього. Мабуть, і нашіптувала спокуса: ще все встигнеш, переведи дух, одійди, одтань душею після потрясінь, бачених і пережитих смертей. Он є старші, досвідченіші (Головко, Яновський, Панч, Сенченко, Довженко...), кому ж, як не їм, сказати перше повоєнне слово про війну, ти ще встигнеш, за тобою молодість. Нам важко уявити Олесь Гончара тодішнім. Однак переконаний, що потужно бунтувала в ньому фронтowa одвага юнака з передової (не охололи, не вгомонилися ні пристрасті, ні жага одчайдушної атаки і неодмінної перемоги), поривався відлитися в слово гіркий досвід не лише взятих плацдармів, а й полеглих там друзів, досвід ранньої душі і ранньої мудрості, нестерпних печалей і нестримних радостей.

Перед іменитими письменниками молодий Олесь Гончар усе ж мав перевагу, яку не можемо обминати, думаючи про причини успіху «Прапороносців», про їх внутрішній спротив корозії часу ось уже кілька десятиліть, корозії, яка безжально атакує кожен художній твір, незалежно від того, чи написаний він іменитим, з повним комплектом усіх нагород письменником, чи ще безіменним літературним допризвивником. Вона — безжальна, й облестити її не можна. Тож тодішній Олесь Гончар таки мав перевагу і скористався нею максимально: вистражданий досвід передової, де смерть безоглядно байдужа, де вона працює з сліпою зятятістю (хтось уже тепер підрахував, що за кожну годину гинуло шістсот наших бійців, за хвилину — десять!). Наголошую на цьому: вистражданий досвід передової, перший досвід вже зрілої душі. Навіть спроба протиставити це, скажімо, досвідові тих старших письменників, які би́ли по ворогові «прямим наведенням» слова, чи фронтowych письменників-газетярів була б безглуздя. Вони чесно й самовіддано робили свою справу і в час війни, і після неї. Тому перемога здобута ними порівну з солдатами і генералами.

Отож не про протиставлення йдеться. Однак ті, хто вже мав ім'я і можливість, встигли виповісти свою любов і ненависть, встигли відтворити (хай навіть гарячковито, ескізно-кардіографічно) все побачене, пережите, відчуте й передумане за чотири роки війни. В репортажах з окопів, у віршах, де рядки нагадують політ розривних куль, у публіцистичних статтях, що аж задихаються від пристрасті, в новелах і поемах про найсвятіше — висповідалися.

В Олесь Гончара ситуація була особлива. Він пішов на фронт добровольцем студбату. Це — анкета. Однак є ще «стагус» душі. Отож на фронт пішов і прийняв перший бій

під Білою Церквою молодий письменник. Не зафіксований в літературних реєстрах і в пам'яті читача, бо встиг перед самою війною опублікувати кілька оповідань і заредаговану редактором-дроворубом повістину, але — письменник. Майже невідомий, але зір його був уже одухотвореним і художницько прицільним, він уже бачив те, що найбільш імпонувало його уявленню про світ і про людину, він не лише вмів гостріше й жадібніше за інших відчувати, а й відтворювати почуття в слові. Хай ще обережно, іноді — приблизно, лише пунктиром, але мета буття його душі вже була письменницькою: написати, відтворити у слові емоції, рух, ідею, образ, картину, характер.

Чотири трагічних роки тривав цей процес, до якого молодий Гончар уже був готовий. У мирний час він би, мабуть, повільно акумулював свої творчі можливості, шукав своїх теми, можливо, надовго б залишався повелістом, неквапливо утверджуючи своє ім'я серед літературних ровесників, а потім — і в усій літературі. Логічно. Однак війна — це ще й пайжорстокіша алогічність. Усе пішло шкереберть. Все ламалось, поспіхом перекроювалося, шукало інших доречностей свого буття. Поняття «Батьківщина» і «ти» стали конкретними й могли існувати лише двоєдино. Жорстоко ламалися долі, вчорашні мрії обсипалися від ураганного подиху війни, обсипалися, як шапочки кульбаби. Та залишалася душа. Залишалася, щоб не зачерствіти в жорстоких випробуваннях, не збайдужіти від безлічі бачених смертей, страждань, від перебування під постійним прицілом ворожої кулі. У ній вигоряло все несуттєве та залишалася, наперекір усьому — залишалася нетлінне, те, без чого вже нема потреби стояти на смерть і тим більше — не можна вистояти.

Олесь Гончар пройшов усі кола війни, від рядового студбатовця, який прийняв нерівний бій на підступах ворога до Києва, пізнав гіркоту відступу, поранення, тиловий шпиталь із довгими ночами осмислення всього того, що сталося з твоїм народом, з тобою особисто, з солоною солдатською правдою тих, кого покаліченими війна викинула на берег страждання, — до мінометника другого Українського фронту, який із визвольними боями пройшов Румунію, Угорщину, Словаччину, Австрію, розчохла свої переможні знамена під Золотою Прагою. Він пережив усі етапи війни, всю амплітуду страждань і радостей рядового солдата. Та, крім цього, в ньому вже жила ще одна потреба — бачити більше за інших, стоячи в наспіх викопаному шапці, по груди в землі: бачити не лише смертельного ворога перед собою, а й відчувати за собою народ, його матерів і дітей, його багатовікову культуру, його незнищенність на рідній землі.

Не тільки відчувати праведну жагу помсти, сталевий вітер ворожої атаки, постійну готовність до того, що ось ця хвилина твого життя, ось ця твоя думка, слово, погляд — можуть бути останніми, а й постійно осмислювати все те, що відбувається з тобою, з твоїм сусідом по окопу, з твоїм фронтним братством. Відчувати, осмислювати, запам'ятовувати. Бути духовним посередником любові й ненависті, минулого і майбутнього.

Там, в окопах, у боях і на маршах, ніколи було записувати. Єдина можливість зберегти враження — жити ними постійно, перетворювати їх в активний фонд своєї особистості.

Такими вийшли з війни багато його ровесників, які згодом скажуть не лише своє правдиве слово про солдата на війні, але й осмислюватимуть цю тему в усьому її трагічному, людинознавчому, філософському вимірах. Але першим від імені цього покоління, начеб і не від літератури, а від стих найрядовіших трудяг війни, які ставали дорослими, мудрими і навіть по-справжньому добрими на смертельних рубежах Вітчизняної, які гинули (за кожну хвилину — десятеро!), вірячи, що їхня смерть це — останнє, що вони могли зробити для свого народу, для його Перемоги, — першим від їхнього імені сказав про війну Олесь Гончар своїми «Прапорноносцями».

Він вийшов з війни ще розгаряченим в останньому її бою (вже після Перемоги), приголомшений радістю (хоч і чекав її), хмільний від почуттів переможця, але з невигодною журбою: могили, могили, могили... Ти повертаєшся додому, на своє життєве коло, а вони лежать по-братськи й самотньо вже поза часом і його пристрастями, і дерев'яні пірамідки з червоною зірочкою над ними — як знаки оклику після слів «Пам'ятайте нас!».

Можна було пам'ятати кількох, кілька десятків тих, чия загибель для тебе була часткою і твоєї власної смерті. Так пам'ятають і сьогоднішні сиві фронтовики когось із своїх ратних друзів, і досі не заметених циклонами часу.

Гончар хотів не лише пам'ятати всіх поіменно (вони варті цього, бо смерть кожного з них одразу ж позбавляла їх всього дріб'язкового, другорядного, смерть на війні, смерть за ідею робила їх ідеальними), йому хотілося, щоб вони хоч трішки були із живими. Адже варті цього хоча б тому, що вони — ідеальні й іншими їм бути не дано.

І тут запрацювало СЛОВО.

Іншої здатності завернути їх, залишити серед живих у нього не було.

«Прапорonosці» не були несподіваними для Олеса Гончара, якщо пам'ятати і враховувати все це. Роман витриманий в одній епічній стихії на сахкому й тривожному диxанні атакуючого, який уже відчуває смак близької, не оманливої, а реальної перемоги. Роман велелюдний, щільно заселений героями— для української романістики це було явище нове й незвичайне. Досі в нас культивувався роман, сфокусований на одному головному героєві, на його долі, решта персонажів — асистували йому. У «Прапорonosцях» живуть і діють в ролі головних Брянський і Черниш, Ясногорська і Хаєцький, Воронцов і брати Блаженки, Козаков і Сагайда, Самієв і Маковейчик, Багіров і Сіверцев... Ця сміливість Олеса Гончара була вкрай ризикованою, але без неї, мабуть, роман прозвучав би впівголоса. Доля однієї людини не могла ввібрати в себе все те, що відбувалося з мільйонами людей, для кожного війна була й персональним випробуванням, несла власну трагедію.

Дмитро Головка міг художнім проникненням в образ Давида Мотузки відтворити пореволюційні події в українському селі. Якоюсь мірою від вчинків і поведінки Мотузки (тобто — від таких, як він) залежала в певний історичний момент доля села. То це був період одинаків. Сильних, рішучих, благородних, але — одинаків.

Перемога у Великій Вітчизняній залежала і від кожного зокрема, але вирішувалася мільйонними зусиллями, всенародно. Ні фронтний інтелігент, який сповідує красу вірності й математичну точність мінометного вогню по ворогові Юрій Брянський; ні Хома Хаєцький, який одним своїм хитрючим оком вглядається в загадкову Європу, а другим тримається за своє подільське село, за свій колгосп і Явдошку (це «об'ємне» бачення творить неповторний тип селянина на війні); ні спалюваний своєю, такою недоречною на перший погляд, але ж такою необхідною йому тут, у самому пеклі (якщо вмру,— то закоханим), любов'ю до Шури Ясногорської Євген Черниш; ні Шура Ясногорська, яка залишається з Брянським і цим виправдовує і себе, і Черниша... — можна перерахувати всіх, але ніхто з них навіть при максимальному художньому укрупненні в романі не витримав би всього драматизму самоочищень, самозречень, масштабу подій, не втілив би всієї фронтної правди, батальної панорамності визвольного походу. Ніхто. Лише — разом; у постійному баченні їх усіх одразу, в їхній гарячковитій, пристрасній присутності в кожному епізоді, в кожному бою, в кожній хвилині підступного фронтного затишшя відкривалася ця правда.

За постійної присутності всіх.

Особливо ж — полеглих. Полеглих — особливо.

Через півтора десятиліття латиська письменниця Мірдза Кемпе напише Олесеві Гончарові листа після їхньої зустрічі в Ризі. Прочитую його майже повністю:

«...Коли ви всі поїхали, ми просто задихалися від туги — як риби, викинуті на берег. Є французька пісенька: «Розлучатися — це трошки померти». Хочеться воскресіння!

Я читала Вашу прекрасну статтю про Лесю Українку. Ви теж торкнулися того питання, про яке я писала у своїй статті про ясність у поезії,— тобто про письменників, які зарозуміло думають, що не можна опускатися до простого народу. Ми всі повинні піднятися до народу, який не зіпсований псевдомистецтвом. Наш народ зрозумів, не будучи освіченим, поезію Райніса. Ваш — Шевченка і Лесі Українки. Довелося писати про різницю між трагізмом і песимізмом, виявляється — деякі, навіть добрі, письменники цієї різниці не розуміють. Для прикладу я навела трагічну загибель Вашого Брянського, яка так об'єднує його роту для подвигів.

Спасибі Вам, що Ви у своїх творах утверджуєте присутність полеглих (виділення моє — *В. Я.*). Я не змогла з Вами поговорити про це під час українського тижня, коли ми всі мчали в різних напрямках, і словами це навіть не можна висловити. Я постійно відчуваю своїх загиблих, та і не своїх. Їх багато.

Якось я бачила сон, що отримую листа з чорною рамцею. Наступного дня на мене у Спілці письменників чекала людина, яка двадцять років тому була присутня при загибелі мого брата в Іспанії (Інтернаціональна бригада). Він мені все розповів, і разом з болем я відчула навіть щось подібне до блаженства. Наче я не сама, наче брат прислав мені привіт. Він просив цю людину все розповісти матері і мені, якщо він поляже в бою. А моя мати загинула тому, що врятувала двох російських полонених-втікачів, вона була заарештована гестапо і заподіяла собі смерть за три місяці до мого повернення на батьківщину — 1944 року. В травні цього року я їхала поїздом повз кладовище Райніса і раптом із вікна побачила райську яблуню, яку посадила на її могилі,— всю в цвіту. Неначе душа моєї матері звелася і поривалася до мене — біла, чиста. Несказанне почуття».

Мене цей лист Мірдзи Кемпе вразив не лише тим, що він якийсь магічно-проникливий, що він дає несподіваний погляд на всю творчість Олесея Гончара, але й тим, що це — голос народу (а отже, й літератури!) стриманого, суворого, навіть — аскетичного, його естетика, образне світосприйман-

ня багато в чому відрізняється від нашого. Емоційна розкритість Гончарової прози, її поетична стихія не безоглядно лягала на душу прибалтійки, а бачите, як пройняла, як сягнула найсвятішого: «утверджуєте присутність полеглих».

Я ще раз перечитав «Прапорonoсців» саме під цим кутом зору і переконався, що сила впливу цього роману, його і нині свіжа молодість, не вичахла з часом пристрасть — саме в наскрізній святості автора до полеглих і до живих, які теж кожної миті можуть полягти, в баченні їх усіх не лише солдатами визвольного походу, але й людьми особливими; їхня совість, їхні душі та вчинки постійно перебувають у рентгенівському промені самої історії. Вони повинні бути красивими, бо кожен із них живе так, наче це останній його день, останні його думки, останні слова.

«...Ходиш, брате, перед смертю, будь світлим, будь турботливим до друга, товариша, будь добрим до милої батьківщини своєї...» — ще в сорок другому закликав Олексій Толстой, ще не знаючи, що через два роки учасники великих битв з фашизмом на рідній землі (Брянський, Самієв, Воронцов, Сагайда, Козаков...), залишившись живими, стануть у своїх виляючих гімнастєрках перед очима всього світу, який вглядатиметься в кожен їхній крок, жест, порух брови, усмішку, вслухатиметься в кожне мовлене слово, щоб переконатися: ці люди — безмежно добрі й довірливі, яку ж невичерпну душу їм треба мати, щоб не стати безоглядно злими за таку війну, щоб гинути отут, на чужій землі, задля того, щоб і словаки, і румуни, і угорці, і чехи, і навіть самі пімці залишилися людьми.

Перший гине у романі боєць Чернишевого взводу Гай. Але він ще живий. І поки живий — жагуче пам'ятає свого брата, повішеного фашистами. Присутність брата в його житті (ще — житті!) майже матеріальна, активна, наче закатований брат каже устами Гая: «Я не зрадник і не злодій, поганого я нічого не вчинив. За святе діло й умерти легко... Нема в чому каятись».

Нічого не знає читач, але Гончар знає: буде пекельний бій за висоту, репатиметься земля від артилїдготовки, завире «сабантуї» піхоти, висота буде взята, наступить моторoшна тиша, в якій можна буде сказати собі — «живий!», і в цій тиші під ногами Гая вибухне міна. Про це знає лише письменник. Але це його прогїркле, сумне знання не лише просочується в душу читача, а й змушує автора побачити в Гаєві його людську неповторність, запам'ятати її, побільшити, підсвітити.

«— Срашнуvато? — запитав Черниш.

— Ні,— боєць покрутив головою.— Якось тільки... Всіх ніби хочеться приголубити...»

Найбільше боїться Гай, щоб про нього не подумали: боїться смерті... І тому просить Черниша:

«— Напишіть, будьте ласкаві, їй... Щоб складно... Щоб жалібно... Хай заплаче...— І додав майже сердито:— Не бійтеся, не вмре!»

Який заземлений і тихий цей солдатський заповіт. Ні хвацької бравади в ньому, ні почуттєвого надриву: приголубити всіх... навіть тоді, коли знаєш, що ТА, яку любить, не вмре від печалі, все одно — приголубити всіх.

Думаю про те, що ми, як правило, сприймаємо «Прапороносців», віддаючись лише магії могутніх душевних випромінювань героїв, наскрізному настрою *останніх* боїв у другій світовій, тотальному оптимізму, що звучить у кожній душі. Це таки головна тотальність трилогії, ведуча й прекрасна, як виклик самого життя — війни, смерті, всьому пережитому за ці літа. Однак ми часто забуваємо, що в романі двоєдино існують і правда краси людської душі, незнищенної моральності навіть в таких умовах — і правда війни. Сувора, жорстока, крута. Без неї та, перша (головна для естетики Гончара, для виміру вартості людини), була б лише поетичною версією великої теми, а не вистражданою, епічною правдою.

Жах війни, її кров і піт, і холодна фатальність, і сліпа робота Молоха, і апокаліпсична руйнація світу — все це є в «Прапороносцях». Без нього — це була б просто прогулянка полку Самієва в Європу. Брава і безжурна. А в тому й суть роману, що герої його — на війні. У чомусь навіть складніший, як та, що точилася на своїй території. Там Брянський готовий був полягти за те, щоб фашистська орда не поглумилася над його матір'ю, Шурою, Білорусією й Батьківщиною. Для всіх них *ті* бої були наповнені змістом особливим, особистісним, навіть — інтимним, який тепер, «за шолом'янем», міг втратитися. До того ж до них перейшов історичний досвід батьків, дідів, прадідів, які зустрічали ворога на своїй землі й захищали її. Їм же випала місія незвична. Отож вся художня пристрась Олеса Гончара спрямована в дослідження руху душі кожного героя до вищих вимірів совісті, обов'язку, свідомості. І рух цей пролягає через страждання, небуття, через трупи ворога й холонучі тіла побратимів, через заміновані кілометри чужої землі. Іншого шляху немає, та вони його й не шукають, бо для них він був би спрощеним, не їхнім.

Гай хоче всіх приголубити... перед смертю...

Але...

« — Тю, бодай ти щезло! — вигукнув раптом Гай, задкуючи від бруствера. Черниш, що саме проходив мимо, здивовано зупинився.

— Що таке, товаришу Гай?

— Рука! Чиясь рука...

Беручи ящик, Гай мацнув по брустверу і наткнувся на неї. Черниш нахилився і справді побачив у темряві скарлючену руку, що звисала в самий окоп, перегороджуючи дорогу. З почуттям бридливості, в якому сам собі не хотів признаватися, Черниш узяв її, холодну, вже задубілу, і одкинув знову на бруствер, щоб пройти. А на долоні в нього залишилося ніби щось липке. Ідучи, він відтирав весь час долоню землею».

Йому хочеться всіх приголубити, але чиясь мертва рука вже тягне Гаю у безвість. Він вже нікого не приголубить. Торкнеться під кулями ще теплих грудей двох своїх друзів, убитих під час атаки, — Бузька і Вакуленка, зірве кущик відвойованих у ворога васильків — і вибухне міна, і Гай уже не знатиме ні страху, ні злості. Живим залишиться оте його нездійснене «всіх приголубити».

«Боець лежав, витягнувшись на весь зріст, і тільки те пер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень».

До останньої фрази роману Гай буде присутній у думках живих і в уяві читача. Буде саме таким, з обпаленими вибухом васильками. «Хтось поспробував взяти їх з Гаєвих рук, але мертва рука так міцно затисла квіти, що її годі було розчепити. Так і залишили його з тими васильками в руці, з польовими квітами рідного краю». Отож таки приголубив востаннє всю свою рідну землю, всіх живих на ній. Приголублює й досі.

У пеклі бою від вибуху власної гранати, пожбуреної в ворогів, загине Юрій Брянський. Загине в ореалі своєї молододі бойової слави.

«Черниш бачив, як упав Брянський, але не зупинився, і ніхто не зупинився. Всі, схилившись, мчали вперед, і всі щось кричали в диму й чаді. І Черниш теж кричав, не пам'ятаючи що.

— За Брянського!!! — вигукнув хтось поблизу, і Черниш знову рвонувся вперед у суцільний рев, стогін, гупання ніг. «Значить, Брянського вбито!» — здогадався він на бігу, але це його не занепокоїло, а навпаки, ще більше сповнило лютою міццю; і його не здивувало, що ім'я його друго лютіше гримить між ними як бойовий клич. Черниш бачив, як перед

Денисом Блаженком обернувся високий гітлерівець в окулярах і, здіймаючи руки, страшно крикнув:

— Гітлер капут!

— А тобі теж!

І Денис рубонув його кайлом прямо по перенісню».

Звістка про смерть Брянського застане всіх під час атаки, і атака ця буде страшною: полохливий Хома сіктиме на всі боки саперською лопаткою, як козацькою шаблякою. Черниш (бридливий, вважай — необстріляний курсант) руками душитиме горлянку німцеві, лагідні очі Сагайди наллються кров'ю і жагою помсти. А сам Брянський уже після своєї смерті, тримаючи в руці пістолет, раптом вистрілить. У бік ворога. «Ти... ти і мертвий стріляєш!» — скаже про товариша Черниш.

Брянського нема. Нема лише кілька хвилин, коли рота прощається з ним. Гримне прощальний салют над 805-ю висотою, як багато кралок у незакінчених словах, у незакінченій долі Юрка... Щоб вона почалася знову. Вже в духовній якості, де Брянському залишається лише прекрасне, лише трепетна ніжність людської пам'яті.

Із своєї висоти він постійно бачитиме свій полк і мінометну роту, бачитиме кожен крок своїх побратимів («Часом здавалося Чернишеві, що звідси можна побачити і ту висоту, на якій залишився і боєць його взводу Гай. Між цими сопками для Черниша встановлюється якийсь невидимий таємничий зв'язок...»). І вони це відчуватимуть, постійно перебуваючи в силовому полі його бачення, його любові до них, — вони ставатимуть кращими, досконалішими. Цей ніжний, таємничий, ніким не нав'язуваний «культ» Брянського не покидатиме роту до останнього дня війни. Цей «культ» Брянського живе в кожній сцені роману, наповнює його рухливим світлом мужньої поетики, в якій ми бачимо не лише виспажену в кровопролитних боях роту, а людей, одірваних від головного свого життєвого діла, втягнутих фашизмом у війну, але без тих своїх довоєнних доль і біографій вони б не були такими одухотвореними й жертвовними. Не тільк Брянського стоїть над ними, а світло Брянського несе кожен з них у своїй душі.

У «Прапороносцях» сімнадцять поіменованих героїв, над якими звучить гончарівський епічний реквієм. Кожна смерть довго резонує в душах живих. Спершу печаллю, а потім — усвідомленням втрати. Кожна смерть свідомо побільшується Гончаром і тому переростає у вслепську драму.

Останньою в романі гине Шура Ясногорська.

Людська смерть завжди недоречна і майже завжди невчасна. Навіть на війні, де вбивство начеб і узаконено й

виправдовується (справедливою, гуманною чи несправедливою, людиноненависницькою — то вже інша річ) ідеєю.

І все ж ця остання загибель волає зі сторінок роману про фатальну невчасність, безкарну несправедливість смерті. Уже за порогом Перемоги, після полкового салюту, вже й не солдатом, а осатанілим від безсилля фашистським бандитом — у спину. Та ще й гине жінка, а отже — не народжені нсю діти, продовження народу, крапелька його майбутнього.

«Підведись, посміхнись, дихни!.. На, візьми моєї сили, моєї крові, мого повітря!» — жебонітима над нею Маковейчик.

Закосичений кінь Шури уже без своєї вершниці ошаліло мчатиме долиною Червоних Маків, він не дасться нікому до рук, а помчить і помчить — хтозна, може, аж до далечезного порога Шуриного дому.

І вже навіть останні переможні акорди роману, маєво знамен, тисячоголоса осанна переможцям на вулицях визволеної Праги не накриють своєю хвилею нашу печаль і нашу сльозу.

Ось чому в мить Перемоги, коли все пережите за цю війну відразу ж відсувалося в минуле, Сагайда несподівано для самого себе скаже:

«— Якби дано було мені владу... Сьогодні я воскресив би всіх наших, всіх, за війну полеглих... Якби оце всі наші встали! Ах, якби вони дожили...»

Ось уже сорок літ наша українська література в кращих творах своїх воскрешає нам полеглих, повертає їх із небуття, з полів битв, з братських могил, із сорокарічної далечіні війни.

Немає безіменних людей, бо всі вони мали чи мають батька й матір. Тим більше не може бути безіменних солдатів, які загинули, щоб жили інші. Тому-то наша література так одержимо й пристрасно називає їхні імена, підіймає їх із вигорілих до тла плацдармів, з усіх європейських висот, із лісових партизанських могил, Мамаєвих курганів, з моторошного попелу спалених карателями сіл, вона повертає нам закатованих у таборах смерті, полеглих від голоду в блокованому Ленінграді, навіть тих, чия смерть тоді серед мільйонних криків, стогонів, проклять залишилася майже непомітною (згадайте хоча б Климка Григора Тютюнника, хлопчика з печальними, як у птаха, очима, який через кілометри поневірянь несе своїй вчительці ворожок солі,— не доніс, ворожа куля, прошивши мішечок, ввійшла в його серце... солоною).

Вони підіймаються на повен зріст, знову проходять до-

рогами свого життя, тепер — найголовнішими, тільки тими, без яких себе не мислять, тепер вони живуть відчайдушно, яскраво, одержимо, живуть — ніби пишуть свій заповіт до живих.

Їх таки зупиняє смерть.

Однак вони її не бояться, бо вже — безсмертні в слові. Якщо воно по-справжньому талановите, виболене, якщо воно здатне прорватися до всенародної пам'яті.

В українській літературі вже в перший повоєнний рік розпочав цю найсвятішу роботу Олесь Гончар своїми «Прапорносцями».

Скільки написано за ці літа книг про людину на війні, для самого Гончара ця тема стане генеральною в його творчості. Роман «Людина і зброя» начеб завершить, хронологічно закінчить його фронтвий епос. Тут теж будуть полеглі, згадайте філософа Мирона Духновича, який, ідучи на свідому смерть, шепоче товаришам: «Я дожену...» Від смерті його застогне земля на десятки кілометрів павколо. Завдяки романові Мирон таки наздогнав живих, через сімнадцять років після своєї смерті.

Олесь Гончар знову й знову повертатиметься до цієї теми в «Циклоні», в «Твоїй зорі», в найновіших, у цьому році опублікованих оповіданнях. Скільки нових «прочитань» воєнної теми з'явилося в радянській літературі за цих чотири десятиліття, але «Прапорносці» були першими і залишилися неспростовними, тому ми повертаємося до них знову і знову.

Важко уявити письменника, який пише свій твір тільки для того, щоб спростувати вже сказане іншими. Такий егоїзм — безплідний. А все ж...

Талановитий і серйозний роман, скажімо, про повоєнне село мимоволі своєю проникливою художньою правдою таки спростовує ту літературну сірятину на цю ж саму тему, яка вже пішла до читача. Це — закономірно і справедливо.

Саме з такого погляду «Прапорносці» залишилися неспростовними.

То зовсім не означає, що в цьому романі Олесем Гончаром сказано про людину на війні все, що творчі принципи, поетика «Прапорносців» — усеможні й ця тема може розвиватися лише в гончарівському ключі. Такий категоризм можна вважати злісним випадком проти самої літератури, в якій нині рівноправно існують такі різні погляди на цю тему — майже анатомічне дослідження людського вчинку в локальній ситуації Василем Биковим; війна як беззальне й остаточне випробування людини на моралі, на совість, на ідеали у творчості Юрія Бондарева, Павла Загребельного

(роман «Розгін»), Григорія Бакланова, Алеся Адамовича, Даніїла Граніна; війна за тисячі кілометрів од фронту з її драмами в романах Чингіза Айтматова, Нодара Думбадзе, Вардгеса Петросяна, Гранта Матевосяна... А скільки тематичних і стильових розгалужень: сторінки партизанської боротьби у творчості Юрія Збанацького, Василя Козаченка, Івана Шамякіна, Віктора Козька; цілий масив мемуарної літератури (Ковпак, Федоров, Кожедуб, Лавриненков, Бойко...); війна як частка (причому — найстрашніша!) долі героїв, родин, села, народу, відтворена Федором Абрамовим, Віктором Астаф'євим, Вітаутасом Бубнісом, Паулем Куусбергом, Анатолієм Дімаровим, Борисом Харчуком, Віктором Міняйлом, Михайлом Пархоменком, Йоном Друце, Альфонсасом Біляусасом, Дмитром Міщенком, Костем Гордієнком, Володимиром Бабляком... А які вражаючі документи про людську долю на війні прийшли до нас із «Блокадної книги» Алеся Адамовича та Даніїла Граніна, із книги про спалені села Білорусії, із «Спориш вистоїть у спеку» Юло Тууліка, з книги солдатських спогадів, упорядкованих Анатолієм Хорунжим «Ми йшли до тебе, Перемого», з «Копища» Олексія Опанасюка...

Скільки з'явилося жанрових приток цієї теми, скільки нових художніх вирішень, та всі вони лише доповнюють «Прапороносців». Доповнюють, але не спростовують.

І, мабуть, головна причина цього в тому, що Брянський, Гай, Ясногорська, Чумаченко, парламентар Остапенко, баяніст і кулеметник Шумейко, Булацелов, Багрій, Баран, Бузько, Вакуленко, Номоконов... прийшли до нас саме із «Прапороносців» Олеся Гончара. Вони в цьому священному ряду стоять першими. Ні повторити їх, ні переінакшити, ні тим більше — спростувати неможливо.

Залишається єдине — талановито, вистраждано й незабутиньо продовжувати цей ряд, адже довжина його — двадцять мільйонів життів.

Людина народжується, щоб підтвердити вічність свого народу в часі, океанну безперервність його буття на землі предків. Людина живе, щоб продовжити себе в нащадках. Але людина живе і для того, щоб забезпечити собі пам'ять живих, щоб бути якомога довше серед них і після останнього поштовху серця. Людина помирає, щоб нагадати тим, хто залишається: ви — також минущі, отож живіть яскравіше, розумніше, краще за мене.

Смерть і пролита за Батьківщину кров на війні навіть тим, хто перед цим зганьбив своє ім'я, повертала честь синів народу. А що вже казати про тих, хто від цієї святої повинності не відступався ніколи, не спокутував вину, а, за-

бувши про себе, переймав своїми грудьми ті кулі, які неодмінно влучили б у когось із нас, живих нині.

Страшний і протиприродний закон війни: на ній мусять бути вбиті, покалічені й поранені. Смерть мусить справити свою молохівську тризну, зажерливо вихопивши з людського ключа, можливо, найкращих (якщо й не всі були найкращими, то пам'ятаймо про те, що вони просто не встигли ними стати). Найголовнішу, найвражаючу правду про війну розповіли б живим двадцять мільйонів полеглих. І це було б не двадцять мільйонів правд, а одна, сказана раз і назавжди.

Та уста їх німуть, а нам, суцим, залишається до віку вслухатися в тайну їхнього двадцятимільйонного мовчання. Вслухатися, щоб розшифрувати.

«Прапороносці» Олесь Гончара є своєрідним камертоном, за яким уже кілька поколінь українських письменників звіряють свої голоси. Звіряють для того, щоб не сфальшувати. І для того, щоб не повторитися.

Однак сам митець визначає міру своїх боргів, своїх одвічних повинностей, своїх творчих страждань, прозрінь і радощів.

Тільки він знає, як важко йому було залишатися Олесем Гончаром після тріумфу «Прапороносців». Скільки маємо прикладів, коли перший успіх назавжди засліплює автора, непомітно вкорочує йому крила, він починає вірити у свою безгрішність — і настає неминуха драма художника. Олесь Гончар уник цієї підступної пастки, бо його творчі поклади виявилися такими глибокими, здатними до постійного оновлення й самовідродження, що згодом ми переконаємося — вони просто невичерпні.

Тільки не подумайте, ніби я хочу твердити, що буквально кожен новий рядок Гончара вкладається в суцільну висхідну лінію. Надто спрощеним, а то й безглуздим був би такий підхід до його творчості. Хистке, я б сказав, полохливе й трепетне поняття художньої творчості було б підмінене холодною арифметичною схемою. Та незаперечним є те, що Олесь Гончар завжди залишався самим собою у всьому, чого торкався його письменницький погляд; він завжди розумів, що йому не лише багато дано, а що від нього й чекають набагато більшого, ніж від інших.

У «Таврії» і «Перекопі» ми відкрили нового Олесь Гончара. В його світ увірвався могутній подих степу, що лежить, як гігантська розпростерта долина вічного хлібороба, увірвалася свавільна стихія народних характерів, виписаних з такою одчайдушною любов'ю, на яку здатен Олесь Гончар — сонячний син цього правічного степу.

Через десятиліття його пам'ять знову повернеться на

фронтові дороги, позначені не лише неопалимою величчю духу і Перемогою, а й могилами побратимів. Повернеться не для того, щоб «підправити» сказане в «Прапороносцях». «Людина і зброя» — це вже погляд з історичної дистанції, це вже погляд сорокарічного Олесь Гончара на війну крізь десять тисяч мирних днів і ночей тих, кому випало щастя жити, продовжувати свій рід, свою борозну, яку вже доточила перша космічна траса.

Він щоразу начеб усе починав спочатку. Таке враження, що він і близько не підпускав до себе думки: «Прапороносці» «виручать» мене в «Перекопі», «Людина і зброя» — в «Тронці», «Циклон» — у «Бригантині» чи в «Березі любові». Якби він хоч на мить піддався цій ілюзії, ми б не мали, напевне, жодного з Гончарових творів. І коли б не було їх поруч із творами його вчителів і його ровесників — невідомо, як би склалася доля молодших літературних поколінь і літературна доля кожного з нас, бо ми виростили вже з їхнього досвіду, з їхнього людянолюбства, громадянської пристрасності і невиситимої потреби автора бути причетним до всього, що коїться в нашому відвойованому для краси і добра, для любові і мудрості, складнющому, багатостраждальному, а все ж одвічно прекрасному світі. Без цієї успадкованої причетності до всього наші долі нагадували б порошок на вітрі, яку несуть протяги часу від дати народження до кінцевої дати. Це — чи не найбільше, що дістається нам у спадок.

Сьогодні доля кожного з нас так ущільнена долею всього людства, що, окрім відчуття рідного дому, постійно й тривожно житиме у нас відчуття планети, її видимої й конкретної матеріальності. Можливо, цим і відрізняємося ми, люди двадцятого віку, від наших попередників — саме оцим відчуттям планети, яке вловлює чийсь згорьований плач навіть на протилежному боці земної кулі.

Спасибі долі, що ми прийшли у світ тоді, коли Гончарове покоління вже було на нашій землі, що воно зберегло для нас чистоту ідеалів, винесених із пекельного бойовиська з фашизмом, що воно подарувало нам усерозуміючу, та не всепрощальну доброту і мудрий, добутий за найтрагічніших обставин оптимізм. І не лише зберегло, а й щедро вділило його нам («беріть, та пам'ятайте, чий ви діти...»).

«Твоя зоря» — роман, який міг написати в нашій літературі лише Олесь Гончар. Думка, либонь, незаперечна, а все ж — невичерпна. Цей роман міг написати лише шість-

десятирічній Олесь Гончар, в zenіті своєї спокійної, осінньої мудрості, з висоти свого досвіду й таланту, коли зір не застуге ніщо другорядне й випадкове, коли бачиться лише те, що варте твого погляду, і бачиться без «гриму», без чепурної оболонки, при світлі твоєї власної душі, а коли хочете — совісті.

Для Кирила Заболотного ідея залишитися самим собою майже максималістська, але він одержимо йде на цей максималізм.

Олесь Гончар саме цю рису й любить у ньому над усе. Кирило Заболотний проходить через різні кола спокус, де на нього чигають компроміси: ну, відступися, вдай байдужого, пічого ж від цього не зміниться у світі. Хто ти такий? Сільський хлопчак, на очах якого чинять несправедливо. Ти ще нічого не розумієш, так треба, одвернися. Не може. Звідси все починається. Тому Заболотний вистає і тоді, коли впаде з підбитого фашистами літака на окуповану ворогом, але рідну землю, і на драматичних роз'їздах світової політики, коли представлятиме на них свою державу, свій народ, і коли мчатиме за сотні кілометрів по бездушній автостраді, щоб тільки поглянути в очі мадонні свого краю, бо без цього він би щось непоправно втратив. Він безоглядно рятуватиме незнайомого комбайнера в нічному українському степу, хоч міг би проїхати мимо. Як це не парадоксально, але й гине він задля того, щоб(у нашій уяві назавжди залишитися самим собою.

Кирило Заболотний мужньо, наперекір усім «вібраторам», які розхитують його душу, його характер, його поетичне світосприймання, пам'ятає, хто він, на якій землі народився, чий він син. Бути уніфікованим, безликим для нього — страшніше смерті.

І тому по ньому можна судити про кращі риси нашого народу. Образ Кирила Заболотного, власне, й диктував Гончарові принцип його роману — «стереобачення» подій, в якому вживаються і пореволюційне українське село, і окупована Україна, і велелюдний Токіо, і невпинний транспортер автостради, де мчить автомобіль без водія (пригадуєте, від удару блискавки завелася машина й поїхала?), і хімізовані закохані, які забули вдома свої душі, і сьогоднішній український степ, розгойданий жнивнами...

Жоден із Гончарових героїв не переживав такої навали строкатих подій, не терзав себе такою проблемою вибору. В «Пранорносоцях» головним для Хаєцького, Брянського, Воронцова, Ясногорської було — жити. А коли й померти, то за найдорожчу ціну, щоб жили інші. Для Кирила Заболотного найважливіше: як жити? Для чого? Це запитання

болісно відлунюватиме в свідомості читача. Доти, поки він не відповідь на нього.

Останній твір Олесь Гончара перегукується з романами Айтматова «Буралний полустанок», Бондарєва «Вибір», Абрамова «Дім» і Думбадзе «Закон вічності». Перегукується, але «заземлений» у національні традиції нашої літератури, бо із цих традицій він народжений, бо їх він талановито продовжує.

Добре, коли література має десяток імен, які принесли їй визнання серед інших народів, письменників, творчість яких поставила цю літературу в світовий ряд. І все ж високорозвиненою, перспективною літературою, яка привертає до себе увагу не лише на певних етапах, а постійно, може бути лише та, яка розвивається в річищі своїх, властивих лише їй традицій. Традицій естетики та моралі свого народу, традицій народного світовідчуття, народного оптимізму.

Бласне, все те найкраще, що створено українськими письменниками в часи дожовтневі та повітні, перебуває в міцній, могутній духовній сув'язі, тому що все це — розповідь про народ, про його душу, про його поступ до моральної та естетичної досконалості, яка завжди давалася важче, ніж, скажімо, поступ науковий чи технічний.

Коли ми сьогодні думаємо про художній світ Олесь Гончара, про духовні принципи його героїв (а ці принципи письменник культивує, як б сказав, з одержимою непохитністю), осмислюючи в сукупності його романи, його повісті й новелістику, його виступи й літературно-критичні статті, коли намагаємось досягнути зроблене ним від «Прапороносців» до найновіших оповідань, опублікованих у «Вітчизні», — бачимо, як могутньо світяться в ньому все краще з традицій української літератури, як неповторно оновлюється воно, проходячи крізь його душу й розум, крізь його, Гончарову, поезику.

Мені здається, що саме ця грань неповторної творчості Олесь Гончара, того Голчара, який акумулював у собі кращі традиції української літератури, глибинної, перевіреної в найскладніших і найдраматичніших історичних умовах народної естетики, увібрав їх, як повітря, природно і вчасно силою свого таланту, своєї особистості перетворив їх на нову духовну цінність у бутті нашого народу від літ повення до сьогодні, як на мене, саме цей Олесь Гончар у нас ще мало досліджений.

Отож під цим кутом зору мені хочеться подивитися на його новелістику, яка в уяві читача вже склалася в поняття містке й неперекрутне.

Передусім слід зауважити, що новелістика Олеся Гончара — це не «філіал» Гончара-романіста, це той самий Олень Гончар — з тим самим епічним темпераментом, з масштабністю бачення й осмислення характерів, які можуть стати міркою народу в цілому. Лише в романах Гончара герої діють на великих часових дистанціях, приводячи в доказ своїм вчинкам всю систему свого життя (згадайте хоча б Заболотного чи Ягничка), а в новелах вони вихоплені автором у ту мить, в той короткий життєвий момент, коли самі обставини вимагають від них душевного максималізму й істинності. Власне, за цією єдиною новелістичною миттю стоїть весь масив їхнього життя й досвіду.

Більше того, всі новели Олеся Гончара — це не лише літературна форма вияву його таланту, його людинобачення, його позиції у ставленні до справжніх цінностей життя, це передусім стан його душі — стільки в них переконливого психологізму, стільки в них власного, Гончарового, вибілого.

Незважаючи на те, що новелістична традиція в українській літературі одна з наймолодших, краєцї взірці її одразу ж увійшли в новелістику світу, де вже опосідали головні місця французи, італійці, англійці, де згодом засяяло ім'я Чехова.

Власне, лише в кінці дев'ятнадцятого століття в нашій літературі цей жанр не лише остаточно приживається, а й стає визначальним для найкращих наших прозаїків. Згадаймо бориславський цикл Івана Франка, який вперше припіс у літературу тему робітництва. А за ним — Стефаник, Коцюбинський. А далі — Васильченко, Головка, Косинка, Яновський. І це на протязі всього кількох десятиліть така ряснота видатних імен новелістів.

Чого вартий лише один Василь Стефаник з його просто-таки панічним страхом сфальшувати в слові, в інтонації, в деталі, з його суворим гуманізмом, з відлитою із найвищої пристрасті й любові до найупослідженіших народним образом.

А Михайло Коцюбинський з його вражаючим психологізмом, де видно навіть ледь помітний порух душі героя, де істинність людської поведінки саме в цих обставинах така переконлива, що мимоволі вбираєш у себе цей досвід як свій власний. Згадайте хоча б «Цвіт яблуні» чи «Інтермеццо», де рух почуття й думки автора заповнюють вас цілковито, і тому ви не просто прочитали новелу, а пережили її, вистраждали разом з письменником.

А ще магічна матеріальність характеру героя в новелах Андрія Головка. Варто нам лише почути: «У нього очі — наче волонки в житі», і ми згадаємо Пилипка. Згадаємо так,

паче себе самих у дитинстві — зі всіма милими душі подробицями, перечулено й ніжно.

А ще — карбована, на пришвидшеному поетичному подиху, окрилена новелістика Юрія Яновського, який сміливо переніс новелістичні принципи у найкращий свій роман «Вершники».

Ось яка яскрава (кожен може стати окрасою великої літератури) плеяда новелістів утверджувала і вела цей жанр в літературі українській.

І саме Олесь Гончар у прозі повоевній не лише талановито підтримав ці традиції, а й по-гончарівському щедро збагатив їх.

Власне, можемо сказати, що й завдяки йому авторитет української новели в останні три десятиліття утвердився остаточно, бо з Гончарової новелістичної правди вирости і Григорій Тютюпник, і Роман Іваничук, і Євген Гуцало, і Микола Кравчук, і Анастасій Колісниченко, і ті наймолодші, які щойно прийшли в нашу прозу.

Ось який духовний міст створено за єдине століття творчості кількох поколінь наших прозаїків у жанрі новели. І місце Олесь Гончара в цьому ряду — одне з головних, кажучи мовою мостарів, «опорне».

Так, він виріс як художник-новеліст, як майстер цього жанру із кращих традицій української літератури. Але, як це не парадоксально, може здатися, ви піде в його новелістиці не знайдете відкритого впливу, інтонації, «школи», художнього прийому, скажімо, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, чи Андрія Головка, чи Юрія Яновського. Завжди і всюди ми відчуваємо самотутній подих Гончарової прози, його художній темперамент, його спосіб мислення й почування, його масштабне бачення кожної деталі.

«Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежжя. Зализень суші — вузька коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрій, крізь небо пропизалася й далі пішла — не видно їй кінця. Загубилася в імлах».

Так починається повість «На косі». Скільки в цих кількох фразах Олесь Гончара, скільки тепла в цьому розмашистому, майже космічному безмежжі. Поки що в цьому просторі, на «найкрайнішому краю землі», лише автор, його зворушена, просвітлена цією «синьою вічністю» душа. Але ми вже в передчутті — «заселить» Олесь Гончар цей степовий космос людьми добрими, надійними, мудрими, діло, яке вони роблять, сповнюватиме їх почуттям гідності перед усім світом.

«Стоїть людина на самім краю, на межі реального —

кільцює птахів». Цей образ наче виринає з марева степу й моря. Як символ. Людина, і все. І раптом чисто гончарівське укрупнення: «Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку, ловкенько пристібує на ній — як амулет, як знак спілки людини і птаха... Лети!»

Власне, ці кілька рядків, цей поетичний зачин — то вже мікроноведа із своїм внутрішнім сюжетом, своєю художньою стихією.

Потім природно й вільно «впишуться» в цей світ юна Ольга, лебеді, Михайло Іванович з дружиною. І коли ми самі станемо часточкою цієї одухотвореної гармонії, в якій чувається щасливим усе живе (навіть море, коса, небо), увірветься в цей світ чистоти й провітленості Танцюра з руйничею і з холодним, як камінь у глибинах моря, серцем. І пролунає постріл, і впаде на льоту лебідь.

І про все це Гончар розповість так пристрасно й переконливо, що ми станемо не лише очевидцями, а й безкомпромисними суддями. І не пострілу в лебедя, а — вбивства, драми, яка порушила священні зв'язки людини й природи, порушила гармонію у всесвіті.

Я навмисне зупинився на оповіданні «На косі», бо воно написано ще в шістдесяті роки, йому вже двадцять літ, але й нині закладені в ньому авторська пристрасть, філософія, гуманістична ідея звучать і діють без будь-яких поправок. У цьому відчуваємо Олесь Гончара з його націленістю на теми не лише актуальні, а й вічні, теми, які, власне, й рухають людський дух до досконалості.

А як прозвучала в тисяча дев'яносто шістдесят четвертому році Гончарова новела «За мить шастя», в якій він відкрив цілий (точніше — цілинний) пласт теми «людина і зброя», людина і війна, драматичний зв'язок між совістю, любов'ю й обов'язком в умовах війни. І це було не доповнення до його роману «Людина і зброя», а ще одне трактування й осмислення цієї теми в жанрі новели.

Ніщо не може порятувати Сапика Діденка. Ні доля, яка вберегла його від ворожих куль у пеклі передової, ні випадок, якому міг би прислужитися недалекий салют над переможеним Берліном. Вже ніщо. У мить засліплення його постріл пролунав. Але перед цим була мить, коли: «Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця». І в цю мить появився її, Лорин, чоловік... з блискучим серпом у руці. І тоді пролунав його постріл. Потім пролунає ще один постріл, як суворий вирок польового суду. І все ж... перед цим

за одну-єдину мить Сашко Діденко, прощаючись із своїм коротким життям, почує пронизливий жіночий крик. Голос його любові.

А скільки мудрого всерозуміння, гіркоти й драматизму в, здавалося б, тихій, без голосного придиху й знаків оклику новелі «Ніч мужності», написаній у цьому році Олесем Гончаром. На це здатна лише висока мудрість і невичерпна любов до людини. І тому ми просто не можемо забути цього небалакучого, у чомусь-таки й грішного степового механізатора в останні дні його життя, і тиху, покірну й розгублену під натиском горя дружину, яка сторожко засинає під лікарняним вазоном, щоб прокинутись від найтихішого стоголу свого чоловіка. І як же ж не хочеться Гончарові, щоб цей комбайнер помирав, бо без нього у чомусь таки збідніє народ, але очиститься в своїх скупих сльозах читач, а потім задумається і над своїм життям, над цінностями справжніми й удаваними. Це — найголовніше для Гончара.

Відходить за межу буття колгоспний механізатор, але вічний народ, до якого він належав і часточкою якого був. І як точно й мудро поставлено в повелі останній штрих. Згадайте його.

Вантажівка везе домовину додому, а біля домовини — хлопчик, син. Майбутнє механізатора. І — народу. Вітер витирає йому сльозу, щоб він дивився вперед.

В найтрагічнішій ситуації Олесь Гончар залишає надію. Тим, хто живе. Людям і людству. А хіба ж є більша цінність за надію?

Ми поверталися з Кіровоградщини, відпрацювавши програму містку й насичену: кілька велелюдних вечорів, відповідальних виступів, зустрічей з керівниками області, з творчою інтелігенцією. Олесь Гончар, звісно, був у центрі подій та людської уваги. Та їхав він не лише задля того, щоб віддати шану Юрієві Яновському й очолити письменницьку групу. Це міг зробити і хтось інший з керівників Спілки чи й просто іменитих письменників. Олесь Терентійович працював. Невтомно, доречно, спокійно, дивуючи нас усіх державним розмахом цієї роботи. Керівники області (а це здебільшого люди молоді, талановиті, творчі) не лише згадуватимуть, що в них побував Олесь Гончар на святкуванні вісімдесятиріччя з дня народження Юрія Яновського. Вони пам'ятатимуть. Делікатно, з м'яким, спокійним гончарівським тактом він використовував кожну нагоду, щоб нагадати про великі культурні традиції об-

ласті, про те, що... столиця класичного українського театру не має нового театрального приміщення, що... батьківщина Яновського ніяк не спроможеться на відділення Спілки письменників України, що не «звучить», як йому належить, музей Сухомлинського, що... є над чим думати керівництву області.

Він таки стомився за ці дні. Квавився до Києва, і все ж попросив водія зупинитися біля придорожного ресторанчика, тихого й затишного «Вітряка», якому можуть позаздрити пирожиткові, стилізовані його двійники — їх тепер на Україні чи не більше ніж колись було вітряків діючих. Справжній витвір народного зодчества, мистецького смаку й практичної доречності. У прикрашеній рушниками, різьбленій з дерева світлиці за великим селянським столом він знайшов тепле слово вдячності для кожного з учасників нашої групи. Ця тиха, неметушлива година у «Вітряку» над Россю, цей настрій вдячного порозуміння й неквапу був останнім акордом поїздки до Яновського. Із Гончаром.

Хвіртка його садиби в Кончі була прочинена, коли ми приїхали. «Отже, чекають...» — тихо проказав Олесь Терентійович, і з саду нам заусміхалася Валентина Данилівна...

Знову й знову говоримо про деякі визначальні риси людського, особистісного характеру Гончара. Чого варте вміння зайняти позицію там, де інший заліг би під «райським кущем середини». Ця риса настільки Гончарова, що постійно виявляє себе і в творчості, і в депутатській діяльності, і в щоденному бутті. Либонь, його «хата ніколи не була скраю», бо епіцентр усіх найважливіших подій завжди проходить крізь його серце: і тоді, коли він вирішує всепланетарну проблему миру на землі, і тоді, коли йдеться про творчість наймолодшого колеги, і тоді, коли херсонська вчителька-пенсіонерка просить свого депутата допомогти їй придбати путівку до санаторію.

А це постійна Гончарова шляхетність у ставленні до всіх. У ньому недаремно живе високе відчуття власної людської гідності, недаремно тому, що ніколи в житті він не принизив людської гідності в інших. А це — рідкісне Гончарове вміння розгледіти в людині талант тоді, коли він лише зав'язується, зігріти його увагою, відгородити від непорозумінь.

Отож Гончарової особистості вистачає для всього, що ми називаємо коротким словом — життя.

Він є в нашій літературі, і про це пам'ятають усі ті, хто приходив у неї після нього, хто приходив у неї тепер.

Він є. І його присутність відчуває кожен. І це покладає на кожного обов'язки особливі.

Він є в нашому житті. Ми маємо приклад громадянської послідовності, мужності, вміння бути самим собою, не піддаватися спокусам марнославства, довоколалітературної суєти. Бути Гончаром наперекір усьому цьому, що теж дотичне до життя літератора.

Давно прохолола кава, заварена Валентиною Данилівною. Вечоріло. Зайшли на хвилину, а просиділи хтозна-скільки, бо Володимир Канівець заговорив про маму Григора Тютюнника, і Олесь Терентійович не відпускав нас, поки не довідався про все, що ми знаємо про її життя в селі на Полтавщині.

І тоді я помітив: коли він зосереджено думає, коли добирає слово, смутиться — йому таки шістьдесят п'ять років.

Коли ж ми заговорили про одне з оповідань Григора, Гончарове обличчя, його очі враз помолодшали. Наче йому оце нині лише двадцять сім. І він тільки-но починає писати свої «Прапорносці».

І йому, далєбі, вистачить снаги не тільки написати все, що він задумав, а й залишатися Олесем Гончаром. Завжди і в усьому.

Павло Загребельний

Навіть якщо безоглядно прийняти за істину те, що талант дається людині за найтаємнішою рознарядкою природи, то й тоді ще немає жодної гарантії, що доля цієї людини вже вирішена, надійно спланована, що вкладені в неї природою акції окупляться. Ніхто, на жаль, не може підрахувати, скільки талантів не відбулося. Реєструються лише ті, які розкрилися. А для цього людині потрібен іще один талант — вміння розумно, послідовно розпорядитися, максимально зужити оте, як казала Катерина Білокур. «даня» бачити і відчувати світ, як ніхто інший, бачити й через відчуття побільшувати найголовніше в ньому до таких розмірів, що вистачить на всіх.

Причина багатьох нерозкритих талантів (їдеться не лише про митців) майже завжди полягає в тому, що ці два

таланти були негармонійними або ж другий «не спрацював» чи просто був відсутній. На жаль, ми чомусь рідко говоримо про це.

Яскравий спалах таланту Олеся Гончара в «Прапороносцях» — не випадковість, якщо зважити на те, що перед війною він уже друкував свої оповідання і на війну (незважаючи на смертельний тягар обов'язків солдата з передової) дивився вже очима письменника, повторюючи собі: «Якщо залишуся живим — напишу».

Я думаю зараз про це, щоб збагнути бодай у загальних рисах таїну того, що відбулося в творчій особистості на ім'я Павло Загребельний. У шістдесят років про це можна говорити в доконаному виді, бо щось із головного вже прожито і зроблено назавжди.

Для нас, письменників молодшого покоління, Павло Загребельний є прикладом саме того «двоталанця», про яке я вже говорив (ще раз зафіксую цю думку: йдеться про талант в його «чистому» розумінні та про талант-уміння розпорядитися першим талантом).

Це вже згодом ми, дев'ятнадцятирічні селюки-філфаківці з Одеського університету, довідалися, що в Загребельного до шістдесят першого року були книжки новел і чотири романи. Тоді ж для нас існував несамовитий у своїй винахідливості, в сміливості редактор «Літературної України», якої двічі на тиждень чекали з нетерпінням і перечитували від заголовка до складу редколегії. Буквально кожен номер міняв щось у нашій уяві про літературу, безжально перекреслював наші літстудійські спроби, вчорашні «класики-старшокурсники» меркли на наших очах, і ми зухвало посягали на їхні авторитети, посилаючись на свіжий номер «Літературної України». З цього приводу, вже згодом, навіть народився слухний жарт: ми закінчили не лише курс української філології, а й курс «Літературної України» Павла Загребельного.

Кілька літ перед цим поетичним еталоном для нас був Дмитро Павличко, а тут раптом наче розв'язався міх і один за одним зі сторінок однієї й тієї ж газети прийшли до нас Микола Вінграновський, Іван Драч, Віталій Коротич, Ліна Костенко, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд... За всім цим, а точніше — над цим, стояв Павло Загребельний, бо він друкував їх вперше, бо від цих публікацій супилися навіть наші «найдемократичніші» викладачі. Ясна річ, що всі вони б все одно стали тими, ким є тепер, але тоді ця безоглядна підтримка всього яскраво талановитого для нас була літературною політикою, як і гострі критичні статті, як і наближення газети до особи пись-

менника, як і орієнтація на все небуденне, оригінальне. Потім сперечалися про кожну публікацію, але вона вже була, і з неї починалися творчі долі багатьох тих, хто впевнено працював у нашій літературі сьогодні. І Загребельний тоді був для нас постаттю майже легендарною, а всі, кого він підтримував, начеб існували в системі його літературного імені. Ми не читали написаних ним романів (а вже вийшли «Дума про невмирущого», «Європа-45», «Спека», «Європа. Захід»), бо всі були «поетами», бо читали найцікавіший на той час твір — «Літературну Україну», на якій лежала яскрава печать його особистості. Що там пригодницькі романи про події Великої Вітчизняної, коли через три дні вийде новий номер газети, який долучить тебе до великих літературних пристрастей, через який прийде в літературу ще один талановитий зухвалець. До того ж Загребельний-редактор у той час цілковито затьмарював Загребельного-романіста, бо проза його здавалася нам аж надто звичайною, «тихою», таку міг писати і хтось інший, а от робити газету...

Парадокс? Авжеж. Однак є підстави думати, що не лише Загребельний робив газету, а вона творила його не лише як особистість, а й як письменника.

Тоді в нас усіх, хто «легально» чи підпільно, а таки щось писав, був юначий культ Драча й Вінграновського, Гуцала й Шевчука, Ліни Костенко й Бориса Олійника, Григора Тютюнника й Романа Іваничука... Й ім'я самого Павла Загребельного асоціювалося в нас із ними. Навіть не знали, що він старший від них, у це й не вірилося — стільки було в його позиції молодого відкритості, одваги, полемічності.

Власне, той ореол Загребельного періоду, коли він робив газету, для мене суціль і донині. Як вартість, яка не знає девальвації, як талісман молодості.

Саме цей період його життя (і творчості) вирізнив Загребельного серед його ровесників, за плечима яких була Велика Вітчизняна, котру вони намагалися осмислити з власного фронтового досвіду, і в той же час життя вимагало від них нового художнього виміру людини в мирних трудах і днях.

Мабуть, все десятиліття п'ятдесятих років Загребельний переживав по-своєму складний і драматичний період пошуку себе, ревізував свій досвід, жадібно засвоював естетичні цінності. Робив він це вже після того, коли прожив, вважає, ціле життя: відстань до дитинства в степовому селі Солошиному вже була за цілою вічністю війни, пережитою ним сповна. Вже було раннє сирітство без матері, була оборона Києва, куди він уперше приїхав не туристичним поїздом, а в ешелоні добровольців, був сумнящий відступ, поранення й

усі кола фашистського пекла, і — Перемога. Пережитого й передуманого вистачило б на цілу людську долю.

І все ж перші його романи йшли в «загальному» потоці тогочасної української прози. При сюжетній вигадливості й професійності того Загребельного, якого ми визнаємо пізніше, там було мало, так мало, що передбачити, скажімо, в «Думі про невмирущого» чи в «Шепоті» автора «Дива», «Левиного серця» чи «Я, Богдан» не змогли б найдобродушніші літературні прогнозисти п'ятдесятих років.

Я далекий від того, щоб з нагоди шістдесятиріччя Загребельного займатися солодкавим іконописом й вишиковувати твори добре знаного читачеві письменника в суцільну висхідну. Той читач, якого виховала собі українська література на сьогодні, здатен у всьому розібратися сам. До того ж довкола чи не кожного з його романів спалахували такі пристрасні суперечки, які зупиняв лише сам Павло Загребельний... публікацією нового роману.

Є письменники, особистість яких існує начеб у повній ізоляції від світу його книжок. Суворий, мовчазний Андрій Головка відкривався лише при поодиноких друзях, а доконеčno — в написаному слові. Сором'язливий, невпевнений у собі, здається, постійно затурканий своїми невиліковними хворобами Юрій Яновський сповідував у творчості всеможне буйство романтики і непогамовних пристрастей. Василь Земляк міг великодушно й артистично терпіти нещирість котрогось із своїх колег, навіть театральню «товаришувати» з ним, але він панічно боявся нещирості в літературі. Просто хворів від неї.

Відносно Павла Загребельного читач, який прочитав усе, написане ним, може сказати з певністю: я знаю Загребельного, знаю його темперамент, спосіб думати й відчувати, знаю, як він ставиться до людей і до себе самого, знаю, як він поведеться в тій чи іншій ситуації.

Отож полеміка довкола кожного його роману не випадкова, а я б сказав — свідомо «спровокована» автором, бо для нього не головне — приймуть чи не приймуть на віру його думку, а головне, щоб вона не залишила тебе байдужим. Сперечайся, думай інакше, заперечуй, але не давай спати душі й розуму. То зовсім не означає, що така форма авторського самовияву всуціль всеможна й застрахована від художніх прорахунків, але її утвердив у нашій прозі саме Павло Загребельний. Утвердив яскраво й самотутньо, перекинувши духовний міст із двадцятого століття до першовитоків історії нашої літератури, аж ген до Івана Вишенського, який над усе хотів докритатися до совісті кожного.

До цієї найголовнішої риси своєї творчості Павло Загребельний «прорвався» й переконався, що вона найбільше відрізняє його від інших саме тоді, коли він редагував газету. В шістдесяті роки вона перейде в усі його романи, в статті й виступи, в буття його душі й розуму. Саме тому Загребельний буде майже панічно боятися духовних лінощів, боїтиметься хоч на мить розслабити свої почуття, побути «ніяким», бо та мить його життя вже пройде вхолосту, порожняком, не залишить по собі ніякого, хай навіть незначного, а все ж — досвіду.

Він обрав літературу, бо вона найбільше дає можливості розкритися його особистості, висповідатися в усіх своїх протиріччях, сумнівах і тому драматизмі, який властивий лише художникові при сприйнятті й осмисленні ним світу. Художник не лише має на це право, а й зобов'язаний, уповноважений суспільством не тільки реагувати, а й на весь голос говорити про ті суспільні явища, які ще не для всіх стали очевидними. Як він про це скаже — то вже залежить від його темпераменту, характеру, способу світосприймання. Про сільське міщанство Григорій Тютюнник говорив, досліджуючи в першу чергу характери, всю свою художню пристрасть він старанно заганяв у натуру героя, рентгенізував її. Згадайте хоча б Дзякунів із новели «Син приїхав». Молодший Дзякун — передовий робітник, на чесні гроші купив машину, навіть те, що його потягло до батька, до отчих місць, — на перший погляд, теж позитивне. Але придивіться до нього ближче, простежте його поведінку тут, у селі. І... думайте самі, думайте. Автор відходить, залишаючи вас на самоті з Дзякунами. Осмислюйте порожнечу їхніх душ самі, і ви пізнаєте ціле суспільне явище. Темперамент Загребельного навальніший, публіцистичніший, у чомусь навіть — нетерплячіший, коли атакує зло. Згадайте хоча б «Левине серце», присвячене тій же таки темі сільського міщанства, збюрокрачення хліборобської душі. Зновобрать, Самусь — не стільки навіть характери, як явища. Правда, не забуваймо, що «Левине серце» — роман бурлескний, що його герої «і в роботі, і в дозвіллі над усе ставлять сміх. Там, де багато сонця й неба, чоловік мимоволі змушений примружувати очі. Так споконвіку виробився погляд на світ примруженим оком». Одначе принцип дослідження в першу чергу явища, а вже потім характеру, в якому це явище розпустило коріння, — принцип чисто загребельнівський. І цей принцип він культивує майже в кожному своєму романі, винахідливо видозмінюючи його залежно від матеріалу, від епохи, про яку йдеться.

Саме тому більша частина його героїв живе на максималістській грані, на тій межі пристрастей, де вже нема потре-

би в лабораторних умовах досліджувати їх на «позитивність» і «негативність», письменник вихоплює їх тоді, коли ці риси вже щосили діють, виявляють себе.

Це — теж від особистості самого Загребельного. Його важко уявити розслаблено-споглядальним, коли душа елегійно погойдується в бухті тихих, мрійливих настроїв, для нього має сенс лише те життя, де є рух стихій, де закипають пристрасті, де з тріском руйнуються стереотипи й болісно народжується думка. Хай суперечлива, хай парадоксальна, але жива, трепетна. Тому й герої його постійно живляться темпераментом самого автора, тому й живуть і діють вони не тишком, а з несамовитою одержимістю, з головою кидаючись у вирівисько буття, і вирішують свої проблеми не раціоналістичною, за всіма статтями статуту облогою, а відчайдушним штурмом, під час якого в них спрацьовує весь дотеперішній досвід, благородство або нищість. Такі Карналь і Кучмієнко з «Розгону», такий Дмитро Черета з серії робітничих романів, такий Гриша Левенець із «Левиного серця», такий і Богдан Хмельницький з роману «Я, Богдан», Григорій Твердохліб з «Південного комфорту». Навіть жіночі образи Павла Загребельного — Євпраксія й Роксолана — вільно стають у цей ряд.

Ясна річ, не кожному читачеві такий інтенсивний стиль імponує. Але чому написане письменником повинно імponувати всім без винятку? І хіба хоч один літератор може бути впевнений, що він пише для всіх і що всі його читають? Загребельному випала важка місія ще й підготувати для себе свого читача. Не смиренного однодумця-підтакувача, німого слухача, а читача-опонента, читача, коли хочете, співавтора. Цей читач ріс, постійно ревізував себе вчорашнього разом із письменником, бо Загребельний невідступно намагається підняти до рівня своєї позиції не лише героїв твору, а й читача. Це намагання його експресивне, навальне, не кожен і здатен сприйняти його надто покiрно. Для цього потрібна ще й мужність відречення від старих уявлень. Для цього ще й треба «встигати» за письменником, який постійно перекидає тебе з епохи в епоху, пропонує тобі нові художні версії історичних постатей, пропонує не вкрадливо, обережно, а з полемічним азартом, белетристичною зухвалістю. Зате такий читач має привілею особливу: він уже не читач-дилетант, який заспокоює собі нерви легким, снодійним читивом, а читач-співавтор, якому не байдуже ні до минулого свого народу, ні до сучасності.

Адже разом із Загребельним він подолав товщу віків: від витоків самопізнання нашого народу (роман «Диво») до сімнадцятого століття, коли сформувалася українська нація,

висунувши на вістря історії Богдана Хмельницького («Я, Богдан»). А між цими часовими точками — духовний масив Київської Русі («Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія»), а ще — художнє проявлення з тьмавого негативу легенди образу Роксолани (одноіменний роман). Тільки цього б вистачило, щоб у нашій сучасній прозі був історичний романіст Павло Загребельний, причому не романіст-архіваріус з норовом занудного педанта, а сучасник, який просто працює в кратері історії, не реставровує її, а наближує до нас. Тільки цього вистачило б для окремої письменницької долі високого ряду. Колись Рабіндранат Тагор іронізував над собою: «Я бреду з лампою в руці, а мені потрібно, щоби в мені було світло.» У нас нині багато історичних романістів, але, як на мене, те в глибини історії опускаються, звісно, не з лампою, а із своїм внутрішнім світлом лише поодинокі: Загребельний, Іваничук, Валерій Шевчук, Федорів...

Отож здавалося, що можна було Загребельному з головою поринути в глухі, навіть забуті сучасниками «шахти» минулого, де кілька століть не бувала письменницька фантазія. Можпа було б... Але тринадцять романів про найсучаснішу сучасність також належать Павлові Загребельному, а за один із них, за «Розгін», йому присуджено Державну премію СРСР. До речі, незадовго до присудження цієї премії «Литературная газета» опублікувала пристрасну дискусію про цей роман, що свідчить про неординарність твору.

Всі останні романи Павла Загребельного про сьогоднішній день — відкрито експериментальні. Мені здається, що суть цього експерименту прозаїка полягає в тому, що традиційний роман характерів у творчій практиці Павла Загребельного помітно видозмінюється, свідомо змищується в роман... роздумів, ідей, проблем, де герої виступають помічниками автора, акумулюють в собі його громадянські пристрасні й охоче асистують письменникові. Незвично? Можливі втрати в традиційному понятті художності? Хай і так, але хіба зріла література не має права на таке оригінальне оновлення жанру? Тим більше що кожен новий твір Загребельного про сучасність відвойовує для нашої прози нові тематичні гони, атакує прояви суспільного зла з непохитною партійною пристрастю. Адже «Розгін» — роман, власне, й не про науковців у звичному розумінні, наука може розвиватися й без романів про неї (це — хрестоматійний аргумент агресивних технократів), але якими руками й умами вона твориться: Карналевими чи Кучмієнковими — для суспільства не байдуже. І тут Загребельний безкомпромісний. Та й хіба можна бути інакшим, коли думаєш про душу, про совість, про їхню чистоту й ерозію, коли думаєш про людину другої по-

ловини двадцятого століття, яка запущена в таку могутню круговерть долі всього людства, що іноді збереження власної особистості видається донкіхотівським дивацтвом. Ніколи ще первова квапливість часу, позірне людське всесилля, яким облещує нас цивілізація, не розхитували так наші характери, як зараз. Відстояти свою особистість од цієї «вібрації» іноді важче, як подолати державну проблему. Павло Загребельний чутливо вловив це явище, і всі романи його з царини сьогоднішнього дня — саме про це.

Так, серед його героїв не завжди затишно й комфортно, нема серед них муркотливих ангелів-моралістів, з якими можна одвести душу на дозвіллі чи для заспокоєння приміряти себе до них, щоб полегшено зітхнути: я теж чогось вартий... Щоб спілкуватися з його героями на рівних, треба постійно шукати особистості в собі, ні на мить не забувати про власну гідність. Це теж чисто загребельнівська форма спілкування з читачем. До речі, як і з конкретним співрозмовником, якщо ти не маєш своєї думки — він напористо нав'яже тобі свою, якщо ж твоя непевна — він розтратить її майже пограйки. Коли ж ти твердий і гідний свого переконання — він перейде на твою сторону. Хай навіть не в цю хвилину, хай згодом, ще раз зваживши. Загребельний не вимагає, щоб його любили чи поштиво загравали перед ним, краще — зрозумійте: ось такий він є, ось це йому болить, він жива, зі своїми вадами й чеснотами людина, яка намагається за будь-яких обставин сказати те, що думає, людина, яка ціною лише йому відомих зусиль не змарнувала свого життя на дріб'язок і довколалітературну суєту й наперекір всім спокусам творить літературу.

Либонь, я таки маю право казати про це, бо в складний період свого творчого життя відчув його спокійну й вчасну підтримку. Маю моральне право говорити про це ще й тому, що зазнав на собі і його максималістські «атаки». Але хіба в цьому суть письменника Павла Загребельного? Опуститися до всеїдної вдячності чи до хворобливих амбіцій — то значить принизити в чомусь і себе, і його. Зрештою, Павло Загребельний існує поза чиймись симпатіями чи антипатіями. Найістинніше він існує в книгах письменника Павла Загребельного, який над усе боїться щось свідомо «заокруглити», обійти гострий кут чи «припудрити» проблему.

Він є, він постійно самооновлюється в кожному новому романі, який відволікає його від пори підсумків і «бронювання» собі місця в літературі. Вік письменника — завжди в найновішому його творі, в тому, який він зараз пише. То найправдивіший вік, вік душі. Його встановлять читачі другої частини роману «Левине серце».

Я не називаю тут його службових і громадських рангів, бо всі вони в нього є тому, що відбувся письменник Павло Загребельний, який за неповних три десятиліття життя і творчості подолав шлях від скромного літературного початківця до видатного майстра радянської літератури і здобув право говорити від свого власного імені, бо це ім'я вже багато важить для нашого народу.

Роман Іваничук

Якою б цікавою та ефектною не була поява нового таланту в мистецтві — все одно то свято скороминуче, ба навіть приречене на забуття, якщо воно не продовжується довготривалим, а то й на все життя, що залишилося, святом розвитку таланту, його радісних видозмін, несподіваних відгалужень та непаситного себешукання у кожному новому творі.

Отоді читач має право сказати: талант дістався тому, хто його заслугує.

Саме такий варіант творчої біографії підтвердив прозаїк Роман Іваничук, який тридцять років тому прийшов в українську літературу «безіменним» юнаком з глухого гупульського села, а своє п'ятдесятиріччя зустрів уже широковідомим письменником, чиї твори можуть представляти духовність нашого радянського народу на найвищому рівні. Глибоко переконаний, що то найістинніша мірка кожного письменника: чи можна по його втворах судити про рівень духовності народу, про який він пише?

Оскільки все своє зріле життя Роман Іваничук займався літературою, ми маємо право (і потребу) всю дистанцію його людського віку бачити саме під «літературним кутом» зору.

Адже в композитора ми дошукуємося «музичного», в актора «лицедійного», в художника — «живописного» навіть тоді, коли їхній талант іще не вийшов на люди, коли він таємничо зав'язувався в надрах особистості. Зрештою, то й цілком закономірно, бо митець формується все своє життя, а відрахунок його творчої біографії, як правило, розпочинається з найпершого усвідомлення себе людиною.

Зрештою, навіть планетарний геній Льва Толстого залишив собі право на схилі віку напівжартома зізнатися, що він жив лише в дитинстві, а решту життя — просто згадував усе побачене в дитячі роки. Цей жарт, далекобі, не позбавлений сенсу при всій химерності його логіки.

Отож маючи таку доречну нагоду, як передмова до його однотомника, хочеться заглянути в літературні першовиток Романа Іваничука.

Хай не вирішальне, а все ж дуже суттєве значення у формуванні саме художнього світорозуміння Романа Іваничука мала «географічна прив'язка» його дитинства. Коломийщина й сама Коломия в тридцятих роках завдяки отій новій сільській інтелігенції, яка формувалася під впливом Франка, Стефаника, Федьковича, Кобилянської, були особливо жадібними й довірливими до художнього слова. Інтелігенція народжувалася з самих надр гуцульського простоліуду, народжувалася рясно в містечках і глухих селах, здебільшого це було вчительство, яке виросло з пристрасного слова прогресивних письменників, а тому й увірувало у «культ духовності», у революційну всеможливість слова, зарядженого художньою силою. Зрештою, ті вчителі були ще «напівінтелігентами», бо половину свого життя віддавали за теперішньою термінологією — присадибному господарству, а другу — духовному самовдосконаленню. Вони начеб вірили всіма своїми вірами в те, що їхні сини повністю зможуть віддатися саме д у х о в н о м у.

Напевне, вірив у це й сільський вчитель-самоук Іван Іванчук із села Трачі, який хотів бачити свого меншого сина справжнім, високоосвіченим інтелігентом. Так само думав і напівграмотний селянин із сусіднього села Стопчатів Василь Павличко. Отож древня Коломия звела двох селянських хлопчаків у своїй гімназії не випадково, бо й справді невідомо, як би склалися їхні долі, коли б не зійшлися Роман Іванчук та Дмитро Павличко в класі гімназії, коли б ще в юності вони не «підсвітили» один одного спрагою самопізнання та самоствердження. Невідомо, чи мала б наша література поета Дмитра Павличка та прозаїка Романа Іванчука, якби їхні долі не пересіклися ще в дитинстві, якби вони не мали один одного за близьких, постійно відчутний вплив, шануючи один в одному і людські чесноти, і творчі успіхи, і навіть те, що категорично різнить їх на Павличка та Іванчука. Кажу про це тому, що таких прикладів у нашій сучасній літературі небагато і цей факт має неабияке значення в творчій біографії аж двох талановитих письменників. Є творчі прорахунки Дмитра Павличка, про які йому може сказати тільки Роман Іванчук. Є творчі прорахунки й Романа Іванчука, про які йому може сказати теж лише Дмитро Павличко...

Першим після закінчення гімназії вступає до Львівського університету Дмитро Павличко. Роман Іванчук після трирічної служби в лавах Радянської Армії, при підтримці вже

заного у Львові молодого поета Дмитра Павличка теж вступає на факультет української філології. Його не їдять поїдом ревності до ранньої та бучної слави товариша, з яким разом мріяли про шлях в літературу. Він ще довго і вперто відшукуватиме в собі своє власне слово, і ця мужня терплячість потім великодушно віддячить йому.

Перші повели Романа Іваничука підтримає й опублікує згодом Григорій Тютюнник у «Жовтні», але молодий новеліст не квапитиметься наздоганяти свого товариша, притьмом переходячи в професійні літератори. Іще кілька років він вчителюватиме в сільській школі, де й напише перший роман «Край битого шляху».

Це в теперішніх літературних гараздах чи не кожен молодий прозаїк одразу ж «ставить планку» на висоті роману, одразу ж націлює себе на великий, багатолюдний твір. Зрештою, це й закономірно, бо, як би там не було, а мабуть, рівень роману в кожній з літератур визначає і рівень розвитку самої літератури. У п'ятдесяті роки навіть спроба роману для автора, котрий встиг опублікувати кілька новел, була фактом рідкісним і вважалася неабияким зухвальством.

Роман Іваничук майже повністю приховав од читача період свого літературного учнівства. Це сталося, либонь, тільки тому, що привело його в прозу не марнослов'я, чи утаємничене честолюбство, а одержиме бажання переселити в слово лише те, що пережив, перерадів і перестраждав він сам і люди, які владно ввійшли у його свідомість або ж залишили в ній незабутній слід чи відблиск. Вже тоді йому вистачило зваженого, шляхетного терпіння не квапитися з публікацією першої книжки. Треба було безжально викоринити в собі традиційний «карпатський етнографізм», який розповзся по тодішній прозі на теми з життя західноукраїнських областей, треба було вистояти під усемогоутньою, майже магичною навалюю художнього світу Василя Стефаника, щоби крізь нього прорватися до себе самого, треба було уникнути пасторально-вишиваних гуцулів, що витирликують на сопілках, та гуцулок, що спускаються «плаєм» із «чічкою» в косах. Все це вже набило нудотну оскомину й було далеке від тієї справжньої української прози, яку творили Головка й Гончар, Сенченко і Стельмах, Бабляк та Ірина Вільде.

Тому-то в його першій книжці повел «Прут несе кригу» лише де-не-де проглядають неприбрані огріхи його письменницького учнівства, яке йому загалом пробачила критика, втішена приходом в українську прозу молодого, багатообіцяючого художника.

Скільком ті перші похвали назавжди підсікли крила,

звували кут зору. Тоді відстань від місця злету до місця приземлення вимірювалася звичайним людським кроком — то чи ж варто було шумно розправляти крила й привертати до себе увагу людей?

Романові Іваничуку можна було б кілька літ смакувати своїм першим успіхом (тим більше що вчора іще ти був провінційним учителем в тихому Ширці під Львовом, а сьогодні довкола тебе в'ється лоскітливо-вколісуючий туман молоді слави — як-не-як, а Петро Козланюк, Ірина Вільде, Михайло Яцків, Юрій Мельничук привітали тебе з успіхом). Можна було «дякувати за компліменти», жити під «наркозом» позитивних емоцій. Дехто вже ладен був думати, що так воно і сталося, бо щось довго відмовчується «молоде обдаровання», хоч його запрошує на свої сторінки «Жовтень», хоч йому відкрита дорога в усі республіканські часописи. Ось-ось про нього могли й забути — такі жорстокі, але й справедливі перепади читацького інтересу цілком закономірні в нашому ґахові — тим більше що на літературну арену вже вийшли зовсім молоді, я б сказав — зухвало талановиті Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Григорій Тютюпник, Валерій Шевчук, які відкрили нові тематичні пласти нашої прози, які одразу ж привернули до себе увагу читача республіки й визначили прихід в літературу нового обдарованого покоління.

Не зневажаймо цього факту, адже він мав і складний психологічний пюанс: учора ще ти був молодим прозаїком, котрому щось пробачалося, робилися великодушні скидки, як одному з останніх повобранців, який щойно дошикувався на лівий фланг, а тепер «твою посаду» перейняли інші, залишивши тобі сувору повинність — за все відповідати сповна. Твоє свято швидко закінчилося, тепер добувай істину в буднях.

Трилогія Романа Іваничука «Край битого шляху» появилася не лише в біографії прозаїка, але й у нашій літературі дуже вчасно. І читач не встиг забути імені автора, і новизна мистецької тенденції в освоєнні драматичних подій, що відбувалися в тодішній Галичині наприкінці тридцятих і в сорокових роках, — все це було одразу ж помічено критикою і остаточно засвідчило: є письменник Роман Іваничук.

«Край битого шляху» — велике епічне полотно, з кремезними розгалуженнями людських доль на роздоріжжі історії Галичини, в центрі якого стоїть молодий інтелігент-істиношукач. Пристрасне антибандерівське спрямування роману, тонкий, переконливий психологізм, суворе карбування характерів виваженим, вкрай ощадливим (не бідним, а саме ощадливим, яке можливе тільки на вищій стадії чуття за знапня мови) словом, матеріальність письма, «стереобачен-

ня» подій возз'єднання та війни — всі ці якості роману «Край битого шляху» переконали читача в тому, що Роман Іваничук — не галаслива літературна одноденка, а чесний і зрілий художник, який не лише дасть раду своєму непересічному хистові, а й згодом максимально використає його, що він не описуватиме «горизонтальні кола» на доступному всім екскурсійно-видовому майданчику життя, а вперто підійматиметься на важкоприступну вершину справжньої художньої майстерності.

Саме цим Роман Іваничук привернув до себе серйозну і постійну увагу читача і критики. Та він, либонь, не ласував відчуттям того, що опинився під яскравим променем успіху, а ще глибше збагнув свою відповідальність перед словом. Він боїтиметься розчарувати свого читача (такий страх — єдиний, який пасує письменникові од першої його літературної спроби до останнього, написаного ним слова, тільки такий — і ніякий інший!) в кожній своїй новелі з наступних збірок «Не рубайте ясенів», «Тополина заметіль», «Дім на горі», «Сиві ночі». Оця прекрасна і благородна боязнь розчарувати свого читача постійно живитиме Іваничукову жагу самовдосконалення, його творче прагнення щоразу бути іншим, залишаючись при тому самим собою — письменником самобутнім і глибоким, що вміє відкривати в собі все нові й нові поклади художнього світобачення.

Власне, коли він утвердився як один з кращих українських новелістів, котрий самобутньо розвивув і продовжив містку, щільну, до краю «здетоновану» традиційну новелу, з майже математично розрахованим сюжетом і нам здавалося, що Роман Іваничук налагодив їх «серійне виробництво» (а так часто буває: сягнувши навіть високого рівня, автор ураз одноманітніє, а читач загодя знає, про що і як напише автор), — він раптом відкрив нам зовсім іншого Романа Іваничука, котрий не міг бути запрограмований навіть найдоброзичливішими критичними пророками на початку його творчого шляху. Та й не лише на початку.

Так, була трилогія «Край битого шляху», де автор виявив хист добротного, неквапливого епіка, котрий вміє бачити людську долю свого героя від витоків аж до гирла, котрий не збирає людський характер із уніфікованих рис літературних персонажів, а творить його з первинного життєвого матеріалу, з психологічної подробиці й сміливого узагальнення, з гарячковитих суперечностей, крізь які мусить пройти людина до справжньої і довговічної істини. Цей твір виявив хист Романа Іваничука осмислювати не один психологічний період людського буття, а й великий, складний період нашої історії, причому період, в якому беруть участь

мільйони людей, який ламає старі уявлення про життя й бо-лісно витворює нові ідеали. В романі «Край битого шляху» письменник дотримався чуття історичної та художньої міри, здебільшого впорався з романним багатолюддям.

У своїй новелістиці він пройшов шлях від традиційної гостросюжетної оповідки з несподіваним фіналом (оповідки, в якій уже з першої фрази відчувається, що в кінці неодмінно мусить щось статися!) до новели філософської, з багато-поверховим, складним, а б сказав — внутрішнім сюжетом, і, нарешті, до вінка новел, в якому одна деталь з попереднього твору переростає в окрему історію, яка потім підсвічує особливим світлом увесь новелістичний цикл «На пере-валі».

Все це Роман Іваничук уже мав у своєму творчому досві-ді, коли до певної міри несподівано для читача він звернув у часи давноминулі, спробував себе в прозі історичній, яка вимагає не лише виснажливої багаторічної дослідницької праці, особливої інтуїції, вміння слухати історію, а й потуж-ної творчої уяви, здатної подолати спресовану товщу часу й оживити минуле в крові та плоті наших предків, у давно «закритих» і у вічно «відкритих» проблемах, — і при тому за-лишитися нашим сучасником. Хист історичного повістяра й романиста справді рідкісний, бо навіть за теперішнього «літературного достатку» ми не можемо назвати більше де-сятка прозаїків, які працюють у цьому жанрі на виському й серйозному професійному рівні. Павло Загребельний, Ро-ман Іваничук, Роман Федорів, Володимир Малик, Валерій Шевчук... В тому-то й річ, очевидно, що історична тема як ніяка інша — підступна й каверзна, не кожен за неї візь-меться, а коли й візьметься — магічна її таїна не кожному відкривється.

Роман Іваничук запустив свій письменницький таланти в історію не як емоційний, збуджений видивом давно відшу-млених подій турист, а як пристрасний сучасник-мислитель, який дошукується витоків духовної краси і неопалимої віри нашого народу в його найсвятіші ідеали, освячені духом бра-терства з іншими народами.

У «Черленому вищі» він не реставрує історичне дій-ство п'ятнадцятого століття, а начеб просвічує його своїм письменницьким поглядом і з вершини сучасності. Тому й бачиться йому не дріб'язкове, а найбільш сутнє в думках та вчинках оборонців Олеського замку від орди іноземних за-воєвників.

Успіх Романа Іваничука в цій повісті перш за все бачить-ся в тому, що він поклав на себе обов'язки не реставратора історії, а пристрасного художника, який не лише інтерпре-

тує, а осмислює її для сьгоднішнього читача. Однак сторінки героїчної оборони Олеського замку під проводом Івашка Рогатинського є лише епіцентром дії, сюжетною артерією, крізь яку пропущено історію.

Батальні сцени, хоч вони й виписані масштабно, як б сказав — кінематографічно, не визначають смислових глибин повісті «Черлене вино». Художнє чуття підказало Романові Іваничуку, що драматизм факту оборони замку відважними витязями землі Руської буде розкритий до кінця лише тоді, коли він оголить людські долі, віднаїде в них джерела героїзму, розуму й краси — тих рис, які й сьогодні визначають істинну вартість людини.

Та й сама тогочасна історія була так щільно здраматизована (розрізненість руських земель, хронічні міжусобиці, продажність княжої верхівки, духовна павала католицизму, уярмлення руського народу польською та литовською шляхтою), що її мають уособлювати характери неоднозначні, складні, ба навіть трагічні. Цілком природно, що поруч з постатями історичними (Ягаїло, Жигмонт, Швидригаїло, Вітовт, Івашко Рогатинський, брати Одровонжі) у творі діють і виплекані творчою фантазією автора рядові витязі й творці своєї епохи. Роман Іваничук сторив такі колоритні, сильні й самобутні особистості персонажів, що по них ми можемо судити про все краще, що мали в своїх душах наші предки. Взаємодія цих людей у повісті просто виключає можливість наперед заданої сюжетної схеми (а в ранніх новелах цей гашж іноді проглядав), виключає конструювання ситуацій, спрощення соціальних та психологічних суперечностей.

Саме тому в повісті по вінця буйної, гордої відваги, істинно народної стихії, широти історичного простору й перспективи. Однак навіть у масових сценах повісті немає одностороннього, відсунутого на задній план натовпу, а є люди із своєю неповторною долею, із своїм поглядом на світ, своєю власною любов'ю і власною ненавистю. Герої «Черленого вина» вихоплені автором з різних соціальних груп, вихоплені, але не одірвані від свого оточення, від живильних судин свого класу.

Веселим, з розхристаною душею скоморохом вривається в повість Арсен — безтурботний побрішник і музикант; здається, немає в світі сили, спроможної засмутити або ж сколихнути його настрій. Та сама історія несамовито жбурляє його у вир таких складюючих подій, таких драматичних роздоріж його особистої долі та сукупної долі народу, що Арсен стає в центрі чи не всіх перипетій повісті.

Він профільтрує крізь свою свідомість видимі й невидимі явища свого часу, він подолає даптові кола самоочищень,

утвердження своєї особистості, він по вертикалі пройде крізь усі суспільні прошарки: від зневірених у всьому львівських поїв і п'яничок — до безсмертних ратоборців, які грудьми зупиняють ворожу навалу. Його потужний характер ніде не втратить себе, а лише загартується для великої мети, для наступних подій, які вже дихають в обличчя його батьківщини.

Іншого регістру образ Івашка Рогатинського — ватажка оборони замку — цього маленького острова народної волі, який кинув виклик можновладній шляхті. Якщо Арсен проходить крізь чистилище своїх сумнівів, то Івашко — це характер-моноліт, зліплений, а точніше — висічений з однорідної брили. Бути б йому пересічним володарем своїх олеських земель, правив би він ними демократично й навіть далекоглядно, однак і його історія, її драматичний злам ставлять Івашка на саме вістря подій. І він гідно виконує свою місію, як воїн, як державний діяч, як людина.

Івашко існує у повісті як двійник-антипод Давидовича, вони начеб пояснюють один одного. Трагедія ворожої навали на їхню (а отже — й на нашу!) землю перетворює першого на витязя, на безсмертного героя, а другий скочується в мертвотне багно зради. Такий авторський вирок, породжений логікою самого твору.

Гуляють відважні оборонці Олеського замку, що був значним осередком боротьби народних мас проти шляхетсько-католицького поневолення руських земель. Але минають роки, і спалахнуть вогні повстань, і такий же простолюд, який виступив під керівництвом Івашка Рогатинського, на чолі з Богданом Хмельницьким здобуде перемогу.

Людські долі своїх героїв Роман Іваничук осмислює на тлі широких історичних подій, де глибоко простежуються соціальні, політичні та психологічні риси доби: дипломатичні шахрайства королів Литви і Польщі, продажність правлячої верхівки місцевих бояр, воєвод та княжичів. Поєднання цих сюжетних ліній створює в повісті картину всеоб'ємну, достовірну, художньо переконливу.

Коли ми повірили в те, що «Черлене вино» — твір, який розкрив перед читачем усі творчі можливості Романа Іваничука, що він його зрілий «пік», вершина його мистецького досвіду, з'являється роман «Манускрипт з вулиці Руської».

Критика аж наче розгубилася, впізнаючи й не впізнаючи Романа Іваничука в цьому творі. Спершу здавалося, що письменник зухвало зрікся всього того, що становило окрасу його стилю, визначало сутність його світобачення. Мимоволі виникала думка: чи варто було так ненаситно, вперто й послідовно створювати свій власний стиль, щоб згодом відректися від нього?

А власне, саме в тому й полягає творча біографія цього письменника, що він має здатність (вона не самочинна, а здобута за літа невтомної праці над собою) щоразу самооновлюватися, уникати «автоповторів», хоч вони й надто власні, оригінальні. В кожен свій новий твір Роман Іваничук бере лише те, без чого б він перестав бути самим собою: пристрасну духовність, жагуче істиношукання й правдиве, одержиме прагнення відповісти сучасникам на одвічне питання: хто я?

Ось чому, дочитавши «Манускрипт з вулиці Руської» й осмисливши його людинознавчі та філософські глибини, ми переконувалися: так, це Роман Іваничук. Інший? Правда. Навіть — незвичний. Зате ще цікавіший.

Тут, здається, його талант спрацював з тією потужною силою, яка накопичувалася, визрівала, настоювалася в ньому всі літа його життя і творчості. «Манускрипт з вулиці Руської» не перекреслює і не збіднює ні «Край битого шляху», ні повістей «Спрага», «Місто», ні роману «Мальви», ні новелістичного доробку Романа Іваничука, бо все то — етапи його творчого шляху, бо все те творилося не упівсили (якби було так, то ми б не мали такого письменника зовсім, хіба що був би такий тобі посередній рядкогон у нашій сучасній прозі), а з «найвищим градусом кипіння» його таланту. Тодішнього таланту, який крізь важкі творчі будні вів прозаїка до його художньої зрілості.

Правда, мені здається, що успіх роману «Манускрипт з вулиці Руської», за який Роман Іваничук отримав премію імені Андрія Головка (вона присуджується Спілкою письменників України за кращий роман року), так от успіх цей якоюсь мірою належить і всій нашій сучасній українській прозі, яка значно оновилася за рахунок свіжого фольклорного струменя. Як би там не було, але це могутнє поетичне крило, з-під якого вийшли у світ наші дивовижні народні пісні, розписи, казки, небилиці й приповідки, принадило до себе багатьох провідних письменників у сімдесятих роках. Цей дивосвіт розкрили Василь Земляк у «Лебединій зграї» та «Зелених Млинах», Павло Загребельний у «Левиному серці», Віктор Міняйло в «Зорях і оселедцях», Володимир Дрозд в «Ірії», Євген Гуцало в «Позиченому чоловікові». Природно, що й Роман Іваничук використав деякі найцікавіші набутки творчих шукань своїх колег, але використав їх, я б сказав, чисто по-іваничуківському, не повторюючи нікого, а віднайшовши оту неперекручену народну поетику в собі самому, в своєму художньому світі. Власне, той етнографізм, якого справедливо боявся Роман Іваничук у своїх дотеперішніх творах (етнографізм побутовий, безкрилий), у «Ма-

нускрипті з вулиці Руської» виявив себе в духовному, окриленому, обмисленому вигляді.

Роман воскрешає перед читачем Львів початку сімнадцятого століття, Львів періоду перших братських шкіл, які подарували нам не лише просвітителів і грамотіїв, а й Богдана Хмельницького, який поєднає в собі високоосвічений розум і талант воїна.

Цей твір Романа Іваничука так щільно і щедро насичений і людьми, і проблемами, і колоритом, і невідпоруною історичною правдою, і побутом, і стихією часу, і — навіть! — повітрям давно відкипілого століття, що читач поринає в історію не лише як пристрасний очевидець, а й як завзятий творець її.

Ті соціальні зрізи, які робить автор, художньо досліджуючи Львів сімнадцятого століття, такі живі, гарячковиті, рухливі й свіжі, що достовірність їх майже вражаюча. Молодий Богдан Хмель, Іван Вишенський, Петро Скарга, Корняк прийшли до нас не із хрестоматійних уявлень, а з бурхливого, несамовитого виру життя. Навіть не з історії, а саме з життя, яке, правда, вже давно відбулося. І все це тому, що живуть і діють, страждають і втішаються своїми людськими радощами вони не під «скляним ковпаком» авторської заданості, а в клетотливому вирі справжнього життя, зі всіма його високими й нищими пристрастями, його гіркотою та втіхами, його смаком і його властивим лише цьому часові темпераментом. Це життя опускає достовірних персонажів роману то на саме дно, до Блазія, родини Абрекових, Лисого Мацька, Барона, то піднімає їх на духовні вершини свого часу — до Юрка Рогатинця, Романа Патерностера, Івана Красовського — до тих молодих суспільних сил, котрі незбаром повернуть історію в нове русло.

У строгій, завжди реалістично заземленій прозі Романа Іваничука вперше появився в цьому романі герой-химера — чорт, котрий прибрав собі людську подобу. То не данина письменника літературній моді (Цап Фабіан у Земляка, чортячі витівки з героями в Дрозда та в Гуцала). Чорт у «Манускрипті з вулиці Руської» — історичний, з конкретною часовою пропискою, бо він, власне, є витвором свого часу і таким міг його створити лише Роман Іваничук. Чортисько цей нічим не відрізняється від декотрих героїв, бо невідступно нипає по слідах Блазія в модному брилі та модних штиблетах, щоразу спокушуючи його на чергову підлість. От лише зрідка з-під модного бриля проглянуть його «портативні» ріжки. Зло, чинене ним пристойними людськими методами, стократ підступніше.

Цей твір Романа Іваничука виконаний на високому ін-

телектуальному реєстрі, герої його не лише діють, а й історично мислять (згідно зі своїми життєвими принципами), тому історія в «Манускрипті з вулиці Руської» проступає до нас не крізь музейну павутину, а виривається як подих іще непогаслого вулкана.

У новому романі «Вода з каменя» Роман Іваничук «привів» у час теперішній одного з перших галицьких письменників, яких пробудив до творчості й громадської діяльності могутній голос Тараса Шевченка, — Маркіяна Шашкевича. Не біографія, навіть не доля Маркіяна цікавить романіста, а потужне дихання історії духу нашого народу в той період, коли на сторожі його ставало слово. Отож Маркіян Шашкевич — одержиме «дитя», духовний згусток цієї історії. Він мусить пройти драматичні кола сумнівів, випробувань, занепадів і воскресінь, щоб повернутися до свого народу і заговорити від його імені. Тут не стільки важив талант поета, як талант громадянина, мужність, продиктована самим часом. Тому й історія в романі «Вода з каменя» — не розворушений уявою Романа Іваничука архів, а живе дихання часу, втіленням якого стає Маркіян Шашкевич.

У «Четвертому вимірі» в центрі уваги автора не стільки напівзабутий соратник Шевченка по Кирило-Мефодієвському братству Микола Гулак (хоч це також важливо, бо не лише Шевченко творив своє оточення, але й воно творило його, викристалізовувало його ідеали, погляди, смаки), скільки історія людського благородства. Для Гулака — це найважливіша істина: не відступитися від ідеалів молодості, зберегти не себе, а свою порядність, благородство. Власне, те, що має цінність вічну й воістину значущу. Не відступившись, не піддавшись спокусам світу, відстоявши собі істину, Шевченко став геніальним поетом свого народу. Вчинивши те саме — Гулак став прекрасною Благородною Людиною. І цим у чомусь дорівнявся до Шевченка. Саме цей урок і цікавить Романа Іваничука. І тому він так проникливо зосереджує свій художницький погляд на цій історичній постаті, життєвий подвиг якої близький сучасності, змушує читача задуматися над своїм власним буттям.

За кілька десятиліть існування Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка в цьому році вона вдруге присуджена за історичні романи. Першим її лауреатом, який працює в цій темі, став Павло Загребельний. Другим — Роман Іваничук за «Воду з каменя» та «Четвертий вимір».

З М І С Т

ПЕРЕД СОВІСТЮ, ПЕРЕД ЧАСОМ

Хліб і душа	4
З голосу пам'яті	19
При світлі Вічного вогню	28
Державна людина	35
Неповторність	42
Перед совістю, перед часом	49
Солодка сіль осені	55
Час у тобі	73
І задля цього — жити	89
Портрет на тлі педілі	100

ІМЕНА

Михайло Шолохов	108
Олексій Толстой	114
Шолом-Алейхем	123
Катерина Білокур	128
Юрій Смолич	133
Григір Тютюнник	139
Олесь Гопчар	151
Павло Загребельний	180
Роман Іваничук	188

Яворівський В. О.

Я22 Право власного імені: Нариси, статті, есе.— К.: Молодь, 1985.— 200 с.

Книга публіцистики відомого українського письменника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка порушує актуальні проблеми сучасності. Окремий розділ присвячений видатним діячам літератури різних поколінь, серед них Михайло Шолохов, Олесь Гончар, Григорій Тютюнник та ін.

Я 4702590200—132
М228(04)—85 БЗ.26.23.85.

У2+83.3(2)7

Владимир Александрович Яворивский

ПРАВО СОБСТВЕННОГО ИМЕНИ

Очерки, статьи, эссе

Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Редактор
Н. Б. МУРЧЕНКО
Художнє оформлення
С. П. САВИЦЬКОГО
Художній редактор
В. В. МАШКОВ
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
Л. В. СВИРИДЕНКО,
Н. П. СЕМЕНЮК

ІБ № 2054

Здано до набору 05.07.85. Підписано до друку 15.10.85.
БФ 18726. Формат 84×108^{1/32}. Папір кн.-журн. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,5. Умовн. фарбовідб. 10,5. Обл.-вид. арк. 12,3. Тираж 2500 пр. Зам. 5—239. Ціна 80 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату:
252119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—44.